

หนังสือพิมพ์

THAMMASAT

U N I V E R S I T Y

หอสมุดปรีดี พนมยงค์

ทนายหมอบให้เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่

ศาสตราจารย์ ไพโรจน์ ชัยนาม ม.ป.ช.,ม.ว.ม.,ท.จ.ว.
และ

คุณหญิงบรรเลง ชัยนาม ต.จ.,ต.ม.

ธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิงคนแรก

ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (๒๔๗๘)

าพณา ดร.ศุภศิลป์ ชัยนาม เอกอัครราชทูตประจำกระทรวงการต่างประเทศ
บริจาคเงินจัดทำสติกเกอร์

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๗
โกศปราบไผ่ฝรั่งเศษ ภาค ๑

พิมพ์ขึ้นในการพระราชทานเพลิงศพ

นายพลตรี พระยาวิจิตรณรงค์

(ก๊ีบ สุวรรณหัตถ์)

และประชุมเพลิงศพ

คุณหญิงวิจิตรณรงค์

(เหลียน สุวรรณหัตถ์)

วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลตรี พระยาวิชิตณรงค์ (คืบ สุวรรณทัต) และการปลงศพคุณหญิงวิชิตณรงค์ (เหลียน สุวรรณทัต) ซึ่งจะทำในเดือนธันวาคมปีนี้ บุตรธิดาของผู้มรณะ คือนางบรรหารนรเหตุ (อู๋ สุวรรณทัต) นางถนอม นาวานุเคราะห์ และพระอุปนิยิตสารบรรณ (ปรุง สุวรรณทัต) ใคร่พิมพ์หนังสือแจกในเวลาพระราชทานเพลิงและเวลาฌาปนกิจเรื่อง ๑ จึงมอบฉันทะให้ พระอุปนิยิตสารบรรณมาแจ้งความที่ ราชบัณฑิตยสภา ขอให้กรรมการเลือกหนังสือให้ ราชบัณฑิตยสภาได้แนะนำให้พิมพ์เรื่องโกศापानเป็นราชทูตไป เมืองฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระอุปนิยิตสารบรรณเห็นชอบด้วยจึงพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่มนี้

เรื่องโกศापानเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศสนี้ มองซิเออร์ เดอ วีเซ เป็นผู้แต่ง พิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดวชิราวุธ เจษฎาจารย์ ฟ. ฮีแล แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญแปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทย เล่มนี้เป็นภาค ๑ จัดเป็นประชุมพงสาวดารภาคที่ ๕๗ มีโอกาสจะได้จัดพิมพ์ต่อไป

อนึ่ง ในการ พิมพ์ หนังสือนี้ เจ้าภาพได้ จด ประวัตีย่อของผู้

๒

มรณะสงฆมาขอให้พิมพ์ไว้เป็นที่ระลึกด้วย จึงให้พิมพ์ไว้ต่อคำนำ
นี้ไป.

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๕

นายพลตรี พระยาวิชิตณรงค์
(ก๊ีบ สุวรรณทัต)

พ. ศ. ๒๓๕๓-๒๔๓๔

ประวัติพระยาวิจิตรวงศ์

นายพลตรี พระยาวิจิตรวงศ์ (กีบ สุวรรณทัต) ทม. ตช.
คจว. ร.ชม. เกิดในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันอังคาร แรม ๗ ค่ำ
เดือนยี่ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๑๖ ตรงกับวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ.
๒๓๕๗ เป็นบุตรพระยาราชภักดี (ทองคำ) มารดาชื่อไทย แรก
เข้ารับราชการเป็นพลทหารมหาดเล็กเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ ถึง พ.ศ.
๒๔๑๕ ได้เป็นนายสิบโท พ.ศ. ๒๔๑๖ เลื่อนเป็นนายสิบเอก
พ.ศ. ๒๔๒๓ ไปรับราชการเป็นเสมียนในกระทรวงพระคลังมหา-
สมบัติ ได้เลื่อนตำแหน่งโดยลำดับจนเป็นพนักงานรักษาเสตมปี
กระทรวงพระคลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ และได้รับพระราชทาน
บรรดาศักดิ์เป็นหลวงอุปนิยิตสารบรรณในปีนั้น ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔
ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นปลัดกรมเวรรับกรมสารบาญชีกระทรวงพระ
คลัง ฯ พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
มงกุฎสยามชั้น ๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ ย้ายไปเป็นข้าหลวงคลังมณ-
ฑลอิสาน พ.ศ. ๒๔๔๒ กลับเข้ามาเป็นเจ้ากรมเจ้าจำนวนกระ
ทรวงพระคลัง พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระสุนทร
พิมล พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้าง
เผือกชั้น ๕ และในปีนี้ได้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งผู้ช่วย
ยกกระบัตรทัพบก ได้พระราชทานยศเป็นนายพันตรี จนได้

เลื่อนตำแหน่งเป็นยกกระบัตรทัพภักมัยศเป็นนายพันโทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้เลื่อนยศเป็นนายพันเอก พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิชิตณรงค์ ได้รับพระราชทานเงินเดือนในอัตรานายพลตรี พ.ศ. ๒๔๕๒ เป็นเจ้ากรมคลังเงินทหารบก และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ในปีนี้ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้เป็นปลัดบาญชีกระทรวงกระลาโหม พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้เลื่อนยศเป็นนายพลตรี พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๒

นอกจากเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่กล่าวมา พระยาวิชิตณรงค์ยังได้รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกในงานพระราชพิธีต่าง ๆ อีกหลายอย่าง

พระยาวิชิตณรงค์รับราชการตั้งแต่เป็นพลทหารมาจนเป็นนายพลตรีรวมเวลา ๔๘ ปีเศษ ได้รับพระราชทานเงินเดือนตั้งแต่ ๑๒ บาท จนถึง ๕๐๐ บาทเป็นที่สุด ปลดเป็นนายทหารนอกราชการรับพระราชทานเบี้ยบำนาญฐานสูงอายุเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

พระยาวิชิตณรงค์ทำการสมรสกับคุณหญิงเหลี่ยน มีบุตรธิดาซึ่งยังมีตัวอยู่ในเวลานี้ ๓ คน คือ

- ๑ นางบรรหารนรเหตุ (อู๋ สุวรรณทัต)

๒ นางถนอม นาวานุเคราะห์

๓ พระอุปนิษิตสารบรรณ (ปรุง สุวรรณทัต)

พระยาวิฆิตณรงค์ป่วยเป็นโรคชราถึงอนิจกรรม เมื่อวันที่ ๔

มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๔ จำนวนอายุได้ ๗๘ ปี.

คุณหญิงวิฆิตณรงค์เกิดปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๗ เป็นสหชาติกับ

พระยาวิฆิตณรงค์ ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๒

จำนวนอายุได้ ๗๖ ปี

สำนักหอสมุด

สารบาญ

	โกศปาณไปฝรั่งเศส	หน้า	๑
บทที่ ๑	ระยะทางของราชทูตสยาม- ในประเทศฝรั่งเศส	"	๙
" ๒	ทูตรอคำสั่งอยู่ที่เบอร์สต์	"	๑๕
" ๓	เจ้าพนักงานกรมวังถือรับสั่งมาเชิญ- ราชทูตไปกรุงปารีส	"	๒๑
" ๔	ราชทูตไทยออกจากเมืองเบอร์สต์	"	๒๔
" ๕	ราชทูตมาถึงเมืองตุรส์คือประมาณ- กลางทางจากทะเลไปเมืองหลวง	"	๒๙
" ๖	ราชทูตสยามทำความเคารพต่อพระราชสาสน์- อย่างไร	"	๓๒
" ๗	ราชทูตไปถึงเมืองแวงแซนใกล้เมืองหลวง	"	๓๖
" ๘	ราชทูตพักแรมอยู่ที่พระตำหนัก- เดอแบร์นี	"	๓๘
" ๙	ข้าราชการและผู้ดีฝรั่งเศสออกมา- เยี่ยมเยียนราชทูต	"	๔๐
" ๑๐	ราชทูตไปเที่ยวดูบ้านเสนาบดีเดอเซญูเอเล	"	๔๕

บทที่ ๑๑	ราชทูตไปดุนักเรียนเล่นละคอนพูด- ที่โรงเรียน “หลุยส์เลอครังด์”	หน้า ๔๗
” ๑๒	ราชทูตกระทำวิสาสะกับสตรีชาวฝรั่งเศส	” ๕๑
” ๑๓	ราชทูตได้เห็นผู้หญิงฝรั่งเศสขี้เมา	” ๕๔
” ๑๔	ราชทูตย้ายตำแหน่งไปพักอยู่ที่เมืองรับบูเย	” ๕๗
” ๑๕	ราชทูตสยามยังเข้าไปเฝ้าไม่ได้	” ๖๐
” ๑๖	ว่าด้วยพระราชสาสน์และศาสนา	” ๖๒
” ๑๗	ราชทูตเตรียมจะเข้าเฝ้า	” ๖๖
” ๑๘	ราชทูตเข้าเฝ้า	” ๖๘
” ๑๙	ราชทูตไปเฝ้าพระบรมวงศานุวงศ์	” ๗๒
” ๒๐	ราชทูตไปดูทหารชุดคลอง	” ๗๖
” ๒๑	ราชทูตไปดูบ่อน “เดอลาบัสตีย์” และวัง- “แองวาลิด”	” ๘๑
” ๒๒	ราชทูตไปดูละคอนอิตาเลียน	” ๘๔
” ๒๓	ราชทูตไปดูพระที่นั่ง “ลูฟร์”	” ๘๘
” ๒๔	ราชทูตไปดูราชสภา “อรรคเดมี”	” ๙๔
” ๒๕	ราชทูตไปดูช่างสดึงหลวงที่โรงค้อบแลง	” ๙๗
” ๒๖	ราชทูตไปดูโรงเจียรไนเพชรพลอย- ของหลวง	” ๙๙
” ๒๗	ราชทูตไปดูคู่มือกัญญาและโรงงานพิเศษ	” ๑๐๑
” ๒๘	ว่าด้วยนิสสัยใจคอของราชทูต	” ๑๐๕

บทที่ ๒๕	ว่าด้วยโรงเรียนสตรีชื่อแข่งขันธ์	หน้า ๑๑๐
” ๓๐	ราชทูตไทยสนทนากับเสนาบดีเดอกรัวซี	” ๑๑๓
” ๓๑	ราชทูตไทยไปคุละคอนโอเปรา	” ๑๑๔
” ๓๒	ราชทูตไปชมหอดูดาว	” ๑๒๐
” ๓๓	ราชทูตไปดูพระอาราม	” ๑๓๔
” ๓๔	ราชทูตไทยไปดูห้างขายเพชร	” ๑๔๓
” ๓๕	ราชทูตไปพักอาศัยที่พระตำหนักเดอคลาญี	” ๑๔๔
” ๓๖	ราชทูตไปดูลำคลองที่แวร์ซายส์	” ๑๕๓
” ๓๗	ราชทูตไปเที่ยวดูสวน	” ๑๕๖
” ๓๘	ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วังแวร์ซายส์เป็นครั้งที่ ๓	” ๑๕๕
” ๓๙	ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วังแวร์ซายส์เป็นครั้งที่ ๔	” ๑๖๒
” ๔๐	ราชทูตไปดูหอน้ำประปาที่มารลี	” ๑๖๕
” ๔๑	ราชทูตไปเฝ้าในห้องเสวย	” ๑๗๐
” ๔๒	ราชทูตไปเฝ้าพระชายาแห่งสมเด็จพระยุพราชเจ้า	” ๑๗๖
” ๔๓	ว่าด้วยเพชรพลอยของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔	” ๑๗๘
” ๔๔	ราชทูตไปดูสถานที่เลี้ยงสุนัขของพระเจ้าแผ่นดิน	” ๑๘๐

บทที่ ๔๕	ราชทูตไปรับประทานอาหารที่พระอาราม- มงหลุยส์	หน้า ๑๘๓
„ ๔๖	ราชทูตไปดูวัดเซนต์แมเคอริก	„ ๑๘๕
„ ๔๗	ราชทูตไปเยี่ยมขุนนางข้าราชการ	„ ๑๘๗
„ ๔๘	ราชทูตดูการทดลองวิทยาศาสตร์ต่างๆ	„ ๑๙๐

เจ้าพนักงานหอสมุด

โกศพานไปฝรั่งเศส

คือจดหมายเหตุกล่าวถึงกิจจานุกิจของราชทูตแห่งพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งมาเจริญทางพระราชไมตรีในเมืองฝรั่งเศส นั้น มีเป็นต้น คือรายงานการเคิรทางจากเมืองเบรสต์ในฝ่ายตะวันตกของประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ท่าราชทูตได้ขึ้นบกไปยังกรุงปารีสบ้าง การรับรองปฏิสันถารราชทูตที่กรุงปารีสบ้าง การที่ราชทูตเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยกลาตอร์ส (ที่ ๑๔) และเข้าเฝ้าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์บ้าง คำอวยชัยให้พรของชาวฝรั่งเศสในการรับรองต่างๆ ทั้งในกรุงและตามหัวเมืองบ้าง กับตัวอย่างคำโต้ตอบและทักทายปราศรัยของราชทูตสยามในงานนั้น ๆ ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น.

มูลถวาย

แต่พระเจ้าบรมราชวงศ์

“ มงเซญเออร์ เลอดีก ”

ธรรมเนียมกันพนธ์ทั้งหลาย เมื่อได้เรียบเรียงร้อยกรอง

๑ คำอุทิศถวายเป็นของท่านเคอควิเซผู้ที่ได้เรียบเรียงเรื่องรายงานนี้ ต่อเจ้าบรมวงศ์เธอฝรั่งเศสองค์หนึ่งซึ่งไม่ออกพระนาม แต่เข้าใจว่าเป็นพระบรมวงศ์เธอตระกูล “ กงเต ” ซึ่งเป็นผู้ที่ทรงคุณวุฒิในทางยุทธวิธีอันชดัดดนามในสมัยนั้น.

(อุโฆษสมัย)

หนังสือฉบับเป็นเล่มแล้ว มักถือเป็นธรรมเนียมกันที่จะต้องถวาย
เล่มต้นแก่เจ้านายของตน ๆ เสียก่อนเพื่อเป็นมงคลฤกษ์ และ
มักจะถือเป็นธรรมเนียมอยู่ด้วยกันทั้งนั้นว่า ถ้าถวายหนังสือเล่ม
นั้น ๆ ต้องเป็นคำขอพระเกียรติรำพันถึงเกียรติคุณของเจ้านายผู้
อุปถัมภ์ตนนั้นจนสิ้นเชิง แต่ถึงว่าชนบธรรมเนียมดังนี้ได้เป็น
ประเพณีสืบกันมานานแล้ว จนกระทั่งผู้ใดไม่ทำก็พากันเหมาเสีย
ว่าไม่รู้ ขนบธรรมเนียมอะไร ถึงกระนั้นก็ดี ในคำนำทูลถวาย
หนังสือรายงานการเจริญทางของราชทูตสยามที่เข้ามาเจริญทางพระ
ราชไมตรีในเมืองฝรั่งเศสของข้าพระพุทธเจ้าเล่มนี้ ข้าพระพุทธ-
เจ้าขอโรกาสฝ่าฝืนบัญญัติกติกากขนบธรรมเนียมนั้นเสีย:- ด้วย
เหตุใด ? — ด้วยเหตุว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าจะมาพังกถาวรรเสริญ
สรรพคุณานุคุณและความสามารถของพระองค์จนสิ้นเชิงแล้ว คำ
ทูลถวายหนังสือเล่มนี้ก็จะมีความเท่ากับเนื้อเรื่อง หรือพิสดาร
กว่าท้องเรื่องราชทูตเสียอีก ด้วยว่าเกียรติยศเกียรติศักดิ์และ
สรรพคุณานุคุณของพระองค์มีมากเป็นอเนกประการ ยากนักยาก
หนาที่จะรำพันให้ครบถ้วนได้.

อาศัยเหตุดังบรรยายมานี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงขอพระวโรกาส
กล่าวจำเพาะเพียงพระอากัปกิริยา ซึ่งพระองค์ได้แสดงให้ปรากฏ
ในชั่วเวลาที่พระองค์ได้ทรงสนทนากับราชทูตไทย เมื่อท่านได้มี
โอกาสเข้ามาเฝ้าพระองค์เท่านั้น.

อันว่าการสนทนาพาทีของพระองค์เวลานั้น ถ้าจะนับเวลา

แล้วก็เพียงชั่วนาฬิกาเดียวเท่านั้น นับว่าเป็นเวลาสั้นที่สุดที่จะ
 แสดงความสามารถให้ปรากฏชัดเจนได้ แต่ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าจะ
 เก็บเอาเนื้อความทุกอย่าง กระทั่งพระองค์ได้ทรงดำรงไว้ในชั่วเวลาอัน
 น้อยนั้นแล้วมาเรียงพิมพ์ ก็จะเกิดเป็นเล่มสมุดของพระเกียรติ
 ชื่นดังเล่มที่เดียว เหตุใดข้าพระพุทธเจ้าจึงหาญกล้ามาอ้างว่าจะ
 เป็นเช่นนั้นเล่า ? ตอบว่า เป็นด้วยเหตุที่ว่าตัวของข้าพระพุทธ
 เจ้าเอง ได้เป็นผู้หนึ่ง ซึ่งได้มีโอกาสนับประเสริฐเข้าไปเฝ้าชม
 เชยพระบารมีของพระองค์ พร้อมหน้ากันกับ ท่านราชทูตสยาม อยู่
 ด้วย รวมทั้งบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยกับตั้งร้อยผู้ร่อยคน และ
 ท่านทั้งหลายเหล่านั้นล้วนแต่อดไม่ได้ ต้องกล่าวสรรเสริญพระ
 ปรีชาเฉลียวฉลาด และพระบารมีของพระองค์ในทางอื่นอีก
 จำเพาะพระพักตร์ของพระองค์เมื่อกำลังเฝ้าชมพระบารมีอยู่นั้น ยัง
 มีผู้หนึ่งแต่ในบรรดาเหล่านั้นได้กล่าวให้ข้าพระพุทธเจ้าได้ยินต่อ
 โสตของข้าพระพุทธเจ้าเองว่า:— “ ก่อนเมื่อที่ราชทูตสยามจะเข้า
 เฝ้าพระองค์นั้น ท่านราชทูตเหล่านั้นยำเกรงนับถือพระองค์ ว่าเป็น
 บุรุษอันเยี่ยมยอดของหมู่มนุษย์ชั้นสูงๆ อยู่แล้ว เพราะท่านได้
 ยินใครๆ สรรเสริญพระองค์ แต่ต่อเมื่อต่างได้ชมพระบารมีและ
 ได้ฟังพระวาจาของพระองค์ด้วยตนเองแล้ว ท่านยังได้เพิ่มความ
 พิศวงชมเชยในพระองค์ว่าเป็นบุรุษมหัศจรรย์ผู้หนึ่ง ”

ในระหว่างชั่วนาฬิกาเดียวที่ราชทูตสยามได้มีโอกาสนับชมพระ
 บารมีของพระองค์ๆ ได้ทรงแสดงให้เห็นให้ท่านรู้สึกว่าพระองค์เป็นนักรบ

ผู้ทรงทราบในตำราพิชัยสงครามลึกซึ้งคมกริภาพแท้ สมเป็นเชอ
พระวงศ์ตระกูล “ กงเต ” อันเป็นเชอนักรบชาติฝรั่งเสสที่ขึ้นชื่อ
ลือนามสืบต่อกันทั้งนี้ พระองค์ได้ทรงอธิบายให้บรรดาผู้ฟัง
เข้าใจชัดทุก ๆ คนว่า แม้ที่พนายกองซึ่งหวังต่อชัยควรจะนำจะ
ตั้งจะแปรกระบวนทัพอย่างไรจึงจะมีชัยชนะแก่ข้าศึก พระองค์
ได้ทรงชี้แจงให้เห็นชัดว่า วิธีกระบวนยุทธสงครามของคนไทย
ยังดีดัดและเสียเปรียบเสียเชิงกลศึกอย่างไร.

การอธิบายนี้ ใ้รู้ว่าเป็นการง่ายตายเมื่อไร เป็นการยากที่
สุด ด้วยว่าชาวสยามและชาวประเทศอื่น ๆ ซึ่งนับเข้าในชาวมหุ
ทวีปด้วยกันนั้น ล้วนแต่ได้ยินได้ทราบในวิธีกระบวนยุทธของ
สมเด็จพระเจ้าอาเลกซันดร์ ซึ่งเป็นจอมของบรรดาจักรวรรดิ
นักรบ เป็นผู้ขึ้นชื่อลือพระนามไปทั่วมละประเทศเขตต์อินเดีย
เช่นในเมืองไทยเป็นตัวอย่าง.

ก็เมื่อพระองค์ได้ทรงสามารถอธิบายความอันลึกซึ้งคมกริ-
ภาพนั้นให้กลับเป็นความแจ่มแจ้ง จนผู้ฟังทราบความได้ละเอียด
ละออเช่นนั้นแล้ว ก็เป็นองค์พะยานให้เห็นว่า พระองค์มิใช่
จำเพาะแต่ทรงชำนาญในกลศึกและตำราพิชัยสงครามฝ่ายเดียวเท่า
นั้น พระองค์ยังทรงเชี่ยวชาญชำนาญในขนบธรรมเนียมและ
ประเพณีของบ้านเมืองไทยอีกด้วย.

เมื่อพระองค์ทรงสามารถรู้ผลดีและผลร้ายแห่งขนบธรรม-
เนียมของนานาชาติในสากลโลกได้ดังนี้แล้ว ก็เป็นองค์พะยาน

อยู่ในตัวให้รู้เห็นว่าผู้ที่สามารถสอดส่องไปในเหตุผลต่างๆ และใน
สรรพกิจการอันอาจบังเกิดมีขึ้นในโลก ต้องกอบด้วยปรีชาญาณอัน
สุขุมกว้างขวาง และท่านผู้นั้นก็ได้แก่พระองค์เอง ผู้ประกอบ
ด้วยคุณวุฒิความสามารถหาอะไรนอกจากพระมหากษัตริย์คุณเมต-
ตาศิคุณของพระองค์มาเปรียบเทียบกับไม่ได้ แต่ว่าพระมหากษัตริย์
คุณ พระเมตตาคุณของพระองค์นี้ ยังพิเศษพิสดารวิถดารกว้าง
ขวางกว่าพระปรีชาญาณของพระองค์ก็ว่าได้

ในการสนทนาของพระองค์กับ บรรดาราชทูตสยามเพียงชั่ว
นาฬิกาเดีวนั้น พระองค์ได้เพิ่มเกียรติยศเกียรติศักดิ์แก่ประเทศ
ฝรั่งเศสยิ่งไปกว่าที่พลเมืองผู้รักชาติธรรมดาสามารถจะหามาเพิ่ม
ในชั่วเวลาอันนานเสียอีก เพราะว่าเมื่อบรรดาท่านราชทูต
สยามเหล่านั้นเสร็จกิจธุระของตนในเมืองฝรั่งเศสแล้วกลับไปยัง
ประเทศสยาม ต่างท่านคงจะบ่าวประกาศพระเกียรติยศพระ
เกียรติศักดิ์ของ พระองค์ และของพระบรมวงศานุวงศ์ราชตระกูล
“บุรุษ” ให้ชาวสยามทั่วไปมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
เป็นต้นซึ่มทราบทุกประการ . ต่อไปชาวสยามทั้งหลายต่างจะเชย
ชมประเทศฝรั่งเศสว่าเป็นเมืองอันบริบูรณ์ไปด้วยผู้คนอันมีกิจยา
มรยาตและปรีชาสามารถอย่างสูง ฉะนั้นพระบารมีของพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและของพระองค์ก็จะเป็นที่เกรงขามและเคา-
รพนับถือของชาวชมพูทวีปทั่วไป เท่ากับที่เป็นอยู่แล้วในเหล่า
ประเทศยุโรปในสมัยนี้.

เมื่อต่างคนทั่วทุกชาติทุกภาษา ต่างยังกำลังสรรเสริญพระ
องค์อยู่นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ถือเป็นโอกาสอันเหมาะที่จะขอให้
หนังสือเรื่องราวทูตสยามของข้าพระพุทธเจ้าเล่มนี้อยู่ในพระอุป-
ถัมภ์ เพื่อพระนามของพระองค์จะได้เป็นสิริมงคลอันประเสริฐ
ด้วยเหตุที่พระองค์ได้เป็นผู้ทรงสนทนากับราชทูตสยามเหล่านั้นดัง
ที่บรรยายมานี้

การทูตถวายหนังสือเล่มนี้ต่อพระองค์ ก็เป็นเหตุนำซึ่งความ
ปิติยินดีมาให้แก่ข้าพระพุทธเจ้าเป็นล้นพ้น ด้วยว่าการทูตถวาย
เพียงเล็กน้อยนี้ จะได้ปรากฏในหนังสือพระราชกิจจานุเบกษา
“แมร์กีร์” และบรรดาหนังสือพิมพ์รายบักซ์รายเดือนฉบับ
อื่นๆ ทว่าพระราชอาณาจักรคงคัดกล่าวกันต่อไป เป็นลำดับตาม
ธรรมเนียม และอาศัยความไพศาล ความเคารพนับถือและ
การสนองพระเดชพระคุณโดยความสามัคคีต่อพระองค์ของข้า
พระพุทธเจ้าหนักก็จะแผ่ไพศาลไปตามกัน ตลอดทั่วไปในทิศานุทิศ
ทั้งหลายกระทั่งถึงชมพูทวีปในเมืองไทยเป็นต้นด้วย เพราะข้า
พระพุทธเจ้าทราบจากผู้ที่ควรเชื่อถือเป็นอันมากกว่าหนังสือพระราช
กิจจานุเบกษาฝรั่งเศสชื่อ “แมร์กีร์” ที่มีออกจำหน่ายกระทั่งถึง
ประเทศเขตต์อินเดียและสยามโน้นด้วย ดังนั้นจึงเป็นที่หวังใจ
ของข้าพระพุทธเจ้าว่าหนังสือเล่มเล็ก ๆ ของข้าพระพุทธเจ้าเล่มนี้
จะเป็นเหตุทำให้ชาวชมพูทวีป ได้มีโอกาสชมพระบุญญาธิการ
และบารมีแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสด้วยบ้าง ทั้งจะ

เป็นเหมือนใบประกาศให้ชาวชนเหล่านั้น ๆ ทราบทั่ว ๆ กันว่าข้า-
พระพุทธเจ้าเป็นข้าไทยซึ่งมีความเคารพนับถือในพระองค์อย่างสูง
และเป็นผู้ยินดีปฏิบัติรับใช้ตามรับสั่งของพระองค์อยู่ทุกเมื่อ.

ข้าพระพุทธเจ้า เดอวีเซ

ระยะทางของราชทูตสยาม ในประเทศฝรั่งเศส

บทที่ ๑

คำชี้แจงเบื้องต้น:— ในหนังสือของข้าพเจ้า เล่มที่ว่าด้วย ราชทูตฝรั่งเศสได้ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีกับสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น ข้าพเจ้าได้พรรณานากล่าวถึงชาวสยามทั้งหลาย มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและบรรดาขุนนางผู้ใหญ่เป็นอาทิว่าต่างได้ต้อนรับปฏิสันถารแก่ราชทูตฝรั่งเศสอย่างไร อนึ่ง ข้าพเจ้ายังได้กล่าวว่าตัวราชทูตเองได้พูดว่าอะไรบ้าง ได้เห็นอะไรบ้าง ในระยะเวลา ๒ เดือนที่ท่านได้อยู่ในกรุงสยามนั้น บัดนี้ข้าพเจ้าอยากจะใคร่สำแดงถึงกิจจานุกิจน้อยใหญ่ทั้งหลาย ซึ่งตัวท่านราชทูตสยามได้กระทำในประเทศฝรั่งเศสของเราคราวนี้ ว่าได้เห็นอะไรบ้าง ได้แสดงความเห็นเป็นอย่างไรบ้างเหมือนกัน และข้าพเจ้ามีความหวังใจอยู่ว่าผู้ที่อ่านเรื่องระยะทางของราชทูตสยามได้มาเมืองฝรั่งเศสเล่มใหม่นี้ คงเพลินใจไม่น้อยกว่าบรรดาผู้ที่ได้อ่านเรื่องราชทูตฝรั่งเศสไปเมืองไทยเล่มก่อนนั้นแล้วเป็นแน่.

ธรรมดาของเรชาวฝรั่งเศสด้วยกัน เมื่อได้อ่านเรื่องราชทูตของเราไปเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงสยาม อันเป็นเมืองไกล

แสนไกล คุณก็ออกจะนึกชมราชทูตฝรั่งเศสของเราด้วยกันทั้งนั้น
ว่า:— “แหม ช่างกล้าจริงนะ ถึงเมืองไทยเป็นเมืองไกลอะไร
เขายังสามารถไปได้” เก่งจริงแฮะ” เหล่านี้เป็นต้นมิใช่หรือ ?
เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว คุณก็นำชมราชทูตสยามที่กล้าออกมาถึงเมือง
ของเราคราวนี้ ให้เท่า ๆ กัน เพราะระยะทางที่จะไปยังเมืองสยาม
โน้น หรือมาเมืองฝรั่งเศสนี้ก็ดี ไกลใกล้เท่ากัน ไม่มีผิดกัน
สักนิดเดียว หากจะมีใครในพวกเราจะนึกหมาเอาในใจว่า:—
“ชะ พวกไทยเหล่านั้นจะเก่งกล้าสามารถอะไร เป็นชาวคงขา
ป่า อยู่เมืองไกล จนสุดโลกโน้น” ฉะนั้นแล้วไซ้” โฉนชาว
สยามเหล่าโน้นเขาจะมีหมาเอาเราบ้างเหมือนกันเล่า ว่าเป็น
ชาวป่าชาวคงเหมือนกัน เพราะที่จริงเขาอยู่ห่างจากเราระยะทาง
เท่าใด เราก็อยู่ห่างจากเขาระยะทางไกลเท่านั้น.

อีกประการหนึ่ง เราจะถือท่านเหล่านั้นว่าเป็นชาวป่าชาว
เถื่อน โดยเหตุที่ท่านเป็นชาวบุรพทิศ ไม่มีความรู้ในทางอารย
ธรรม ก็จะผิดถนัดเหมือนกัน ด้วยเหตุใด ? ด้วยเหตุว่า แต่
ไหนแต่ไรมาแล้ว ชาวบุรพทิศก็เคยขึ้นชื่อลือนามว่าเป็นผู้ทรงไว้
ซึ่งความเฉลียวฉลาด ล่วงรู้ในเหตุสำคัญสำคัญฝ่ายคดีโลกคดีธรรม
ก่อนหน้าพวกเราชาวตะวันตกเสียอีก.

องค์พระยานแห่งความเฉลียวฉลาดอาจล่วงรู้ในเหตุต่างๆก่อน
ใครๆ นั้น มีปรากฏอยู่ในตำนานพงสาวดารตั้งแต่ครั้งพระศรีศาก
เป็นปฐม คือเมื่อพระมหาเยซูคริสตเจ้าทรงสมภพอยู่ในเมือง

เบ็ดเลเฮมโน้น ขณะนั้นพระองค์ยังเป็นพระกุมารน้อยไม่มีใคร
 ในพวกเราชาวตะวันตก หรือในพื้นบ้านเมืองยูเดด้วยกันนั่นเอง
 ที่จะล่วงรู้ว่าพระกุมารองค์น้อยนั้น เป็นพระศาสดาอันประเสริฐ
 ซึ่งจะทรงถ่ายมมนุษย์โลกให้พ้นบาปอันตรายต่าง ๆ ถึงสวรรค์ได้
 แต่ขณะนั้นเล่าปรากฏว่ายังมีพระราชฝ่ายบูรพทิศตะวันออก ๓
 พระองค์ ซึ่งคริสตังไทยสมัยนี้เรียกว่า “พระยาสามองค์” ได้
 ทรงล่วงรู้ก่อนใคร ๆ หมดว่า พระกุมารนั้นนั่นเอง หาใช่กุมาร
 เด็กน้อยธรรมดาไม่ เป็นอัจฉริยมมนุษย์พระองค์หนึ่งต่างหาก
 พระราชาทั้ง ๓ พระองค์จึงได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนิน
 ออกจากบ้านเมืองของพระองค์ พวกนักมาถวายบังคมชมพระบารมี
 ของพระองค์ก่อนพระราชาใด ๆ ในสากลโลก และกิจอันนี้แหละ
 จะเป็นเกียรติศักดิ์อันประเสริฐของชาวบูรพทิศจนชั่วกาลปาวสาน.

อนึ่งขึ้นชื่อว่า เป็นชาวบูรพทิศแล้วก็เท่ากับประกาศตนของ
 ตนเอง ว่าเป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อเจ้านายเหนือตน และทุก
 วันขึ้นนี้ ถ้าจะใคร่รวนเทียบเคียงดูบรรดาประเทศทั้งหลายในโลก
 ซึ่งมีพระราชาเป็นประมุขหัวหน้า ว่าชาติใดประเทศใดจะเป็นชาติ
 เป็นประเทศที่พลเมืองสวามิภักดิ์รักพระราชาของตน ยิ่งกว่าชาติ
 ประเทศอื่นๆ แล้ว ประเทศสยามคงเป็นชาตินำหน้าชาติทั้งหลาย
 ทั้งปวง ในการถือความสุจริตธรรมต่อพระราชาซึ่งพระผู้เป็นเจ้า
 ทรงบันดาลให้ปกครองรักษาชาติของตน แท้จริงชาวสยามเป็น
 พลเมืองซึ่งเปี่ยมยอดกว่าพลเมืองใด ๆ ในเรื่องการสัมาปฏิบัติต่อ

เจ้านายของตน มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้น.

อีกโสดหนึ่งเล่า ถึงหากว่าชาวบุรพทิศด้วยกัน มีไทยเป็นต้น เป็นมนุษย์ซึ่งมีผิวเนื้อผิวดำไปกว่าผิวเนื้อของเราชาวฝรั่งเศสก็จริงอยู่ แต่จะถือข้อนี้เป็นเหตุอันน่าประมาทคาดหมายเสียก็ไม่ได้ ด้วยว่าสัตว์สรรพชนผิวเนื้อภายนอกนั้นหาได้บังไปถึงจิตใจ และสติปัญญาข้างในไม่ หาใช่เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า ดี, เลว, ประการใดไม่ ถึงว่าผิวเนื้อจะ ดำ, แดง, เขียว, ขาว, อย่างไรก็ดี ก็ไม่อาจเปลี่ยนคุณความดีที่มีอยู่ในดวงใจแม้แต่สักอย่างใดอย่างหนึ่งเลย.

แท้จริง หากจะใคร่ถือสีหน้าเป็นเกณฑ์แห่งความวินิจฉัยให้รู้ว่าผู้ใดเป็นผู้วิเศษกว่าใครแล้วไซ้ ดูๆ เหมือนคนผิวดำๆ แดงๆ ยังควรจะต้องมีภายในดีกว่าใครๆ เสียอีกซ้ำ ด้วยเหตุใด ? ด้วยเหตุว่า สีดำแดงนั้นเป็นพะยานให้เราชาวผิวขาวด้วยกันสังเกตว่า เขาเป็นผู้ที่สถิตยั้งอยู่ในปริมณฑลอันใกล้เคียงกับดวงพระอาทิตย์กว่าเรา ซึ่งย่อมถือกันว่าเป็นการสิริมงคล หาใช่การอัปมงคลอย่างใดอย่างหนึ่งไม่.

ยิ่งกว่านี้ ถ้าจะอุปมาอีกชั้นหนึ่งก็จะกลับเห็นไปว่าผิวเนื้อดำมิใช่เป็นพะยานแห่งความเลวทรามมิได้ กลับจะเป็นพะยานแห่งความดีด้วยต่างหาก เช่นต่างว่าทุกวันนี้มีผู้อยากทราบว่าเป็นบรรดาเหล่าทหารฝรั่งเศสของเรา มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นประธาน ซึ่งล้วนมีผิวเนื้อดำ กับบรรดาเราพลเรือนซึ่งล้วน

มีผิวเนื้อขาว ฝ่ามือจะประเสริฐกว่ากัน ก็คงได้รับคำตอบเช่นนั้น
ว่า บรรดาเราพลเรือนทั้งหลาย ซึ่งประกอบการเล่นชัฟฟอยู่ใน
บ้านเมือง ไม่ต้องลำบากเพราะกรำฝนทนแดด ไม่ต้องจับอาวุธ
เข้าประจัญบานต่อข้าศึก ไม่มีสิ่งที่น่าทำให้หวาดเสียวต่อภัย
อันตรายแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงเวลากินก็ได้กิน ถึงเวลานอนก็
ได้นอนตามความประสงค์ ฉะนั้น ผิวพรรณก็ย่อมเป็นน้ำเป็นนวล
อยู่เอง ส่วนบรรดาท้าวทรรพทั้งหลายเมื่อดำเนินเข้าสู่ยุทธภูมิ
แล้วก็ต้องอดทนต่อความลำบากต่างๆ นอนกลางดิน กินกลาง
แดด รับประทานอาหารที่มีขี้ กินนอนก็หาได้สบายเหมือนเราซึ่งอยู่
ในบ้านในเมืองไม่ เมื่อเป็นเช่นนั้น ผิวกายก็ย่อมเผือดผิวดีดคล้ำ
ดำไปเป็นธรรมดา.

การที่จะหยิบยกเอาผิวเนื้อขาวเป็นน้ำเป็นนวลของเราผู้เป็น
พลเรือนมาเป็นพะยานชี้ให้ผู้อื่นเห็นว่า เราพลเรือนดีกว่า ประ-
เสริฐกว่าท้าวทรรพเหล่านั้นได้แลหรือ ? ย่อมไม่ได้เป็นอัน
ขาด ผิวเนื้อดำของท้าวทรรพเหล่านั้นเสียอีก กลับจะเป็นพะยานอัน
พิเศษให้เราทั้งหลายทั้งปวงทราบว่าการเหล่านั้นแต่ละคนล้วน
แก่กล้าสามารถอาจหาญ ไม่กลัวความลำบากอันตรายอันเกิด
แต่ฝนฟ้าอากาศหามิได้ ท่านย่อมตรากฝนทนแดดอยู่ในท่ามกลาง
ยุทธภูมิ เพื่อจะชิงชัยแก่ราชศัตรูหมู่ปัจจามิตรทั้งหลาย มิให้เข้า
มาเบียดเบียนพวกรเราผู้เป็นพลเรือนได้ ฉะนั้น ท่านจึงมีผิวเนื้อดำ
และผิวเนื้อดำนั้น หาใช่เป็นเหตุให้เราประมาณคาดหน้าท่านไม่

ตรงกันข้าม กลับเป็นสวามิภักดิ์อันประเสริฐเสียอีก นี่แหละฉัน
 ใด ชนชาวสยามก็อาจจะเป็นอย่างนั้น ถ้าผิวเนื้อดำในพวกเรามี
 ได้เป็นเหตุให้เราประมาทกันและกัน จะถือเป็นเหตุน่าประมาท
 ท่านผู้อ่านอย่างไรได้ ? ของเราเป็นฉันใด ของเขาก็ควรต้องเป็น
 ฉันนั้น.

อนึ่งเล่า แม้จะไม่อ้างว่าชาวบุรพทิศเป็นผู้มีวิชาสามารถ
 ล่วงรู้ในเหตุการณ์ใดๆ ก่อนชนชาติอื่น ดังที่ได้บรรยายมาแล้ว
 เพียงแต่อ้างว่าท่านราชทูตสยามนี้เป็นผู้มาแทนพระเจ้าแผ่นดิน
 สยามเท่านั้น ก็มันที่จะเป็นเหตุอันเพียงพอสำหรับที่จะให้ราช
 ฝรั่งสรวบรอมปฏิสันการอยู่แล้ว ด้วยว่าเรา่วมทรบอยู่ด้วยกัน
 ทั้งนี้ว่า เมื่อราชทูตฝรั่งเศสข้างฝ่ายเราได้จำทูลพระราชสาส์น
 ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสของเรานี้ ไปถวายต่อพระ
 องค์ในประเทศไทยโน้นนั้น พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงรับรอง^๔เชอ
 เชิญท่านด้วยเต็มกำลังความสามารถ ให้สมพระเกียรติศักดิ์ของ
 พระเจ้าราชาธิราชชั้นสูงสุด พระองค์ได้ทรงจัดการอย่างพิเศษ
 พิสดารยิ่งกว่าที่พระองค์ทรงเคยกระทำสำหรับบรรดาราชทูตของ
 เมืองอื่นทั้งปวง แต่ในบรรดาพระมหามานคร ๓๒ พระนครซึ่งเป็น
 มิตรไมตรีกับกรุงสยาม เคยส่งราชทูตานุทูตจำทูลพระราชสาส์น
 และเครื่องพระราชบรรณาการไปถวายในกรุงสยามมาแต่ก่อน ไม่
 จำเพาะแต่เท่านั้น พระองค์ก็ยังทรงพระกรุณาเป็นพิเศษอีกส่วน
 หนึ่ง ก็พระองค์ทรงหมายประกาศไว้ร้องให้ชาวชนพลเมือง

พร้อมกับไทยต่างตัวต่างแดน ซึ่งขึ้นอยู่กับพระราชอาณาจักร
ของพระองค์ทราบทั่วกันว่า พระองค์ทรงพระดำริหมายพระ
ทัยอยากจะทรงยกย่องชาติฝรั่งเศสให้สูงกว่าชาติใดหมดในสากล
โลก เมื่อพระองค์ทรงกระทำแก่เราถึงปานดังนี้แล้ว เรายังจะนั่ง
ดูตายไม่เชื่อเชิญต้อนรับขับสู้ด้วยเต็มกำลังแห่งความสามารถที่จะ
ยกย่องสรรเสริญราชทูตของพระองค์ ซึ่งออกมาเยี่ยมเยียนเรา
แทนพระองค์ในคราวนี้ได้แลหรือ ?

อนึ่งแม้จะไม่ยกเอาบุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุง
สยามขึ้นมาเป็นเหตุอ้างในการที่จะให้เรารับรองราชทูตของพระ-
องค์ด้วยเกียรติยศอันสูง จะยกเอาความสามารถของตัวราชทูตเอง
เท่านั้นมาเป็นเกณฑ์ ก็เพียงพออยู่แล้วที่จะทำให้เราบังเกิดความ
ประสงค์อยากจะรับรองท่านอย่างชั้นสูงเหมือนกัน เพราะว่าข้าพ-
เจ้าได้มีโอกาสสังเกตด้วยนัยน์ตาของข้าพเจ้าเองว่า กระบวนไหว
พริบเฉลียวฉลาดสมกาลสมสมัย ท่านราชทูตไทยนี้ไม่แพ้เปรียบ
ใครเลย จะทำกิจการอะไรท่านก็ทำโดยรอบคอบ นึกทางได้ทาง
เสียๆ ก่อนเสมอทุกที กระบวนใจเย็น ใจซื่อตรงไม่หละหละ
เอนเอียงท่านเป็นครูใครๆ ก็ได้ กระบวนเข้าไปหาไปสู่ ท่านก็
คำนับรับตอบตามระเบียบเรียบร้อย กระบวนพูดจาปราศรัยท่านก็
มีไหวมีว่อนดี และบรรดาท่านทั้งหลายผู้ที่ได้มีโอกาสรู้จักมัก
คุ้นกับท่าน ไม่มีใครติเตียนท่านแม้แต่สักคนเดียว มีแต่ยกย่อง
สรรเสริญว่าเป็นที่ขอบพอกันทั้งนั้น.

ท้าวศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณอยุธยา)

ท.จ. รัตน,ว,ป,ร. ๓.

สำนักหอสมุด

อาศัยเหตุดังกล่าวมานี้ ท่านราชทูตไทยนี้เป็นที่เคารพนับถือ
ของชาวฝรั่งเศสเรายังไปกว่าบรรดาราชทูตทั้งหลายอื่นๆ ซึ่งมาแต่
เมืองไกลๆ เป็นอันมาก.

แต่บัดนี้ไป ข้าพเจ้าจะขอจัดการเล่าบอกที่เป็นส่วนความ
เห็นของข้าพเจ้าเอง มิฉะนั้นก็จะเป็นการเกินสมควร ที่จะกะ
เกณฑ์ให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายหลับตาเชื่อถ้อยแต่ตามความนิยมเห็นดี
ของข้าพเจ้าทำเดี๋ยว ต่อไปข้างหน้านี้ แทนที่จะแสดงความเห็นของ
ข้าพเจ้าๆ จะขอคัดตัวอย่างคำพูดของท่านราชทูตไทยเองมาให้ท่าน
ผู้อ่านๆ แล้วใคร่ครวญดูด้วยตนเอง และข้าพเจ้ามีความหวังใจว่า
อาศัยแต่เพียงคำพูดของท่านเท่านั้น เรื่องราชทูตสยามเล่มนี้ก็จะดี
วิเศษพอใช้ได้ทีเดียว ไม่จำเป็นที่จะต้องคิดตัดเติมเพิ่มความสวย
ความงาม เพียงเท่านั้นเรื่องกึ่งามความก็เพราะพอดีๆ อยู่แล้ว.

บทที่ ๒

ทูตรอคำสั่งอยู่ที่เมืองแบรสต์

ขอเริ่มต้นด้วยการรับรองราชทูตที่เมืองแบรสต์ก่อนว่า พอ
เรือที่ท่านราชทูตโดยสารมาเทียบท่าเรียบร้อยแล้ว เลอเซอวะ-
เลียร์ เดอ โชมงต์ ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งได้ออกไปจำเริญทางพระ
ราชไมตรีกับกรุงสยาม แล้วกลับเข้ามาพร้อมด้วยราชทูตสยามนั้น
ก็สั่งให้บรรดานายเรือฝรั่งเศสทั้งหลายที่โดยสารมาในขบวนเรือจาก
เมืองไทยนั้น ให้ยืนป็นใหญ่ทำคำนับรับรองท่านราชทูตสยามเป็น

ปฐมฤกษ์ที่เข้ามาถึงประเทศฝรั่งเศสก่อนว่า:— “ปิ่นใหญ่ในลำเรือ
 มีอยู่เท่าไร ให้ยิสรุตรับราชทูตหมดทุกกระบอก.” แล้วท่าน
 ได้มีคำสั่งไปยังผู้บังคับกองทหารในเมืองแบรสตันนั้น พร้อมทั้ง
 บรรดาเจ้าเมือง อำเภอกองการทั้งหลายว่า:— “ถ้าเราชาวฝรั่งเศส
 มีความปรารถนาอยากจะรับรองราชทูตสยามให้ สมกับ ที่พระเจ้า
 กรุงสยามได้ทรงต้อนรับปฏิสันถารคณะพวกทูตฝรั่งเศสเรานี้แล้ว,
 ขอให้เข้าใจกันเสียแต่เบื้องต้นเถิดว่า เพียงยิสรุตรและแม่
 ปิ่นของก้านัล เครื่องบรรณาการของอุปโลกบริโลกอย่างละอัน
 พรรณละน้อยดังที่เป็นธรรมเนียมซึ่งย่อมต้องกระทำกันต่อทูตใด ๆ
 หมดทุกชาติทุกภาษาแล้วเป็นแล้วกันไป, เท่านั้นนั้นยังหาเพียง
 พอมิได้. ถ้าจะไปถือเสียว่า เรายิสรุตรเท่านั้นนัด, เราให้
 ของก้านัลเท่านั้นส่งแล้วเป็นแล้วกัน. ไม่มีใครจะทวงคุณกันได้
 เป็นพินหันพินสันกัน ก็จะไม่ได้อะไรทีเดียว. แท้จริง ถ้าเราอยาก
 จะรับรองท่านด้วยเกียรติยศอันสมควรกับที่องค์พระเจ้าแผ่นดิน
 สยามได้ทรงกระทำแก่เราในประเทศของพระองค์ มีที่เมืองหลวง
 เป็นต้นแล้ว เราจะเป็นแต่เพียงแลกเปลี่ยนความเคารพและให้
 เข้าของต่าง ๆ ตามธรรมเนียมบ้านประเทศที่เป็นมิตรไมตรีกันเช่น
 นั้นก็หาเพียงพอไม่. เรายิสรุตรจำเป็นจะต้องแสดงน้ำใจรักเป็นพิเศษ
 อีกร่างได้ ให้ราชทูตสยามเหล่านั้นรู้สึกชัด ๆ ไม่ให้มีที่สงสัยว่า
 เรายิสรุตรรับรองท่านด้วยปิตินดีอันแท้จริง. หากใช้เป็นพิธีเคารพอย่าง
 ธรรมดาสามัญไม่.

ท่านราชทูตนั้นถ้าจะว่าตามจริงแล้ว ถึงแม้ท่านจะมีได้เข้ามา
โดยเป็นทูตจำทูลพระราชสาสน์ของพระเจ้ากรุงสยาม ท่านจะเข้า
มาเพื่อกิจงานกิจของท่านเองก็ดี ก็เป็นการสมควรอยู่ที่จะต้องรับ
รองท่านด้วยความปรีดียินดีอย่างสูง เพราะว่าแต่ละท่าน ๆ ก็ล้วน
เป็นผู้ที่ประกอบไปด้วยคุณสมบัติอันสูง สมควรเป็นที่เคารพ
นับถือเป็นพิเศษกันทั้งนั้น. ท่านทั้งหลายเหล่านั้นล้วนแต่ขุนนาง
ตระกูลชั้นสูงของชาวไทย, มีคุณวุฒิความสามารถเคยรับราชการ
ฉลองพระเดชพระคุณ ของพระเจ้ากรุงสยามใน ตำแหน่งอันเป็นที่
ไว้วางพระหฤทัยด้วยกันทั้งนั้น.

ท่านอัครราชทูต (คือคุณปาน ขณะนั้นเป็นทูตออกพระวิสุท
สุนทร ภายหลังได้เป็นพระยาโกษาธิบดี) ก็เป็นน้องของ
เสนาบดีกระทรวงว่าการต่างประเทศ (ขณะนั้นเรียกว่า “ พระคลัง ”
Barcalon), อุปทูตเล่า (คือนายฉ่ำ ขณะนั้นเป็นทูตออกหลวง
บวรกัลยาราชไมตรี) ได้เคยเป็นราชทูตสยามไปเจริญทางพระราช
ไมตรีกับกรุงจีนมาแต่ก่อน ได้ทำการในตำแหน่งนั้นเป็นที่พอ
พระทัย ของพระ เจ้ากรุงจีน และพระ เจ้ากรุงสยาม ด้วยกัน ทั้งสอง
ฝ่าย, ส่วนตรีทูต (คือออกขุนศรีวิสารวาจา) ก็เป็นบุตรของราช
ทูตสยามซึ่งได้ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงลิสบอน ซึ่ง
เป็นเมืองหลวงของประเทศปอร์ตุเกศ.”

ครั้นท่านเลอ เซอวาลีแยร์ เดอ โชมงต์ ได้แถลงความเบื้อง
ต้นให้ทราบฉะนี้แล้ว ท่านก็ได้กล่าวต่อไปว่า:— “ ราชทูตสยาม

มาถึงเมืองนี้โดยไม่ทันทราบถึงพระเนตรพระกรรณ จึงยังไม่มีรับ
สั่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าจะจัดการต้อนรับเป็นประ
การใด. ถึงกระนั้นก็ดี ข้าพเจ้าซึ่งเป็นผู้เชิญพระราชกระแสนของ
พระองค์ไปยังเมืองไทยโน้น เข้าใจว่าอาจเดาพระราชประสงค์
ในพระหฤทัยของพระองค์ได้โดยไม่ผิด จึงขอออกหน้ารับผิด
ชอบในเรื่องนี้แต่ผู้เดียวว่า ควรจัดการรับรองราชทูตสยามนี้ด้วย
เต็มกำลังความสามารถที่จะกระทำได้. ฉะนั้นขอท่านทั้งหลายช่วย
กันจัดการรับรองปฏิสันถารท่านราชทูตสยามด้วยเต็มเกียรติยศเถิด
ส่วนข้าพเจ้าเล่า ก็จะขอลาท่านทั้งหลายณบัดนี้ รับเข้าไปกราบ
ทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงทราบล่วงหน้าไว้ก่อน,
ท่านอย่ามีความวิตกไปเลย.”

เมื่อเจ้าเมืองกรมการทราบความดังนี้แล้ว ต่างก็ได้จัดการ
รับรองท่านราชทูตด้วยเต็มเกียรติยศ สมตามคำสั่งของราชทูตฝรั่ง
เช่นนั้นทุกประการ จนท่านเองได้กล่าวเป็นที่เชยชมข้าราชการ
เมืองแบรสตันนั้นเมื่อภายหลังว่า “สิ่งใดที่ข้าราชการชั้นสูงชั้นต่ำ
พร้อมทั้งราษฎรทั้งหลายในเมืองแบรสตันสามารถจะกระทำได้ เพื่อ
เป็นเกียรติยศและความสนุกสนานสบายของราชทูตสยาม ท่านก็
ได้อุตสาหะทำโดยความเต็มอกเต็มใจ. ถึงว่าท่านทั้งหลายเหล่านั้น
ล้วนแต่ชาวชนบทอยู่หัวเมืองไกลไม่ค่อยได้มีโอกาส เฝ้าเห็นพระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างข้าราชการในพระราชสำนัก ซึ่ง
เป็นการยากสำหรับท่านเหล่านั้น ที่จะทราบในพระราชประสงค์ของ

พระองค์ก็จริง ถึงกระนั้นอาศัยที่ท่านได้ตั้งใจกระทำการเพื่อเชิดชูพระเกียรติยศของพระองค์มิให้เสียการพระราชไมตรีในระหว่างสองพระนครได้ การรับรองราชทูตสยามที่เมืองแบรสต์จึงได้ดำเนินอย่างเรียบร้อยน่าชม เป็นที่ถูกระหัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งเป็นที่ชอบพอของท่านราชทูตสยามเป็นอันมากด้วย, นี่ก็เป็นองค์พระยานให้เห็นว่าข้าราชการเมืองแบรสต์นั้น เป็นผู้ประเสริฐด้วยความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของตน เสมอเท่าข้าราชการในพระราชสำนัก หรือยิ่งไปกว่า นี่เสียอีก ก็ว่าได้."

ส่วนราชทูตสยามเล่า ขณะเมื่อโดยสารมาในเรือกับท่านราชทูตฝรั่งเศส ก็ได้รับแต่ความผาสุกตลอดทาง, คนทั้งหลายในเรือ มีเลอเซอวาลีแยร์ เดอ โชมงต์ ราชทูตเป็นต้น ก็ได้บำรุงเลี้ยงดูด้วยกิริยาสุภาพเรียบร้อยสมเกียรติยศของราชทูตแห่งประเทศใหญ่ทุกอย่างทุกประการ ฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้ท่านราชทูตสยามต่างพากันคิดเห็นล่วงหน้าเสียก่อนแล้วว่า "เมื่อตนถึงประเทศฝรั่งเศสแล้ว ไฉนจะไม่รับด้วยความไมตรีจิตต์และด้วยเกียรติยศอันสูงเล่า ก็ปฏิบัติอันประณีตซึ่งเราได้รับในเรือนี่ก็เป็นเครื่องสื่อถึงกิริยาปฏิบัติของชนชาวฝรั่งเศสเมื่อเราจะถึงเมืองเป็นแน่" ท่านราชทูตคิดอย่างนี้ก็เป็นความถูกต้อง และตลอดเวลาซึ่งท่านจะอยู่ในประเทศฝรั่งเศส เราจะเห็นว่าท่านไม่ได้มีเหตุซึ่งจะต้องกลับความคิดเดิมนั้น เพราะไม่ว่าท่านไปที่แห่งใด

เมื่อไร พลเมืองฝรั่งเศสก็รับรองท่านด้วยอัธยาศัยใจคอสนิทสนมและรักใคร่นับถือเป็นอย่างยิ่ง.

แต่ก่อนที่จะดำเนิรความเป็นไปของราชทูตสยามในเมืองฝรั่งเศสนั้น น่าจะกล่าวถึงความเป็นไปในเรือเมื่อคราวมานั้นอีกสักพักหนึ่ง เพราะทั้งไว้บัดนี้ต่อไปจะไม่มีโอกาสอันเหมาะที่จะกล่าว การมาในเรือนั้น อย่างว่าแต่ราชทูตไม่ได้มีความลำบากเท่านั้นเลย ซึ่งที่แท้หากจะมีบ้างก็ไม่น่าอัศจรรย์ใจอะไร เพราะพวกท่านมีอยู่น้อยคน ได้เข้ามารวมอยู่กับคนต่างชาติต่างภาษาเป็นอันมาก ความนิยมนับถือก็ผิดกัน, การสนทนาก็ไม่สะดวก, การบริโภคอาหารก็คงไม่ถูกปากนัก แต่กระนั้นท่านราชทูตยังมีแต่ออกปากชมเชยกิริยามรรยาทของบรรดาชาวฝรั่งเศสซึ่งโดยสารมาในเรือลำเดียวกันกับท่านว่า “กิจปฏิบัติต่างๆ ในเรือนั้นเรียบร้อยน่าจับใจ ถ้าจะว่าเป็นเชิงเปรียบแล้ว ลำเรือที่เราโดยสารมานั้น เป็นดังพระอารามๆ หนึ่งก็ว่าได้, คนโดยสารทั้งหลายเป็นดังพระสงฆ์สามเณรเถรานุเถระทั้งหลาย, แบ่งเวลาวันหนึ่งๆ เป็นตอนๆ อย่างกับในพระอารามอันเจริญในพระวินัย, คือรับประทานอาหาร, เล่น, สนทนา, สวดมนตรภาวนาก็ดำเนินพักๆ เรียบร้อยอย่างกับในสำนักอวาสอันเคร่งครัดในพระวินัย น่าชมแท้ๆ ถึงเป็นคนต่างเพศก็จริง อุดเชยชมและสรรเสริญไม่ได้” เป็นด้วยเหตุฉะนั้น ที่ทำให้ราชทูตไทยมีความหวังใจเป็นมั่นคงว่าถ้าถึงเมืองฝรั่งเศสเมื่อไร คงจะได้แลเห็นบ้านเมือง

อันเรียบร้อยเมื่อนั้นเป็นแน่ เพราะเมื่อการเดินทางกลางทะเล
 ยังเป็นที่ถูกใจถึงอย่างนี้ ตอนขึ้นบกเข้าไปในประเทศฝรั่งเศส
 เองคงดีกว่าอีก และเป็นความจริง การต่อๆ ไปนั้นก็ได้อำเนิร
 เป็นที่สมความมุ่งหมายเดิม ดังที่เรื่องข้างหน้านั้นจะเป็นพะยาน
 ต่อไป.

บทที่ ๓

เจ้าพนักงานกรมวังถือรับสั่งมาเชิญราชทูตไปกรุงปารีส.

เมื่อท่านราชทูตได้ค้างแรมอยู่ที่เมืองแบรสตันนั้น ๑๓ วันมีข้าราชการในกระทรวงวังผู้หนึ่ง ชื่อสตอร์ฟได้ถือรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จากกรุงปารีสออกมาต้อนรับราชทูตไทยที่เมืองแบรสตันและขอเชิญให้เข้าไปในพระนครหลวง เพื่อจะได้นำเข้าเฝ้าจำเริญพระพักตร์ เจ้าพนักงานกรมวังคนนั้นตลอดเวลาที่ราชทูตสยามได้อาศัยอยู่ในประเทศฝรั่งเศสก็ได้ประจำอยู่กับท่านเสมอ เพื่อจะช่วยเหลืออธิบายอะไรต่ออะไรให้ราชทูตทราบ ท่านสตอร์ฟคนนี้เป็นคนเฉลียวฉลาดรอบคอบมากพูดจาก็คมสันน่าเป็นเจ้าหน้ารับแขกบ้านแขกเมืองอย่างดีที่สุด อาศัยความเป็นไปดังนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระราชประสงค์ที่จะรับรองราชทูตไทยให้มีความเพลิดเพลินสนุกสนานตลอดเวลาที่ท่านจะอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ทั้งทรงทราบในคุณวุฒิความสามารถพิเศษของท่านสตอร์ฟ พระองค์จึงได้ทรงเลือกท่านผู้

นี้ให้เป็นภาระประจำอยู่กับราชทูตสยามด้วยพระองค์เอง คุณเป็น
การเหมาะสมเพราะท่านสามารถลองพระเดชพระคุณของพระองค์ให้
เต็มที่ได้อย่างหนึ่ง และสามารถให้ราชทูตบังเกิดความเพลิดเพลิน
เพลินเจริญใจอย่างยิ่งด้วย.

เมื่อท่านสตอร์ฟได้ รับพระบรมราชโองการ เป็นผู้ ประจำอยู่
กับราชทูตสยามตลอดทางจากเมืองแบรสต์ถึงกรุงปารีส และ
ตลอดเวลาที่ท่านราชทูตจะอยู่เมืองฝรั่งเศส เช่นนั้นแล้ว ท่าน
ก็รีบออกจากเมืองปารีสเพื่อมารับราชทูตที่เมืองแบรสต์ พอมา
ถึงก็ตั้งต้นเชื่อเชิญท่านราชทูตนำมายังกรุงปารีส แต่หาได้จัดเป็น
ขบวนใหญ่โตอะไรไม่ เพราะเป็นการยาก ถนนหนทางตาม
มณฑลเบรอตัญญี่จะต้องข้ามมานั้นเป็นท่าขรุขระไม่ เรียบร้อยสม่า
เสมอลุ่ม ๆ ดอน ๆ แทบตลอดหนทาง ใครมีธุระร้อนอยากไป
เร็ว ๆ ก็ต้องขี่เก้า^๕หาม ๆ ไป ตามแบบหามแคร่และเสลี่ยงนั้นเอง
ราชทูตซึ่งเป็นผู้อยากไปกรุงปารีสได้เร็วก็ต้องใช้วิธีนั้นเอง แต่
ถึงกระนั้นถ้าตอนไหนหนทางดี รถม้า^๕เดินไปมาได้ท่านสตอร์ฟก็
เกณฑ์เจ้าบ้านเจ้าเมืองให้นำรถมารับราชทูตพาไปให้พ้นเขตต์แดน
บ้านเมืองของตน แล้วก็ทำอย่างนี้ต่อ ๆ กันไปทุกเมือง.

แท้จริงการโดยสารอย่างนี้ดีจะกัณดารมิใช่น้อย ท่าน
สตอร์ฟจึงพูดเอาใจราชทูตบ้างว่า เดิมพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวทรงพระราชประสงค์จะส่งม้าและรถหลวงจากกรุงปารีสมารับ
แล้วต่อมาทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าทำเช่นนั้นการจะเหนื่อยช้านัก เพราะ

กว่ารถและม้า นั้นจะมาถึง และกว่าจะหยุดพักพอหายเหนื่อย
 เมื่อยล้าบ้างก็ต้องเป็นเวลาแรมเดือนแรมวันนาน เมื่อทรง
 พระดำริดังนี้จึงรับสั่งให้ใช้ม้าตามเมืองต่างๆ ที่ต้องผ่านไป ถึงจะ
 ไม่สง่าเท่ากับได้รถและม้าจากเมืองหลวงก็ดี แต่ว่าการคงสำเร็จ
 ไปโดยเร็ว จะได้เป็นโอกาสให้พระองค์ทรงเชยชมพระราชสาสน์
 และราชทูตของพระเจ้ากรุงสยามได้โดยเร็ว สมตามพระราชประ-
 สงค์ ฉะนั้นถึงท่านจะไม่สู้ได้รับเกียรติยศตามวิธีนี้ เท่ากับที่
 พระองค์ทรงประสงค์จะพระราชทานให้ ของจริงสู้กว่าเป็นเพราะ
 ทรงพระกรุณาเป็นพิเศษ ไม่อยากให้แรมค้ำตามหัวเมืองกันดาน
 นานนัก อยากทรงเชยชมท่านทั้งหลายเร็วๆ เท่านั้น."

ออกพระวิสุทธิสุนทรราชทูตจึงตอบไปว่า "การที่พระเจ้า
 กรุงฝรั่งเศสทรงพระดำริจัดการดังนี้ ก็เป็นพระบรมราโชบายอันดี
 เลิศ หาเป็นที่รังเกียจแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายไม่, กลับเป็นที่ยินดี
 ปราโมทย์อย่างยิ่ง เพราะจะได้เฝ้าพระองค์ชมพระบารมีโดยเร็ว
 แท้จริงการที่พระองค์ทรงพระราชประสงค์ จะทรงพบกับข้าพเจ้าทั้ง
 หลายคราวนี้ คงเป็นเหตุได้บันดาลให้ล้มคลื่นและฝนฟ้าอากาศ
 ตามทางที่เรามาสงบเรียบร้อย เราจึงสามารถมาได้ถึงที่นี่โดยปราศ
 จากภัยอันตรายทุกประการ ส่วนพวกข้าพเจ้าเล่า บัดนี้รู้สึก
 อยากชมพระบารมีเป็นกำลัง และอย่าว่าแต่พวกข้าพเจ้ารู้สึกเป็น
 ที่ไม่พอใจในการที่ต้องข่เกาหรือนั่งรถหัวเมืองไปเฝ้าพระองค์ฉะ
 เลย ถึงแม้จะต้องเดินก็หาไม่มีความน้อยใจไม่ ถ้าเดินด้วยเท้า

จะถึงกรุงปารีสเร็วกว่าซึ่งเก้าอี้หรือนั่งรถ ก็จะลงเคียวด้วยเท้าใน
 หนัสนี้เอง ไม่ครั้นคร้ามต่อความเหน็ดเหนื่อยซึ่งอาจจะตามมาทุก
 ประการ ความอยากดูอยากชมพระองค์ก็จะเป็นกำลังวังชาอัน
 แรงกล้าอาจพาไปได้ให้ลู่ถึงกำแพงพระนครเป็นแน่ ฉะนั้นจึงขอ
 ท่านจงอย่าวิตกในการอดคัดซึ่งบังเกิดจากการโดยสารคราวนี้เลย."

บทที่ ๔

ราชทูตไทยออกจากเมืองแบรสต์.

ครั้นถึงวันที่ ๕ เดือนกรกฎาคม พวกราชทูตก็ออกจากเมือง
 แบรสต์ แล้วไปรับประทาน อาหารกลางวัน ที่ ตาบลซอ ลังค์ร์โนต์,
 แล้วก็เลยไปค้างคืนอยู่ที่ฟูซ์, วันที่ ๑๐ เลี่ยงกลางวันที่เมือง
 ชาโตแลงและไปค้างคืนที่เมืองแองแบร์, วันที่ ๑๒ รับประทาน
 อาหารกลางวัน ที่เมืองเอนบงต์ และมีร่ำทำเป็นที่ต้อนรับราชทูต
 ด้วย แล้วก็ยกไปค้างคืนที่เมืองโอแร.

วันที่ ๑๓ ถึงเมืองวันน์ เจ้าเมืองจัดการต้อนรับอย่างแข็ง
 แรง จนราชทูตออกปากชมว่า "ต้อนรับอย่างนี้ดีจริง" แล้ว
 ในวันเดียวกันนั้นกระบวนราชทูตก็ได้ยกไปค้างคืนที่ตำบลซอมมี-
 ชีลียัก วันที่ ๑๔ กระบวนก็มาถึงตำบลหนึ่งซอลารอชแบร์นาร์ด์
 ราชทูตและพวกก็ลงจากเก้าอี้หามเป็นไม้จันทน์อีกต่อไป เพราะหน
 ทางจากนี้ไปถึงกรุงปารีสก็เรียบร้อยไร่ธมำไปได้แล้ว.

ที่ตำบล ลารอชแบร์นาร์ด์นี้ได้เกิดมีปัญหานั้นในระหว่างราช

ทูตสยามและเจ้าพนักงานกรมวัง เพื่อจะให้ทราบว่าจะอัญเชิญพระราชสาสน์โดยอาการอย่างไร. ตามธรรมเนียมฝรั่งนับถือราชทูตผู้มาแทนพระเจ้าแผ่นดินเป็นใหญ่ แต่ฝ่ายธรรมเนียมไทยพลเป็นนับถือพระราชสาสน์เป็นใหญ่ เพราะเหตุนี้ต้องแสดงความเคารพนับถือต่อพระราชสาสน์เป็นใหญ่ คือต้องอัญเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ใน ที่อัน สูงกว่า ราชทูต จึงจะไม่ เสียดพระเพณี บ้าน เมือง. อาศัยเหตุนี้ ราชทูตได้ขอให้เจ้าพนักงานกรมวังผู้กำกับมาด้วยนั้นสั่งให้ตบแต่งบัลลังก์ไว้ในประตูนรของราชทูต จำเพาะตรงที่ท่านราชทูตจะนั่งลง แต่ให้อยู่เหนือศีรษะของราชทูตไว้สำหรับจะได้อัญเชิญพระราชสาสน์ขึ้นไปประดิษฐาน. ท่านสตอร์ฟเจ้าพนักงานก็สั่งให้กระทำเช่นนั้น เมื่อเสร็จแล้วท่านราชทูตก็ได้อัญเชิญพระราชสาสน์ตั้งไว้เหนือศีรษะแล้วกระบวนรถราชทูตก็ได้เคลื่อนกระบวนไปตามระยะทาง. แต่นั้นมา ถัดถึงเมืองใดจะต้องเปลี่ยนรถ ก็ได้มีการตั้งบัลลังก์ในรถเพื่อเชิญพระราชสาสน์ขึ้นประดิษฐานเหมือนที่ตำบล ลา รอก แบร์นาร์ตันทุกตำบล.

ในวันเดียวกันที่ได้เริ่มขึ้นรถและเริ่มตั้งบัลลังก์รับพระราชสาสน์นั้น กระบวนทูตก็ได้มาถึงเมืองปงต์ชาโต. เลอ ดิก เดอกัวแลง เจ้าเมืองๆ นั้นก็ได้จัดการรับรองปฏิสันถารโดยเรียบร้อย. วันที่ ๑๕ ได้เลื่อนมาถึงตำบลหนึ่ง ชื่อตังปัล และได้รับประทานอาหารกลางวันอยู่ที่นั่นด้วย. ครั้นรับประทานอาหารเสร็จแล้วท่านราชทูตได้ไปคำนับท่านผู้หญิงชื่อ ลา มอร์กัส ดาฟนี ซึ่งเป็นญาติ

กันกับท่านกนต์เดอมังสแฟลต์ ราชทูตของพระมหากษัตริย์ออสเตรียที่กรุงสเปญ ซึ่งเป็นผู้ซื้อเสียดังในสมัยนั้น ครั้นเสร็จการไปหาท่านผู้หญิงนั้น ตวนบ่ายก็ลาท่านไปที่เมืองนังต์และได้ค้างอยู่ที่นั่นสองคืนกับวันครึ่ง คือวันที่ ๑๖ และ ๑๗.

ตอนกลางวัน วันที่ ๑๖ นั้น เจ้าพนักงานได้พาราชทูตขึ้นไปบนยอดเนินแห่งหนึ่ง ชื่อเนิน แด่ กาปีแซง เพื่อจะให้ท่านดูเมืองนังต์นั้นว่าใหญ่โตอย่างไร เพราะที่นั่นเป็นที่สูงเห็นเมืองได้สนิท. พอขึ้นไปบนยอดเนินนั้น ท่านราชทูตทั้งหลายเห็นหมู่บ้านรอบเมือง มีเป็นหลายหมู่บ้านใหญ่ๆ ก็ถามท่านสตอร์ฟว่า:— “หมู่บ้านที่เห็นเรียงรายไปรอบเมืองนั้น เป็นเมืองอะไรบ้าง?” ท่านก็ตอบว่า:— “ที่ท่านเห็นเป็นเมืองเล็กเมืองใหญ่รอบเมืองนั้น หาใช่เป็นเมืองอื่นไม่ เป็นแต่แผนกหนึ่งๆ ของเมืองต่างหาก นับรวมเป็นเมืองเดียวกันคือเมืองนังต์ทั้งนั้น.”

ในวันที่ ๑๗ นั้นราชทูตได้ออกจากเมืองนังต์ไปเมืองอัสนีสส์ อยู่ข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือของ เมืองนังต์ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ลัว์ ซึ่งเป็แม่น้ำใหญ่. ที่เมืองอัสนีสส์ นอกจากความพลัดเปลี่ยนซึ่งเคยมีมาในเมืองอื่นๆ ยังได้รู้ถึงความพลัดเปลี่ยนเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งยังไม่เคยมีในเมืองฝรั่งเศส คือท่านได้ลงอาบน้ำในแม่น้ำลัว์. การอาบน้ำนี้ ชาวเมืองฝรั่งเศสไม่ค่อยจะอาบน้ำกันนัก เพราะเป็นเมืองค่อนข้างจะหนาว ไม่เหมือนเมืองไทยซึ่งเป็นเมืองร้อนต้องลงน้ำลงทำอาบน้ำกันทั่วทุกคนทุกวัน เหตุฉะนั้นการอาบ

น้ำซึ่งเป็นของธรรมดาในเมืองไทย กลายเป็นของแปลกสำหรับคน
ฝรั่งเศส คนจึงพากันมาดูราชทูตสยามอาบน้ำออกมามากมาย. สิ่ง
ที่ทำให้ชาวเมืองฝรั่งเศสพิศวงกันอีกอย่างหนึ่งนั้น คือตามธรรมเนียม
เมืองฝรั่งเศสล้างมือกันก่อนที่จะรับประทานอาหาร แต่เมื่อ
รับประทานแล้วไม่ค่อยล้าง เพราะถือข้อมือซ้อนกัน มือไม่
ค่อยเปื้อนไม่จำเป็นต้องล้าง, ส่วนธรรมเนียมเมืองไทยซ้อนข้อมือ
ในขณะนั้นไม่มีเลย ใช้เปิบเข้าด้วยมือทั้งนั้น จึงเป็นธรรมดาจะ
ต้องล้างมือกันเมื่อรับประทานอาหารเสร็จ.

วันที่ ๑๘ นั้นราชทูตได้มาถึงเมืองแองครีค ซึ่งเป็นเมือง
อยู่ตามลำแม่น้ำลัวร์เหมือนกัน ราชทูตจึงลงอาบน้ำที่แม่น้ำ
เหมือนเมื่อวันก่อน แต่ที่นั่นคนต้อนรับมาดูราชทูตอาบน้ำมากยิ่ง
กว่าที่เมืองอัสโนส์ จนเป็นที่รำคาญ ต้องลงเรือข้ามแม่น้ำไปอาบ
ที่ฟากข้างโน้น มิฉะนั้นคนแตกตื่นมากเป็นที่รำคาญเหลือเกิน.
เย็นวันนั้นราชทูตได้ถึงเมืองอ็องเฌร์. รุ่งขึ้นก็ได้ไปรับประทาน
อาหารและพักกลางวันที่บ้านลโรเซียร์ และตอนเย็นก็ได้ไปถึง
เมืองโซมร์ ซึ่งเป็นเมืองเก่าโบราณ มีข้อมปราการค่ายคูประตู
หอรบอย่างแน่นหนา ทั้งมีลำแม่น้ำลัวร์ผ่านไปนั้นด้วยจึงเป็น
ทำเลดีสำหรับเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่ง. ที่เมืองโซมร์นี้เจ้าเมือง
ได้จัดทหารกองเกียรติยศ สำหรับดูแลรักษาราชทูต ตลอดเวลาที่
ท่านได้พักแรมอยู่ในเมืองนั้น. วันที่ ๒๐ ราชทูตได้มาถึงเมือง
เล็กเมืองหนึ่งชื่อ ลังเซย์. ที่เมืองนี้ ห้ามทหารประจำรักษาไม่ แต่

อาศัยที่ชาวบ้านอยากแสดงความนับถือในราชทูตสยาม ก็ได้ช่วยกันมาเฝ้ารักษาเป็นพวกๆ ผลัดเวรกัน ทำนองเดียวกันกับทหารเหมือนกัน.

บทที่ ๕

ราชทูตมาถึงเมืองตูลูส์ คือประมาณกลางทางจากทะเลไปเมืองหลวง.

วันที่ ๒๑ ราชทูตถึงเมืองตูลูส์ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ เป็นที่ว่าการมณฑลตูลูเรน มีพระสังฆราชใหญ่ตำแหน่งอัครสังฆราช แต่ถึงเป็นเมืองใหญ่สำคัญเช่นนี้ ก็หาได้มีกองทหารประจำไม่ เพราะเหตุฉะนั้นการที่รับรองราชทูตด้วยมีกองทหารเป็นเกียรติยศต้องอาศัยชาวเมืองเองสมัครเป็นประจักษ์หนึ่งทหารมาเฝ้าแทนดูจเดียวกับที่ตำบลลงเขย่นนั่นเอง.

วันที่ ๒๒ ราชทูตถึงเมืองบลัวส์ ซึ่งมีสมญาว่า “ราชบุรี” เหตุที่เรียกราชบุรีมิใช่เพราะเป็นเมืองหลวงหาได้ เป็นเพราะที่นั่นอากาศดี บรรดาพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยที่จะเสด็จประพาสอยู่ที่เมืองบลัวส์นี้มาก กับอนึ่งแต่ไหนๆ มา เมืองบลัวส์นี้เป็นเมืองศึกษาเล่าเรียนของบรรดาราชตระกูลทั้งหลายเมื่อยังทรงพระเยาว์ จึงเป็นเมืองหนึ่งเหมือนลูกหลวงก็ว่าได้.

วันที่ ๒๔ ราชทูตถึงพระตำหนักชอ ซังบอร์ด์ ซึ่งอยู่ในมณฑลบลัวส์ ห่างจากเมืองบลัวส์ ๓ หรือ ๔ กิโลเมตรโบรานคิด

เป็นกิโลเมตรก็อยู่ในราว ๑๒ หรือ ๑๖ กิโลเมตร. ที่พระตำหนัก
 ช้างบอร์ตัน ได้เกิดมีเรื่องน่าเล่าสู่กันฟังเรื่องหนึ่ง เพราะจะเป็น
 อุทาหรณ์ชี้ให้เห็นว่าท่านราชทูตสยามนั้น เป็นผู้ประกอบไปด้วย
 จิตต์เมตตากรณาอย่างไร. เรื่องเป็นอย่างนี้ คือคนขับรถราชทูต
 นั้นขับรถผิดไป อย่างไรไม่ปรากฏ แต่เลย เกิดเหตุ ทำให้รถล้มลง,
 พวกราชทูตที่นั่งอยู่ในรถคันนั้น ก็เดินออกจากรถสิ้นทุกคน แต่
 เฉพาะบุญ หามิใครเป็นอันตรายไม่. แต่ถึงกระนั้นเจ้าพนักงาน
 กรมวังผู้กำกับราชทูตไปนั้น มีความโกรธคนขับรถเป็นกำลัง จะ
 เมียนตีสารถึนั้นเสียให้สมกับความเลวของมันให้ได้ แต่ท่าน
 ราชทูตไม่ยอม ออกห้ามปรามท่านเสียว่า:— “ทำโทษเขาไม่ได้ๆ.
 อย่าพึ่งทำโทษเขาเลย. ขอท่านจงนึกดูบ้างเถิดว่า การที่เขาขับรถ
 ผิดไปนั้นก็เป็นการอับอายขายหน้าและเสียอกเสียใจพออยู่แล้ว. แต่
 นี่ไปเขามีแต่จะเป็นทุกข์อยู่เสมอว่า เราเป็นต้นเหตุให้เสียเกียรติ
 ยศของราชทูตสยาม และรัฐบาลฝรั่งเศส ก็จะเจ็บใจแก่นตัวเอง
 ไม่หาย ก็เป็นโทษหนักอยู่ในตัวพอสมควรแล้ว. อนึ่งเมื่อเราทั้ง
 สิ้นผู้นั่งมาในรถนั้นเป็นแต่ตกจากรถ ไม่สู้จะเจ็บปวดอะไรนัก
 ควรและหรือที่จะลงโทษกับคนขับให้เขาเจ็บปวดอีกเล่า? ดูไม่
 ควรเลย. ขอยกเลิกเสียเถิด. อย่าทำโทษเขาเลย.”

วันที่ ๒๕ ราชทูตมาพักที่เมืองออร์เลอঁ ซึ่งเป็นที่ว่าการ
 มณฑลของจังหวัดที่เรียกว่าดีเซ ดอร์ เลออันนั่นเอง. วันที่ ๒๖
 ตอนกลางวันท่านราชทูตได้พักรับประทานอาหารที่ค้ำบลาร์เตอเน

แล้วได้ยกไปพักแรมคืนที่ตำบลตุรกี แล้วรุ่งขึ้นวันที่ ๒๓ ได้ไปพัก
รับประทานอาหารกลางวันที่บ้านรวีล และไปค้างคืนที่เมืองมัลแอร์ช.

วันที่ ๒๔ ราชทูตถึง พระตำหนัก หลวงที่ เมือง ฟงแต่นโบล.
ขณะนั้นเจ้าพนักงานรักษาวังฟงแต่นโบลไม่อยู่ จะไปตากอากาศ
ชายทะเล หรือจะไป ตาม บ่อน้ำร้อน ที่มีอยู่ในหัว เมือง ต่าง ๆ ก็ ไม่
ทราบ ๆ แต่ว่าไปเที่ยวอาบน้ำอาบท่าตามหัวเมือง แต่ว่าก่อนที่
ท่านจะออกไปนั้น ท่านได้ทราบแล้วว่าไม่สู้ช้านานนักราชทูต
สยามจะมาถึง ท่านจึงได้มอบหน้าที่รับรองราชทูตกับเจ้าพนักงาน
รองอีกที่ ท่านราชทูตจึงได้ไปดูพระราชวังฟงแต่นโบลได้สบาย
สิ่งซึ่งราชทูตได้ ชมว่างามที่มีอยู่ใน พระราชวังก็มีอยู่ เป็น หลายสิ่ง
แต่จะขอหยิบยกมากล่าวแต่ที่สำคัญ ๆ เท่านั้นพอรู้เป็นเลา ๆ สิ่ง
ที่ถูกลดราชทูต ก่อนอะไรหมดนั้น คือป่าไม้ ที่มีอยู่ รอบบริเวณพระ
ราชวัง ยิ่งดูยิ่งชอบ เพราะต้นไม้หรือต้นไม้ใหญ่โตแลสล้าง
ไม่รกเร็ว เป็นแถวถนนอยู่ในนั้นราวกับป่าต้นหมากป่ามะพร้าว
สิ่งที่ถูกลดราชทูตอีก สิ่งหนึ่ง นั้น คือ ท้องพระโรงภายในพระราชวัง
นั้น มีพระระเบียงคาเลอรัใหญ่อยู่ ๔ ระเบียงกินที่ทางมากมาย
อะโอ แต่ถึงกระนั้นก็ยังมิที่ทางเหลืออีกเป็นอันมาก ใช้เป็น
ห้องอะไรต่ออะไรอีกเป็นหลาย ๆ ห้อง พอเข้าไปข้างในพระ
ราชวังและมองไปทางหน้าต่างดูข้างนอกแล้วความพิสดารของราชทูต
ก็ยิ่งทวีมากขึ้น เพราะจะดูไปข้างไหนก็ยังเห็นมีตำหนักมากขึ้น
และล้วนสร้างเป็นแบบผิด ๆ กันทั้งนั้น ที่สุดชั้นแต่บันไดเล่า

ก็ไม่มีสองอันที่จะเหมือนกัน, แล้วรอบคำหนักเหล่านั้นล้วนมี
 สนามหญ้า สวนดอกไม้และสระต่าง ๆ งามเหลือที่จะพรรณนา
 จนถึงกับได้ยินว่า ถ้าใครเข้าไปดูเป็นคราวแรก แทนที่จะเข้าใจ
 ใจว่าเป็นคำหนักในบริเวณพระราชวังนั้น ก็เลยหลงเข้าใจว่าเป็น
 เมือง ๆ หนึ่งต่างหาก เพราะยิ่งดูไกลยิ่งมีมาก ไม่แลเห็นว่า
 มีที่สิ้นสุดอยู่ที่ตรงไหน พระราชสำนัก เลอ ซาโต เดอ ฟงแตน-
 โบล นี^๕ ถึงตั้งอยู่ในมณฑลคาคันก็ไม่ได้ขึ้นกับมณฑลนั้น ขึ้น
 กับมณฑลอ็ล เดอ ฟรังส์ คือมณฑลที่กรุงปารีสอยู่นั่นเอง พระ
 ราชองค์แรกซึ่งได้สถาปนาขึ้นนี้ คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าฟร็-
 ชวส์ที่๑ ปรากฏว่าพระองค์ได้เริ่มตั้งห้องสมุดสำคัญไว้ที่พระตำหนัก
 นั้น แต่ทุกวันนี้สมุดเหล่านั้นตกไปอยู่ที่เมืองปารีสเกือบหมดแล้ว
 ส่วนบรรดาพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสตั้งแต่พระองค์ลงมาถึงพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้ (คือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔) ต่างก็
 ได้ทรงพระราชทานของเพิ่มเติมองค์ละ สิ่งองค์ละอย่างแก่พระราช
 สำนักนี้ เพราะเหตุนี้จึงมีของนำคู่มาก.

เวลาท่านราชทูตสยามยังอยู่ที่พระราชวังฟงแตนโบลน^๕ ท่าน
 บาดหลวงบริชาเชียร์ ซึ่งเป็นพระประมุขหัวหน้าของคณะพระ
 สงฆ์บาดหลวงสำหรับสั่งสอนพระศาสนาสตรีตั้งในมิชชังต่างประ-
 เทศทั่วโลก เช่นที่เมืองไทยตั้งแต่เวลานั้นมาจนตราบเท่าทุกวันนี้
 ก็ได้ออกจากกรุงปารีสมาเยี่ยมเยียนท่านราชทูตถึงที่พักเมืองฟง-
 แตนโบลน^๕ นั้นด้วย.

บทที่ ๒

ราชทูตสยามทำความเคารพต่อพระราชาสันอย่างไรร.

วันที่ ๒๕ ราชทูตได้มารับประทานอาหารกลางวันในเมืองเมอแลง ที่เมืองเมอแลงนี้เจ้าเมืองอำเภอกรมการทั้งพระสงฆ์ตามวัดวาอารามต่าง ๆ ก็ได้ออกมาต้อนรับราชทูต, จัดการรับรองอย่างใหญ่โต ถึงกับราชทูตกล่าวว่า “เราไม่ได้นึกได้ฝันเลยว่าจะได้รับเกียรติยศถึงเพียงนี้” ที่เมืองเมอแลงนี้พระเจ้ากำหนดให้ “ซาโต” ของหลวงเหมือนกัน, เดิมเจ้าเมืองนี้จะให้ราชทูตพักอยู่ที่นั่นแต่ก็ไม่อาจเป็นไปได้อ เพราะขณะนั้นกำลังซ่อมแซมพระตำหนักนั้นอยู่ ไม่ว่าดูข้างไหนภายในบริเวณก็มีแต่กุหลาบไม้, อิฐ, ปูน, อยู่เกลื่อนกล่น ทั้งภายในตำหนักจะหาห้องว่างสะอาดสะอาดเรียบร้อยให้สุมกับเกียรติยศของราชทูตก็ไม่มี ตกต้องเลิกไม่ให้อราชทูตพักอยู่ที่ตำหนักนั้น.

เมื่อเกิดขลุกขลักอยู่อย่างนี้ เจ้าเมืองจึงได้เลือกสรรคบ้านเศรษฐีผู้หนึ่งซึ่งใหญ่โตระโหฐานและงามกว่าบรรดาดีกรามทั้งหลายในเมืองนั้น จัดให้เป็นที่พักแทน วิธีจัดห้องให้อราชทูตทั้งหลายอยู่นั้น เจ้าเมืองจัดตามแบบธรรมเนียมฝรั่ง คือให้อัครราชทูตอยู่ห้องใหญ่ชั้นล่าง, เพราะเป็นผู้ใหญ่จะได้ขึ้นลงโดยสะดวก, อุปทูตอยู่ถัดขึ้นไปข้างบนอีกชั้นหนึ่ง แล้วตรีทูตอยู่ต่อขึ้นไปเป็นลำดับ คือแปลว่าใครยังมียศสูงก็ยิ่งอยู่ต่ำ, และใครยังมียศต่ำก็ยิ่งอยู่สูง จำเพาะตรงกันข้ามกับธรรมเนียม

ไทยซึ่งนิยมให้ผู้อยู่ชั้นสูง ผู้น้อยอยู่ชั้นต่ำ.

ครั้นจัดห้องราชทูตเสร็จแล้ว ท่านสตอร์ฟได้เชิญท่านไป
ดูห้องของตน ๆ แต่พาไปที่ละคน, อัครราชทูตกับอุปทูตก็ชอบ
ใจ ส่วนตรีทูตนั้นครั้นเมื่อเห็นภาพต่าง ๆ ซึ่งปรากฏตามช่องหน้าต่าง
ต่าง ก็อับรรดาวัดวาและตักโอรังต่าง ๆ ในกรุงปารีสทั้งประตูละ
ชั้ยชื่อ “อรัค เดอ ตรี ยีฟ” เลยประตูเมืองที่ชื่อประตู แซงต์-
อ็องต์ ดู อัน ไปหน่อยก็ยังชอบใจใหญ่ เพราะไม่ว่าทอดตาไปข้าง
ไหนก็ล้วนแต่เป็นขวัญตาน่าทึ่งน่าทึ่งนั้น เมื่อตรีทูตดูรอบห้อง
เสร็จสรรพดีแล้ว ก็หันมาถามท่านสตอร์ฟผู้นำทางนั้นว่า
“ขอรับประทานโทษ มีใครอยู่ในห้องข้างล่างที่ข้าพเจ้าอยู่หรือไม่? ข้าพเจ้าอยากทราบ” ท่านสตอร์ฟตอบว่า “ห้องชั้นล่างนี้ให้
ท่านอัครราชทูตกับท่านอุปทูตอยู่” แหม เจ้าประคุณ พอพูด
สองสามคำเท่านั้น ท่านตรีทูตซึ่งเมื่อก่อนหน้าเขม่น้อยและแสดงความ
ร่าเริงไปต่าง ๆ ก็กลับหน้าซีดดวงหน้าไม่สนิทขึ้นทันที, ดู
อากับกิริยาราวกับมีข่าวร้ายมาทิ่มแทงหัวใจในทันทีใดนั้น ท่าน
สตอร์ฟเห็นดังนั้นก็ถามว่า “นี่ท่านเป็นอะไรขึ้นมาล่ะ? เจ็บปวด
อะไรไปหรือ? ท่านตรีทูตตอบว่า “เปล่าจ๊ะ ข้าพเจ้ามิได้
เจ็บป่วยอะไรดอก แต่ข้าพเจ้านึกขวยเงินกระดากแก้ไข ที่ให้
ท่านอัครราชทูตซึ่งเป็นผู้จ้กทูตและประจำเฝ้าพิทักษ์รักษา พระราช-
สาสน์อยู่ในชั้นล่าง และกลับให้ข้าพเจ้าซึ่งเป็นแต่ผู้น้อยมาอยู่
เสียชั้นบนละนี้ ข้าพเจ้านึกว่ามันจะกระไร ๆ อยู่ เพราะว่า

ขึ้นชื่อว่าพระราชสาสน์แล้วก็ เป็นของอันมีศักดิ์สูงใหญ่กว่าราชทูต เป็นไหน ๆ, ไม่ควรจะเอามาประดิษฐานในที่ต่ำกว่าข้าพเจ้าเลย ชอบแต่ว่า เชิญพระราชสาสน์ไว้ห้องชั้นสูง ตัวข้าพเจ้าจะอยู่ชั้นล่าง หรือที่ไหน ๆ ก็ไม่เป็นไร ขอแต่พระราชสาสน์นั้นได้ตั้งในที่อันสมควรเท่านั้นจึงจะเป็นการดี."

เมื่อเจ้าพนักงานฝรั่งเศสได้ยื่นท่านตรีทูตพูดดังนี้ ก็ได้นำความนั้นไปปรึกษาเจ้าเมือง ๆ จึงว่า "การที่จะจัดให้พระราชสาสน์อยู่ที่ไหน ๆ ก็ได้ ข้าพเจ้าไม่มีความติดขัดในเรื่องนี้เลย แต่มาติดขัดตรงที่ว่า บ้านที่ท่านราชทูตอาศัยอยู่นั้นใหญ่โตเกินไป แต่ก็ยังมีห้องใหญ่ที่สมควรให้ราชทูตอยู่ไม่พอ, ถ้าจะย้ายพระราชสาสน์ไปไว้ชั้นข้างบนแทนตรีทูต ตัวตรีทูตเองก็จำเป็นจะต้องอยู่ในห้องเล็กและค่อนข้างไม่สู้งามนักด้วย ท่านลองถามท่านคู่มือหรือว่า ท่านจะเห็นเป็นประการใด."

พอได้ถามกันแล้วท่านตรีทูตตอบว่า "ข้าพเจ้าไม่จำเพาะแต่ไม่มีความรังเกียจที่จะอยู่ในห้องเล็กแทนที่จะอยู่ในห้องใหญ่, ข้าพเจ้ารู้สึกมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งเสียด้วยซ้ำ เพราะว่าจะเป็นโอกาสให้อันเชิญพระราชสาสน์ขึ้นไปประดิษฐานในห้องสูง ๆ สมกับเกียรติศักดิ์อันสูงของพระราชสาสน์นั้นด้วย."

ดูเอาเถิดท่าน ความเคารพนับถือของชาวไทยสุขุมสักระเท่าใด ดูเหมือนว่าถ้าเจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสจะได้จัดการตามคำสั่งแข็งของท่านตรีทูตนั้นแล้ว ท่านคงไม่เป็นอันกินอันนอนโดย

ปกติเลย เพราะท่านถือเสียว่าตนเป็นแค่เพียงผู้น้อยไม่ควรจะตั้ง
 อยู่ในที่สูงกว่าพระราชสาส์นเป็นอันขาด ขันทำราวกับเกล้ง
 หมีนั้ประมาทพระบรมเดชาของพระเจ้าแผ่นดินสยามซึ่งเป็นผู้ทรง
 พระคุณต่อตนเป็นอันยิ่ง ความผิดชนิดนี้ตามที่ไต่ยื่นมาชาว
 สยามถือนัก ว่าเป็นโทษอย่างอุกฤษฏ์ ใครทำก็เป็นคนนระคุณ
 ต่อเจ้านาย น่าเกลียดที่สุด.

รุ่งขึ้นเวลาเช้า เจ้าพนักงานได้พาราษฎรไปเที่ยวชมพระ
 ราชสำนักเมืองเมอแลงกับสวน "ปาร์ก" สำหรับเลี้ยงสัตว์ที่อยู่ใน
 บริเวณพระราชสำนักนั้น ท่านราษฎรได้เห็นก็ชอบใจชมว่าเป็น
 ของงามมาก และออกปากชมห้องภายในพระราชสำนักนั้นว่า
 "เข้าออกสะดวกดี" เหตุที่ท่านชมห้องว่า "เข้าออกสะดวกดี"
 นั้น คือห้องข้างในไม่มีเป็นแถวเดี่ยวตามธรรมดาภิรามต่าง ๆ
 โดยมากที่ท่านเคยเห็น มีห้องเป็นสองแถวและมีทางเดินไว้ตรง
 กลางเป็นประตูหนึ่งพระระเบียง จึงดูเข้าออกจากห้องนี้ไปห้อง
 นั้นสะดวกดี.

นอกจากสวนสัตว์และพระราชสำนักนี้ ท่านราษฎรยังได้
 ขันไปดูหอคอยที่สูง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ที่นี่เป็นหลายหอ และไม่ว่า
 ท่านไปดูสิ่งใด ถ้าเป็นของแปลกที่ท่านยังไม่เคยเห็น ยังไม่เข้า
 ใจผลประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ท่านก็ไต่ถามจนรู้เข้าใจหมดทุกสิ่งจึง
 เป็นที่เข้าใจว่า ท่านเป็นผู้เฉลียวฉลาดหาความรู้ใส่ตนเสมอ.

บทที่ ๗

ราชทูตไปเมืองเวงแซนใกล้เมืองหลวง.

(จากเมืองเมอแลงนั้น ท่านราชทูตได้มาพักอยู่ที่เมือง
เวงแซน ซึ่งเป็นเหมือนเมืองหนึ่งอยู่ในบริเวณของกรุงปารีสสักที่
กึ่งๆ ได้) และที่ตำบลนั้นพระมหาสมณะใหญ่ฝ่ายเยสวินิกาย
ในกรุงปารีส ซึ่งเป็นผู้ดำรงตำแหน่งพระราชาครูของพระบาทสม
เด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เรียกว่า “เลอ แปร์ เดอ ลา แซส์” ก็
ได้ออกมาค้ำับท่านราชทูตสยามที่เมืองเวงแซนนั้น ท่านคุณ
พ่อ เดอ ลา แซส์ นี้ ได้กล่าวกับราชทูตไทยว่า “อาตมภาพมี
ความยินดีอย่างยิ่ง ที่จะมาค้ำับท่านผู้เป็นราชทูตของพระบาท
สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เพราะว่าสมเด็จพระนารายณ์พระเจ้า
กรุงสยามนั้นเป็นผู้มีพระคุณต่ออาตมภาพอย่างยิ่ง พระมหากรุณา
ธิคุณของพระองค์นั้นมีอยู่หลายประการ แต่เป็นต้นเป็นประธาน
ก็คือ พระองค์ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงพวกบาตหลวงเยสวิตซึ่ง
อาตมภาพได้ส่งไปเมืองไทย เพื่อจะตั้งการสั่งสอนพระศาสนา
คริสต์ และคดีโลกคดีธรรมต่างๆ มีวิชาโหราศาสตร์เป็นต้น
ซึ่งทราบว่าพระองค์ทรงพอพระทัยไต่ถึงมาก โดยความเมตตากรุณา
อย่างยังมีให้อนาทรร้อนใจ ถึงกับทรงตรัสว่า ถ้าท่านบาตหลวง
ต้องการสิ่งใด พระองค์จะทรงประทานให้ ทั้งทราบว่าพระองค์
ได้มีรับสั่งว่า จะทรงสร้างวัดวาอารามโบสถ์วิหารถวายพระศาสนา
คริสต์โดยพระองค์เอง ก็เป็นพระเดชพระคุณพ้นที่จะกล่าวได้

อนึ่ง เหล่าบรรดาบาดหลวงทั้งหลายซึ่งอาตมภาพส่งไปเมืองจีน ก็ได้ไปพักรอคอยโอกาสที่เมืองไทยก่อนเป็นหลายองค์ พระองค์ทรงบำรุงรักษาและช่วยอุปถัมภ์ทุกอย่างทุกประการ ก็เป็นพระเดชพระคุณอันใหญ่หลวงเหมือนกัน ฉะนั้น อาตมภาพจึงมีความยินดีที่จะมาแสดงความกตัญญูต่อท่านผู้เป็นราชทูตของพระองค์เพื่อว่า เมื่อท่านกลับไป เมืองไทย จะได้ ช่วยกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ จะเป็นที่ยอมรับใจท่านเป็นอันมาก."

เมื่อท่านราชทูตได้ยื่นดังนั้น ทั้งได้ทราบว่าคุณพ่อบาดหลวงองค์นั้น คนที่บ้านหัวเมืองเขานับถืออย่างไรแล้ว ก็รับปากคำว่าจะทำตามความประสงค์ของท่านทุกอย่าง แล้วต่างก็ลากันไป. ส่วนราชทูตรู้สึกว่าการที่พระมหาสมณะผู้ใหญ่ถึงเพียงนี้ยังอุตส่าห์ออกมาหาถึงที่อยู่นอกกรุงปารีสฉะนี้ ก็เป็นเกียรติยศอันสูงใหญ่.

เมื่อราชทูตได้มาถึงเมืองเวงแซนนี้ ก็เท่ากับว่าอยู่เมืองหลวงแล้ว แต่ถึงกระนั้นก็ยังหาได้เตรียมเข้าไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ เพราะว่าเครื่องราชบรรณาการต่างๆ ซึ่งพระเจ้ากรุงสยามทรงจัดถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้น ยังหาได้มาถึงพร้อมกันกับราชทูตไม่. ราชทูตมาทางบกดังที่ได้พรรณามาแล้วเป็นทางลัดถึงเร็ว, แต่หีบเข้าของต่างๆ นั้น เป็นของหนักจัดส่งไปทางน้ำ เป็นทางอ้อมจึงถึงช้า, คือชั้นแรกต้องเปลี่ยนเรือที่เมืองแบรสต์เสียทีหนึ่งก่อน แล้วไปทางทะเลถึงเมืองรวงซึ่งเป็นเมืองปากน้ำแซนที่ผ่านกรุงปารีส, ที่เมืองรวงนั้นต้องเปลี่ยน

เรือใหม่อีก แล้วจึงจะถึงเมืองปารีส เพราะเหตุนี้เจ้าพนักงานฝ่าย
ฝรั่งเศสพร้อมทั้งราชทูตสยามก็ได้ทำความตกลงกันว่า ราชทูตจะ
ยังไม่เข้าเฝ้าก่อน จะรอคอยจนกว่าเครื่องราชบรรณาการซึ่งจะเข้า
มาถึงจึงจะเข้าเฝ้านำขึ้นทูลเกล้าฯ ในคราวเดียวกัน เพราะตาม
ธรรมเนียมเมืองไทยเมื่อทูลเฝ้า, เครื่องราชบรรณาการซึ่งจะทูล
เกล้าฯ ถวายต้องประดิษฐานอยู่ในท้องพระโรงที่เฝ้านั้นด้วย.

บทที่ ๘

ราชทูตพักแรมอยู่ที่พระตำหนักเดอแบร์นี

เมื่อเกิดมีเหตุติดขัดดังนี้แล้วก็ได้เป็นอันตกลงว่า ในระหว่าง
ที่ราชทูตจะคอยวันเข้าเฝ้านั้นท่านจะอยู่พักแรมที่พระตำหนัก เดอ
แบร์นี ซึ่งแล้วด้วยฝีมืออันประณีตของนายช่างเอกชื่อ มังซาร์ต
ขบวนนายช่างทั้งหลายในสมัยนั้น มังซาร์ตเป็นที่ ๑ พระบาท
สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงทรงชุบเลี้ยงเอาไว้ให้สอยในส่วน
พระองค์เสมอ ทั้งได้ทรงชุบเลี้ยงหลานของมังซาร์ตซึ่งเป็นนาย
ช่างเอกดุจเดียวกัน ทรงตั้งให้เป็นเจ้ากรมก่อสร้างและเจ้ากรม
พิทักษ์รักษาพระราชนิเวศน์วังและตึกกรมของหลวงทั้งหลาย. นาย
มังซาร์ตคนนี้ได้เป็นผู้ที่คิดแบบก่อสร้างวังหลายแห่ง มีที่พระที่
นั่งเฝ้าฯ ราชายเป็นต้น เช่นสำนักของกรมพระอัครราชใหญ่, พระ
อัครราชน้อยและโบสถ์วิหารที่เมืองแวร์ซายนั้น ก็ล้วนเป็นฝีมือ
ของท่านทั้งนั้น.

พระดำหนัก “ชาโตเดอแบร์นี” นี้ เดิมที่เป็นของตระกูล
 คลุบด้วงสัปปะซึ่งได้สร้างขึ้นแล้ว ภายหลังได้ตกเป็นของ
 เสนาบดีชื่อเดอล็อน ทุกวันนี้เป็นของพระราชกณผู้ปกครอง
 พระอารามเซนต์เยเนอ เวียฟ. เมื่อเป็นอันตกลงกันว่าราชทูตจะ
 กังอยู่ที่สถานทีนั้นก่อนแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
 จึงทรงพระมหากรุณาโปรด พระราชทาน เครื่องใช้ สอย และเครื่อง
 ประดับดำหนักนั้น ทั้งทรงรับสั่งให้กองทหารสวิสอาสาสามเฝ้าดูแล
 เป็นกองเกียรติยศ เหมือนกับที่พระราชวังหลวงซึ่งเป็นที่ทรงประ
 ทับเหมือนกัน.

สำนักเดอแบร์นี นี้เป็นที่เหมาะแก่การพักอยู่สบายของราช
 ทูต ด้วยเหตุหลายประการ คือประการ ๑ จะเป็นทางสะดวก
 แก่การไปมาหาสู่ของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่อยู่ในเมืองหลวง เพราะ
 จากกรุงปารีสไปเป็นหนทางเพียง ๒๐๐ เส้นเท่านั้น ไม่สู้ห่างไกล
 นักเพียงนั่งรถม้าชั่วพักหนึ่งก็ถึง ประการที่ ๒ จะได้เป็นทางไม่
 สะดวกแก่ราษฎรที่จะแตกตื่นเกรียวกราวกันมาดูท่านราชทูต เพราะ
 ตนจะต้องเคียวออกจากเมืองหลวงมากกว่าจะถึงก็เป็นทางไกล เมื่อ
 ท่านราชทูตไม่ถูกราษฎรติดตามมาดู ก็จะได้อยู่โดยปราศจากความ
 รำคาญ, และประการที่ ๓ ดำหนักตั้งอยู่นอกเมือง อากาศก็
 บริสุทธิ์เป็นที่น่าอยู่กว่าในเมือง.

อนึ่งเมื่อราชทูตไม่มีอะไรจะทำ ทั้งไม่มีเหตุเป็นที่รำคาญ
 ฉะนั้นก็เป็นโอกาสอันดีที่ท่านจะได้ออกไปเที่ยวดูอะไรต่ออะไรทั่ว

บริเวณตำหนักนั้น, จะชมดูละเอียดลออถ้วนถี่สักเท่าไรก็ได้ตามใจ ฉะนั้นไม่สู้ขำท่านราชทูตรู้จักทำเลที่รอบตำหนักนั้น ดิบดีเท่ากับบ้านของท่านที่กรุงศรีอยุธยาดีกว่าได้ ตำหนักนั้นมีห้องหับ, ประตู, หน้าต่างอย่างไร, เท่าไรเป็นรุ่มหมด. ดอกไม้ในสวนเมื่ออยู่ที่พรรณก็ชนิดท่านก็รู้, ต้นไม้ต้นหญ้าผักอะไร ๆ มีอยู่ก็อย่างตามไร่ริม ๆ นั้นท่านก็รู้หมด และใช้ว่าท่านดู ๆ แล้วก็แล้วกันไปอย่างธรรมดา คนเรามากดูกันนั้นก็หาไม่ได้. ทุกวันเมื่อท่านกลับมาจากเที่ยวดูอะไรนั้น ท่านก็นั่งจดยางนอนไว้ในห้องก่อนที่จะไปนอนอยู่จนดึกทุกคืน เพื่อกันมิให้ล้มและเพื่อนำไปกราบบังคมทูลให้ทรงทราบในสมเด็จพระนารายณ์พระเจ้าแผ่นดินไทยนั้น. ยิ่งกว่านั้นยังได้ยินว่า ในสำรับราชทูตไทยนั้น มีนักปราชญ์กลอนคน ๑ มาด้วย และท่านผู้นี้มีหน้าที่อย่างเดียว คือเรียบเรียงรายงานของที่เห็นเป็นคำโคลงกลอนล้วน เพื่อยะให้ยิ่งไพเราะกว่าคำร้อยแก้วของราชทูตไปอีก (น่าเสียดายนักสำหรับเราชั้นหลังๆ นี้ที่ไม่ได้คำประพันธ์ของท่าน จินตกระวีไทยโบราณนี้ มาอ่านเป็นขวัญตาบ้าง. บ. ก.)

บทที่ ๙

ข้าราชการและผู้ตีฝรั่งเสสออกมาเยี่ยมเยียนราชทูต.

ที่สำนักเดอแบร์นี นี้ข้าราชการช่อเดอบอเนย์เป็นพนักงานเบิกราชทูตเมื่อจะเข้าเฝ้าก็ได้ออกมาคำนับราชทูตไทยแทนพระบาท

สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และขุนนางกระทรวงทหารเรือและว่า
การต่างประเทศก็ได้มาแทนเจ้าคุณเดอเซญูเอเลเสนาบดีกระทรวง
นั้น ขุนนางคนนี้ได้เรียนทำเอักราชทูตสยามว่า “เจ้าคุณเสนาบดี
อยากจะใคร่มาหาท่านโดยตนเอง แต่เสียใจที่มาไม่ได้เพราะต้อง
ตามเสด็จตามหน้าที่ จึงใช้ให้ข้าพเจ้ามาคำนับท่านแทนก่อน”
แต่นั้นมา ขุนนางคนนั้นเวียนมาทั้งข่าว ความสุขทุกข์ ท่านราชทูตอยู่
เนื่อง ๆ ไม่ได้ขาด, ซึ่งเป็นต้นเหตุให้ท่านราชทูตปลื้มใจมาก
แสดงความขบใจแล้วขบใจเล่าที่ท่านเสนาบดีมีความเอื้อเฟื้อต่อ
ตนฉะนี้.

ลำดับนั้นผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการ และนอกราชการ ก็ออกมา
เยี่ยมเยียนท่านราชทูตสยามบ่อย ๆ วันหนึ่งท่านคุณหญิงเดอ-
เซญูเอเลคือภรรยาของท่านเสนาบดีซึ่งกล่าวถึงเมื่อแต่ก่อนก็ออกมา
หาบ้างเหมือนกัน แต่ท่านประสงค์มิให้ราชทูตรู้ว่าท่านเป็นใคร
ก็แสร้งเคอะเข้มาพบกับสตรีอื่น ๆ อีกหลายคน ส่วนออกพระวิสุทธี
สุนทรอัครราชทูตเล่า แต่พอเห็นลักษณะพรรณโฉมและสังเกต
กิริยามรรยาทอันสุขุมก็รู้ในที่ว่า นางคนนั้นคงหาใช่หญิงผู้ดีธรรมดา
ไม่, ท่านจึงเลือกเอาถาดใส่ผลไม้สดบ้าง, ผลไม้กวนบ้างยกไปให้
นางนั้นรับประทาน โดยหมายจะเป็นยาเชื่อมความวิสาสะให้ติด
ต่อในระวางตนกับนางนั้น จะเป็นโอกาสให้ท่านล่วงรู้ว่าท่านเป็น
ใครแน่แต่ก็ไม่สำเร็จ นางไม่เปิดช่องให้ราชทูตไทยรู้เลย มี
หน้าซ้ำเมื่อถูกซักถามหนักเข้าท่านกลับไปว่าท่านเป็นหญิงชาวบ้าน

นอกแขวงเมืองเบรอต้าญ หาใช่หญิงชาวกรุงไม่ ออกพระ
 วิสุทธีสุนทรไม่เชื่อ, ท่านจึงค้านว่า “ไม่ได้ ๆ เป็นไปไม่ได้
 ข้าพเจ้าจะเข้ามากรุงปารีสก็ได้มาทางเมืองเบรอต้าญก่อน ก็หา
 ได้ สังเกตเห็นสตรีใด จะมี สุกัลลักษณะ ลมุลลคมัยภาควุมิ เรียบร้อย
 งามสง่าอย่างกับท่านนี้ แม้แต่สักคนเดียวเลยไม่ ฉะนั้นจึงเข้าใจว่า
 ท่านหาใช่หญิงบ้านนอกดังว่าไม่, ต้องเป็นสตรีชาวกรุงปารีส
 เป็นแน่”

ขณะนั้นยังมีผู้หนึ่งในที่ประชุมเห็นท่านอัศรราชทูตเป็นคนดู
 หน้าคนออกแม่นยำจะได้ถามท่านอัศรราชทูตว่า ที่เจ้าคุณราช
 ทูตเข้าใจได้ว่านางคนนั้นไม่ใช่หญิงเมืองเบรอต้าญ จะเป็นเพราะวิธี
 แต่งตัวละครมัง? จะเป็นเพราะเสื้อของหญิงบ้านนอกกับหญิง
 ชาวเมืองไม่เหมือนกันนะซี จึงทำให้ท่านเข้าใจได้ฉะนี้ แต่
 ถึงจะเป็นແหม່ມตามหัวเมืองหรือແหม່ມในวังก็ช่างเถอะ เมื่อชน
 ซื่อว่าเสื้อແหม່ມฝรั่งแล้ว ท่านเห็นเป็นอย่างไร? เราฝรั่ง ด้วย
 กันอยากจะใคร่รู้ว่าท่านที่เป็นคนไทยจะลงความเห็นอย่างไรในเรื่อง
 นี้ เหมาะดีหรือไม่เหมาะดีขอเชิญท่านอธิบายให้ฟังบ้าง” ออก
 พระวิสุทธีสุนทรตอบว่า “เครื่องแบบແหม່ມนี้เหมาะดีมาก แต่
 ว่าถ้าແหม່ມจะแต่งอย่างผู้หญิงไทยแล้วจะเพิ่มความสวยงามอีกเป็น
 กอง”

- “เออ อย่างนั้นเจี๊วหรือ? ก็ผู้หญิงชาวสยามเขาแต่ง
 กันอย่างไร?”

- “หญิงเมืองไทยนั้นหรือท่าน” ท่านราชทูตว่า “เขาผิดกันกับเหม่มตรงที่ว่าเหม่มนั้นข้างปิดตัวมิดชิด เเทบจะไม่แลเห็นผิวเนื้อเลย นอกจากวงหน้านิดหน่อย แต่ผู้หญิงเมืองไทยนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่, แทนที่เขาจะนุ่งห่มปกปิดร่างกายให้มิดชิดตั้งแต่ท้าวขึ้นไปถึงศีรษะนั้น, เขาห่มปิดแต่บางส่วนของร่างกายเท่านั้น, อีกบางส่วนเขาทิ้งให้ปรากฏเปิดเผย ฉะนั้นลักษณะงดงามของสตรีในเมืองไทยจึงมีภาษีกว่าในเมืองนี้ ถ้าเหม่มจะเอาอย่างนี้ บ้างแล้ว ก็เข้าใจว่า ผู้หญิงเมืองฝรั่งนั้น จะงามขึ้นอีก เป็นหลายเท่า” (ความเห็นของราชทูตไทยนี้ถ้าเป็นสมัยนี้เห็นจะพูดไม่ได้เสียแล้ว เพราะธรรมเนียมแต่งตัวครั้งหนึ่ง, ทั้งตัวเปลือยไว้ครึ่งหนึ่งอย่างโบราณใคร ๆ ถึงใน เมืองไทย เองก็ออกรู้สึกว่าจะไม่เข้าแบบเสียแล้ว หรือพูดไปอีกนัยหนึ่งก็คือเป็นที่บาดตาของผู้ดูเท่านั้น เหตุที่ท่านราชทูตและคนไทยในสมัยของท่านยังไม่รู้สึกความเป็นจริงของข้อนี้ ทำจะเป็นเพราะเคยมิใช่อันกระมัง ท่านจึงเห็นเป็นเขาที่ไปได้ บ.ก.)

ขอลดกลับกล่าวถึงบรรดาท่านผู้ที่ได้ออกมาเยี่ยมเยียนท่านราชทูตต่อไปว่า ถ้าแม้ในใครมาหาไม่ว่าเวลาใด, ท่านราชทูตกระทำคำนับรับรองอย่างถูกแบบและ ถูกอัธยาศัย ของท่าน ผู้ ที่มานั้นทุกอย่างทุกประการ ถ้าผู้ที่มาฯ เวลาท่านราชทูตจะรับประทานอาหารไม่ว่าเวลาเที่ยงวันหรือเวลาเย็น เป็นต้องเชิญเชิญผู้ที่มาหาท่านให้อยู่รับประทานอาหารด้วยกัน ถ้าผู้ที่มาเป็นผู้ใหญ่มาก, ท่าน

ราชทูตก็ยกเข้ายกของให้รับประทาน, ยกเก้าอี้ให้หนึ่งเองก็มี เชิญให้หนึ่งในที่นี้เป็นประธานหัวหน้าก็มี ครั้นรับประทานอาหารเสร็จแล้วก็ยื่นเงินกล่าวคำอวยชัยให้พรตามภาษาสยามของท่าน และบางที่ถึงกับลงใจคำฝรั่งเศสเจือปนกันบ้างก็มี. ช่างน่าเอ็นดูจริงข้อที่ข้าพเจ้าเห็นแปลกอยู่หน่อยหนึ่งในเรื่องที่คนไทยนี้พูดคำฝรั่งเศสก็คือ ไม่ว่าชาวต่างประเทศใด ๆ เช่นพวกเยอรมัน, พวกอิตาลีเป็นต้น ถ้าหัดพูดภาษาฝรั่งเศสสักพูดเป็นเสียงแปร่งอยู่เสมอ ไม่ต้นเสียงก็หางเสียงต้องยกเขียงหนักเบาไม่เหมือนเรา แต่ว่าราชทูตไทยนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ ถึงว่าท่านยังพูดได้แต่น้อยคำก็จริงอยู่ แต่คำที่พูดออกมานั้นน้ำเสียงชัดแจ่มใสดีไม่มีเสียงแปร่งเจือปนเลย จึงเป็นเหตุให้สันนิษฐานว่าภาษาสยามนั้นไม่ใช่ภาษาที่มีคำเสียงสูงและเสียงต่ำ ท่านจึงจับเสียงของเราได้ถูกต้องฉะนี้ (ที่ตรงนี้ข้าพเจ้าผู้แปลหนังสือเล่มนี้ขอออกความเห็นคัดค้านผู้เรียบเรียงนั้น ว่าความสันนิษฐานของท่านผิดถนัดทีเดียว เพราะว่าแต่บรรดาภาษาต่าง ๆ ซึ่งมีใช้อยู่ในโลกแล้ว ภาษาไทยนี้เป็นภาษาหนึ่งซึ่งควรออกชื่อลือนามว่าช่างดัดสำเนียงให้สูงต่ำพิเศษ พิสดาร กว่าภาษาอื่น ๆ โดยมาก ต่างหากและข้าพเจ้าเข้าใจว่าถ้าราชทูตคราวนั้น พูดฝรั่งเศสสำเนียง ถูกฉะนี้คงเป็นเพราะเหตุที่ เคยดัดสำเนียงในภาษาของตน มาหนักต่อหนักเสียแล้ว ท่านจึงอาจดัดลื่นไปจับเสียงฝรั่งให้เหมือนได้ง่ายหรืออย่างไร? เชิญผู้อ่านพิเคราะห์ดูเอาเองเถิด)

๑
บทที่ ๑๐

ราชทูตไปเที่ยวดูบ้านเสนาบดี

เดอ เซญเอเล.

อันว่าสำนักเคอแบร์นีที่ราชทูตพักแรมอยู่นี้ เป็นตำแหน่งที่ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองโซ และเมืองโซเล่ามีบ้านของเสนาบดีเดอเซญเอเลเป็นตึกงามใหญ่โตระโหฐานคล้ายกับวังเจ้านาย เจ้าพนักงานผู้ประจำดูแลเอาใจใส่ราชทูตสยامจึงได้เชิญท่านไปดูบ้านเสนาบดีนั้น เพราะเป็นของน่าดูอยู่ส่วนหนึ่ง คือมีน้ำพุพวยพุ่งออกมาเป็น สาย ๆ เมื่อถูกแสงตะวันแล้ว ออกเป็นประกายขาวเจี้ยวแดงคล้ายสีรุ้ง ใครไปแลเห็นแล้วเป็นต้องชมกันทั้งนั้นว่าสวยงามอย่างยิ่ง, แต่ส่วนท่านราชทูตนั้นเล่าดูไปดูมาเฉย ๆ เป็นนาน ไม่เห็นพุดชมแม้แต่สักนิดจึงทำให้ท่านผู้ทพาไปดูนั้นประหลาดใจ คิดในใจว่า “เอ๊ะ นี่ไทยจะไม่เห็นเป็นงามได้เจี้ยวหรือ?” ก็อมความคิดไว้ในใจไม่ได้นานก็ถามท่านราชทูตว่า “อย่างไรเจ้าคุณ บ้านเสนาบดีนี้เป็นที่พอใจของเจ้าคุณหรือ ๆ ว่าไม่เข้าท่าเข้าทางที่ตรงไหน? ไม่เห็นเจ้าคุณชม ดี ว่าอะไรบ้างเลย” ท่านราชทูตตอบคำถามอย่างใจเย็น ๆ ว่า “เปล่าๆ ไม่แปลกใจมิได้” แหมท่าน พอคำว่า “เปล่าไม่แปลกใจมิได้” หลุดออกมาจากปากท่าน ราชทูตแล้วยิ่งเล่นเอาเจ้าพนักงานไม่ สมายใจเลย เพราะยังไม่เคยได้ยินใครพูดดังนี้ เป็นแต่เคยได้ยินว่า “แหม งามจริง อัจฉริยะใจจริง งามราวกับพิฆาณทิพๆ” เหล่า

นั่นเป็นต้น พอซักถามกันใหม่ ท่านอัครราชทูตอธิบายความเห็นของท่านอย่างนี้ว่า

“ที่ข้าพเจ้ายังไม่ประกาศชมสถานที่นี้ไว้ว่าจะไม่ชมเมื่อไร ชมนานมากดอก ยิ่งกว่าท่านไปอีก เพราะของงามชนิดนี้พวกข้าพเจ้ายังไม่เคยเห็นและท่านก็เห็นอยู่ทุกเช้าค่ำจนชินตาเสียแล้ว แต่ถึงว่าชมมากอยู่ดังนี้ก็ชมไว้แต่ในใจ ไม่กล้าออกปากว่าชมเท่าไร เพราะถึงจะพูดอย่างไรก็กลัวจะผิดไปจากความเป็นจริงที่มีอยู่ในใจ ก็ถ้าจะพูดว่า “งามที่สุด งามอย่างยิ่ง” แล้วต่อเมื่อจะไปแลเห็นวังพระเจ้าแผ่นดินจะเอาคำอะไรมาชมเชยเล่า แต่บ้านแสนบดีก็งามที่สุดอยู่แล้ว วังพระเจ้าแผ่นดินจะงดงามสักปานใดเล่า เพราะว่าบ้านแสนบดีถึงจะงามวิเศษอย่างไร วังแวร์ชายคงงามไปกว่านี้อีกตั้งร้อยเท่าพันทวีมิใช่หรือ ?

อนึ่ง ถึงหากว่า บ้านของท่านแสนบดีจะงามไปกว่านี้อีกสักกี่เท่า ๆ ก็ได้ ข้าพเจ้าไม่เห็นเป็นที่อัศจรรย์อะไร เพราะท่านเป็นแสนบดีทหารเรือของพระมหากษัตริราชใหญ่ในสากลโลกพิภพไม่ว่าอยากได้สิ่งของแปลกประหลาดอะไรซึ่งมีอยู่ในขอบจักรวาลเป็นต้องหามาได้ทั้งนั้น อาศัยเหตุดังที่ได้พรรณานี้แหละท่านข้าพเจ้าจึงยังมิได้ประกาศชมเชยเคหสถานของท่านแสนบดี แต่หาไว้ว่าไม่ชอบใจ ไม่รู้จักชมหรือแสวงทำเฉาเมยหาไม่ได้ ความจริงใจก็ชอบอย่างยิ่ง”

ก่อนที่ท่านราชทูตจะออกไปจากบ้านของท่านแสนบดีนั้นเจ้า

พนักงานได้จัดการเลี้ยงอาหารบ่ายตามแบบที่เขาเรียก “อังกี”
 คือว่าสลับอาหารหวานรับประทานปนกัน ไม่แยกเป็นรับประทาน
 ของหวาน ก่อนแล้ว รับประทาน ของหวานตาม ธรรมเนียมที่เขา
 เลี้ยงกันธรรมดา เมื่อราชทูตกลับดูเป็นที่พอใจกันเป็นอันมาก.

บทที่ ๑๑

ราชทูตไปดูลูกเรียน

เล่นละคอนพูด

ที่โรงเรียน “หลุยส์เลอครังต์”

อีกคราวหนึ่งเมื่อราชทูตยังอยู่ที่สำนักเคอเบร์นั้น ท่าน
 บาดหลวงเดอลาแซส ซึ่งเป็นพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในพระราชสำนักใน
 สมัยนั้น ทั้งเป็นประมุขหัวหน้าของคณะนิกายบาดหลวง “เยสุอิต”
 ก็ได้มาเชื้อเชิญราชทูตทั้งหลายให้ไปดูละคอนพูดที่โรงเรียนหลุยส์
 มหาราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนอยู่ในความปกครองของท่าน
 และยังมีชื่อเสียงดังในกรุงปารีสในเวลานั้นยิ่งกว่าโรงเรียนอื่นหมด

เรื่องที่จะเล่นนั้น เป็นเรื่องของพระบาทสมเด็จพระเจ้า ครอ-
 วิส แก์สินบน (ท้องเรื่องเป็นดังนี้ คือ สมเด็จพระเจ้าคลอวิส
 กำลังสู้รบกับ เขอมนัน ที่เมือง ตอล เบ็กใน ครังต์ก ดำบรรพ์ไนแ
 ฝ่ายพระเจ้าคลอวิสสู้รบไม่ไหวจะเสียทำอยู่แล้ว ไม่ทรงทราบว่า
 จะแก้ไขเอาชัยด้วยวิธีใด ก็ทรงระลึกถึงสมเด็จพระมเหสีนาง
 คลอติลด์ ซึ่งเป็นคริสตังและเคยทรงชักชวนพระราชสามีให้เป็น

ด้วยเนื้อๆ ก็ไม่ทรงเอาพระทัยใส่ ก็มากลับพระทัยทรงบนบานกับพระผู้เป็นเจ้าบนสวรรค์ว่า:— “ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าของนางคลอติลด์เจ้าข้า ถ้าพระองค์ทรงช่วยในเวลานี้ให้ข้าพระพุทธเจ้ามีชัยชนะแก่อริราชศัตรู ข้าพระพุทธเจ้าก็จะยินดีประกาศตนเป็นอันเทวสิกของพระองค์ด้วยอีกคนหนึ่ง ขอทรงช่วยให้เห็นประจักษ์พระเจ้าข้า”

พอทรงสวดอธิษฐานดังนี้ไม่ช้า พวกเยอรมันซึ่งเป็นผู้มีชัยอยู่แล้ว ก็กลับพ่ายแพ้เปิดหนิในทันใด พระองค์ทรงเห็นเป็นที่มหัศจรรย์ก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาในศาสนาคริสต์ ตามนางคลอติลด์แต่นั้นมา พอเลิกศึกพระองค์ก็สมัครเสด็จมารับศีลล้างบาปเป็นคริสต์ทั่วเมืองแรมส์แห่งเดียวกับที่เยอรมันยุคเรานี้ต่อสู้ทำ-ลายให้วินาสไปอีกครั้งหนึ่ง แล้วแต่นั้นมาพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสก็ได้เป็นคริสต์สืบๆ กันมา.)

เมื่อท่านราชทูตได้ถูกเชิญไปในที่ประชุมเช่นนั้นก่อนหน้าที่ท่านได้เข้าไปเฝ้าและทูลถวายพระราชสาส์น ท่านก็ไม่กล้ารับเชิญเพราะกลัวว่าจะเป็นที่ดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระนคร แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธเสียตรงๆ ด้วย เพราะท่านผู้มาเชิญนี้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่เป็นที่เคารพนับถือของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ ๑๔ ท่านราชทูต จึงกล่าวตอบว่า:— “แต่ถ้าพัวเราผู้น้อยจะไม่กล้ารับเชิญจากใครผู้ใดหมดก่อนที่จะได้ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อพระเดชพระ

คุณคุณพ่อมหากรุณานี้ ซึ่งเป็นผู้มีอายุอาวุโสและคุณวุฒิปรีชา
สามารถเป็นที่เคารพนับถือของมหาชนทั่วไป นับแต่พระบาท
สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินลงไปถึงราษฎรคนสามัญ มาขอเชิญเรา
โดยเห็นว่าเรามีโทษมีผิดมิได้ กลับจะเป็นคุณประโยชน์สำหรับ
จะได้ชิมทราบขนบธรรมเนียมการศึกษาในเมืองนี้ เราจึงมีความ
ยินดีรับขอเชิญของคุณพ่อไปดู ละคอนพูดที่มหาวิทยาลัยใน พระ
บรมราชูปถัมภ์ด้วย”

ถึงกำหนดวันที่จะเล่นละคอนนั้น เวลาเช้า ๖ นาฬิกา เจ้า
พนักงานกรมพระราชยานได้จัดกระบวนรถม้าคู่ของหลวงมารับท่าน
ราชทูตที่สำนักเดอแบร์นั้นแล้ว ได้ขับไปยังกรุงปารีส ที่วังแห่ง
หนึ่งซึ่งได้ตกแต่งประดับประดาไว้อย่างทำท่านราชทูตสยาม จึง
เรียกว่าวังราชทูต เวลาใกล้ถึงรถมานั้นเจ้าพนักงานคลุ้มถล่มลง
หมด ไม่ให้มหาชนแลเห็นว่าใครมาในรถคันนั้น เพราะเกรงว่า
ถ้ารู้ถึงชาวบ้านแล้วชาวก็จะล้อกระด่อนไปทั่วจะเกิดการเอิกเกริก
ครึกครื้นมากไป ไม่สมควรกับการที่จะรับรองราชทูตอย่างเงียบๆ
ไว้ก่อนกว่าที่จะได้เฝ้าจึงจะเปิดเผย.

ราชทูตรอพักอยู่ที่วังนั้นจนกว่าถึงเวลาละคอนจะเล่น ครั้น
ถึงกำหนดแล้วท่านบาดหลวงเยสุइट ก็จัดรถพิเศษสำหรับใหม่ อีก ๔
คันมารับราชทูตจากวังที่พักพาไปยังโรงเรียน คนขับรถทั้ง ๔ คัน
นั้นล้วนแต่งเครื่องแบบหมายยี่ห้อเจ้าของรถทั้งนั้น เช่นคันหนึ่ง
เป็นของพระเจ้าลูกเธอ แผ่นดิน อังกฤษองค์ ๑ ซึ่งกำลัง ทรงศึกษา

เล่าเรียนในโรงเรียนนั้น ก็ตกแต่งตามแบบมหาดเล็กลูกหลวง
เมืองอังกฤษ อีกคันหนึ่งเป็นของนักเรียนชาวเมืองปอลอญ ท่าน
บิดาเป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายทหารในเมืองนั้นก็แต่งตามวงศ์ตระกูล
เจ้านายเมืองปอลอญ อีกคันหนึ่งเป็นของบุตรของท่านผู้สำเร็จ
ราชการอยู่ใน เมืองลิทัวเนีย ก็แต่งตาม แบบธรรมเนียม บ้าน เมือง
นั้น ๆ ละ

พอมาถึงโรงเรียนแล้ว ท่านบาดหลวงให้ท่านราชทูตนั่งดู
อยู่ในที่อันสมควรแห่งหนึ่งแล้วก็ได้ลงมือเล่น พอตัวละคอน
ออกจากโรงแล้วสังเกตได้ง่ายที่สุดว่า ราชทูตทั้งสามพอใจใน
ทำนองที่นักเรียนเล่นมาก แต่ตอนซึ่งท่านสำแดงว่าพอใจยิ่งกว่า
ตอนอื่น ๆ หมดคือ ตอนเมื่อบุตรของท่านแม่ทัพใหญ่ชื่อเดอ-
วีเลอรักับบุตรของท่านมรืคีส์เดอลามาร์เลียร์ และของท่านเลอ-
เชอวาเลียร์ดาโวออกมาเต้นรำทำเพลงด้วยกัน ทั้งสังเกตได้ง่าย
ว่าท่านชอบใจในวิธีจัดโรงละคอนด้วย อีกสิ่งหนึ่งซึ่งทำให้ท่าน
ราชทูตพิศวงคือที่ได้เห็นบรรดาบิดามารดาผู้ปกครองนักเรียนซึ่งได้
มาดูละคอนนั้น ล้วนแต่เจ้านายขุนนางและคฤหบดีชั้นสูง ๆ ฝ่าย
ฝรั่งเศสและต่างประเทศทั้งนั้น.

เมื่อเล่นละคอนแล้ว ท่านบาดหลวงได้นำท่านราชทูตให้
รู้จักกับบรรดาเจ้าขุนมูลนายและราชทูตประเทศอื่นซึ่งมาในงานนั้น
และท่านราชทูตสยามก็ได้เจรจาปราศรัย กับท่านทั้งหลายเหล่านั้น
อย่างสนิทสนมทุกอย่าง ท่านรู้เพื่อนหนักชักเบาตามเกียรติยศ

ของผู้คนแม่นยำไม่มีผิด.

ภายหลังวันที่ท่านได้ไปดู ละคอนที่ โรงเรียนนั้น ยังมี สุภาพสตรีหลายคนได้มากำนันท่านที่ดำหนักเตอแบร์นี และไม่ว่านางคนไหนซึ่งได้ มีบุตร เล่นละคอนอยู่ใน วันนั้น ท่านราชทูต ยังจำได้หมด ถึงกับกล่าวชื่อของเด็กนั้นและว่าเล่นตอนนั้น ๆ ต่อหน้ามารดาให้ฟัง เลยทำให้บรรดาหญิงเหล่านั้นยิ่งพอใจในราชทูตสยามเป็นอันมาก สรรเสริญว่า ช่างจำแม่นยำนัก."

บทที่ ๑๒

ราชทูตกระทำวิสาสะกับสตรี

ชาวฝรั่งเศส.

เวลาบ่ายวันหนึ่งมีผู้ใหญ่หลายคนได้มาประชุมสโมสรที่ตำหนักราชทูต และในที่ประชุมนั้นมีสตรีรูปงามอยู่หลายคนด้วยกัน และตามธรรมดาที่ประชุมซึ่งมีผู้หญิงมากก็ต้องพูดมากตกลงวันนั้นเลยได้เกิดได้ถามราชทูตกันยกใหญ่ ยังมีนางคน ๑ ถามราชทูตว่า "ท่านราชทูตคะ ทำไมเจ้าคุณไม่พาภรรยาของเจ้าคุณมาเมืองฝรั่งเศสบ้างเล่า? น่าจะใคร่เห็นหน้ากัน" ท่านราชทูตตอบเป็นเชิงย้อนถามว่า "หล่อนเป็นบุตรหรือภรรยาของข้าราชการมิใช่หรือ? นี่ต่างว่าบิดาหรือสามีของหล่อนจะต้องไปรับราชการเป็นราชทูตฝรั่งเศสไปเมืองสยามหล่อนจะยินดีทั้งบ้านทั้งเมืองไปด้วยหรือไม่?" ที่ตรงนี้สตรีคนนั้นไม่ทราบว่าจะตอบอย่างไร

เพราะความจริงหล่อนคงไม่กล้ามาหนทางไกลเช่นนี้ (ปัญหา
ข้อนี้ถ้าทุกวันนี้ราชทูตคงไม่ตั้งให้หญิงฝรั่งเศสแก่เสียแล้วเป็นแน่
เพราะ หญิงชายเมืองฝรั่งไปมาในระหว่าง เมืองฝรั่ง และเมืองไทยได้
สะดวกแล้ว แต่ในขณะนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ ขณะนั้นยังไม่มี
ผู้หญิงเมืองนอกมาเมืองไทยเลย ท่านราชทูตจึงพูดได้ดังนี้.
บ. ก.)

ขณะนั้นยังมีสตรีสาว ๆ อีกคนหนึ่ง ถามเป็นที่สัพยอกเล่นกัน
ว่า “ท่านราชทูตเจ้าค่ะ ต่างว่าดิฉันยอมเป็นภรรยาของเจ้าคุณ ๆ
จะรับดิฉันเป็นภรรยาไหม? ที่จริงเจ้าคุณคงมีเมียอยู่แล้วมิใช่
หรือ แต่เข้าใจว่าไม่เป็นที่รังเกียจเพราะเคยได้ยินใครเขาว่า ที่
เมืองไทยโน้น ใครจะมีเมียสักกี่คน ๆ ก็ได้ ไม่ถือว่าเป็นผิดประ
เพณีสามีภริยากัน” ท่านราชทูตตอบว่า “เปล่าไม่เป็นที่รังเกียจ
มิได้ ถ้าหล่อนจะยินยอมดังนั้นแล้วเราคงบำรุงเลี้ยงมิให้อนาทร
ร้อนใจ ถึงอนุภรรยาเรามีสักกี่คน ๆ เราจะตั้งหล่อนให้เป็นใหญ่
ยิ่งกว่าเขาทั้งหลายเหล่านั้น ห้องหอที่อยู่กินนอน เราจะจัด
ให้ดีที่สุดซึ่งเราสามารถจะจัดได้ให้สมยศสมตระกูลของหล่อนทุก
อย่าง”

หญิงคนนั้นจึงถามราชทูตต่อไปว่า “ก็เมียเล็กเมียน้อยนั้น
เจ้าคุณมีสักเท่าไร ดิฉันอยากรู้จัก เจ้าคุณช่วยบอกได้ไหมค่ะ?”

- “ได้ซิหล่อน ได้ ทำไมจะไม่ได้” เรามี ๒๒ คนเท่านั้น”

- “แหมเจ้าคุณ มีถึง ๒๒ คนเจียวหรือเจ้าคุณ แหมไม่

ใช้น้อยเลย ๒๒ คน แหมเหลือเกินจริง เหลือเกิน”

- “นี่แน่ะหล่อน อย่าเพิ่งตกใจก่อน เราจะบอกให้ หล่อนเห็นแปลกในการที่เรามีเมียถึง ๒๒ คน เพราะยังไม่เคยได้ยินว่าใครในเมืองนี้มีมากถึงอย่างนี้ แต่ในเมืองไทยนั้นไม่มีใครเห็นแปลก ใครจะมีเท่าไรก็ได้ ยิ่งกว่านี้ใครยังมีมาก เขายังนับถือว่าเป็นคนมีบุญวาสนามากต่างหาก ก็เมื่อพื้นบ้านพื้นเมืองเขานิยมอย่างนี้แล้ว ใครเล่าจะอาจฝืนความนิยมของเขาได้ ใครทำก็ยากยิ่งกว่ากลิ้งครกขึ้นภูเขาเสียอีก อย่าว่าที่อื่นไกลเลย ดูเอาแต่ในเมืองฝรั่งเศสนี่เถอะ ทุกวันนี้มีธรรมเนียมผัวเดียวเมียเดียวมิใช่หรือ? นี่หากจะมีธรรมเนียมใหม่ให้หญิงคนเดียวมีสามีได้ถึง ๒๒ คน ถ้าเคยเสียแล้วคงไม่เห็นแปลกอะไร จะกลับเห็นแปลกที่จะมีคนเดียวเสียอีก” (ที่ตรงนี้ถึงวาระที่ผู้แปลอยากจะใคร่แซกความเห็นบ้างอีกหน่อยคือ อยากจะว่ากระชั้นไปอีกถึงอำนาจของความนิยมว่าเป็นของถอนยาก ดังท่านราชทูตว่าดูเอาเถอะธรรมเนียมมีภรรยาหลายคน หลายคน ยังมีชายไม่เห็นเป็นของแปลกอะไร เหมือนในครั้งพระนารายณ์โน้น แต่ถ้าจะถามชายผู้ที่นิยมเช่นนั้นว่า ถ้าภรรยาจะมีสามีหลายคนท่านจะเห็นแปลกไหม? คงตอบว่าไม่จำเพาะแปลกใช้ไม่ได้ทีเดียว ถ้าฉะนี้แล้ว ทำไมจะเกณฑ์ให้สตรีมิให้เห็นแปลกในความประพฤติก่อนตนเล่า? บุรุษหรือสตรีย่อมมีความชอบธรรมดุจเดียวกัน ใครพิณิจพิเคราะห์ในข้อนี้คงเห็นเป็นจริงเป็นแน่ และเหตุที่บาง

คนยังหลงไม่ถ้อยตามที่ตนเชื่อว่าดี ก็เพราะไม่กล้าฝืนธรรมเนียม และไม่กล้าฝืนใจของตน ชายนิยมอย่างไรก็ทำตามใจของชายนิยม ชนิดนี้ยังไม่ใช่อารยบุคคลหรือคนศรีวิสัย คนศรีวิสัยเขาเอาความนิยมของผู้อื่นเป็นใหญ่ นี่เมื่อใดชายชาวสยามจะนิยมตามใจหญิงซึ่งเป็นบุคคลสำคัญพวกหนึ่ง . จึงจะเรียกว่าชาวสยามถึงวาระแห่งอารยธรรมแล้ว. บ. ก.)

ขอกลับมาถึงสตรีชาวฝรั่งเศสซึ่งสนทนากับราชทูตไทยในวันนี้ว่า เดิมทีนางนี้กลัวจะได้เลี้ยงราชทูตให้จนเต็มในเรื่องผ้า ๆ เมีย ๆ นั้นก็เลยจนเต็มไปเอง นี่ส่อให้เห็นว่าราชทูตเป็นคนฉลาดพูดมาก หาไม่คงจืดเป็นแน่ เพราะข้อที่ถูกชักนั้นหาใช่ข้อมงคลไม่ว่านายยังอุตสาหะแก้กลับเกลี้ยความชั่วด้วยความดีได้

บทที่ ๑๓

ราชทูตแลเห็นผู้หญิงฝรั่งเศสเจ้า.

เวลาบ่ายวันหนึ่ง ยังมีเจ้านายและข้าราชการชั้นสูง หลายองค์หลายท่าน ทั้งหญิงและชายมีเป็นต้นคือท่านเจ้าดีเซงเคนกับท่านหญิงภรรยา ท่านเจ้าหญิงเดอเบอรันงวิลและท่านหญิงมาคีส-เดอลาวารแดง ๆ ล ฯ ต่างทรงม้าและขับม้ามาเยี่ยมเยียนราชทูตที่สำนักท่าน ท่านเจ้าหญิงและภรรยาข้าราชการที่มานั้นล้วนทรงเครื่องและแต่งตัวเหมือนผู้ชายหรือคล้าย ๆ กัน คือเสื้อกักสันรัดขารัดแขนแน่น อย่างธรรมเนียมนักกีฬาและพรานเนื้อเขาทุ่ง

ห่มใส่กัน ราชทูตไทยเห็นผู้หญิงฝรั่งไม่แต่งตัวเป็นหม่มก็แปลกใจ เหตุฉะนั้น เมื่อท่านหญิงชายเหล่านั้นลงจากหลังม้าและคำนับราชทูตเสร็จแล้ว ราชทูตจึงถามท่านหญิงเหล่านั้นว่า “ทำไมจึงแต่งเหมือนผู้ชาย หาได้แต่งเป็นหม่มไหม?” ก็มีผู้ตอบแต่ในบรรดาผู้ที่ออกมาหาขึ้นว่า “ท่านผู้หญิงอย่างนี้เพราะเป็นที่สะดวกในการขี่ม้า และสำหรับไปในป่าในรก ถ้านุ่งห่มเสื้อหม่มก็จะติดนี้ติดโน้นลำบากมาก” ท่านราชทูตทราบดังนั้นก็เห็นด้วย แล้วท่านได้พูดชมบรรดาหญิงเหล่านั้นว่า “ขี่ม้าเก่ง น่าชมเหลือเกิน จะขึ้นจะลงคว่องไวรากับผู้ชายไม่มีผิด.”

เมื่อสนทนากันเช่นนี้สักครู่หนึ่งแล้วบรรดาผู้ที่ขี่ม้ามานั้นสังเกตดูท่าทางราชทูตอยากจะใคร่ดูหม่มร่ำม้าเหลือเกิน จึงได้พูดกับท่านว่า “เจ้าคุณราชทูต อยากเห็นเราขี่ม้าตามท่านองต่าง ๆ เมื่อเรากลับไปไล่เนื้อในป่าบ้างหรือไม่? ยินดีจะขี่จับให้ดู” ท่านราชทูตตอบว่า “ข้อที่อยากดูนั้นไม่เป็นปัญหาเลย อยากดูเหลือเกิน ท่านเดาใจของเราแม่นทีเดียว แต่ไม่ถึงกับบังอาจขอให้ท่านออกแรงให้เราดูเล่นดอก เรานับถือท่านยิ่งกว่านั้น แต่ว่าเมื่อท่านยินดีอยากจะสำแดงโดยความพอใจของท่านเองแล้ว เราไม่มีความรังเกียจ จะถือเป็นพระคุณพิเศษต่างหาก.”

พอตกลงกันว่าจะร่ำม้าให้ท่านดูแล้วฉะนั้น ท่านเจ้านายทั้งหญิงและชายก็ลงจากคาน้ำก็ไปยังลานหน้าคาน้ำทันที และส่วนท่านราชทูตก็ออกมาขึ้นดูที่ระเบียงข้างบน ส่วนท่านเจ้าดีเซงเคน

และคนอื่น ๆ ซึ่งตามเสด็จมาด้วยก็เสด็จและขันหมากแล้วก็ขับไป
มาเป็นขบวนและทำนองต่างๆ แต่ว่าลานหน้าตำหนักนั้นติดจะ
เล็กไปหน่อยแสดงไม่ได้เต็มฝีมือ ก็เลยเปลี่ยนให้ท่านราชทูตไป
ยืนดูบนกระเบียดหลังตำหนัก จะขับม้าไปในสนามข้างหลังตำหนัก
เพราะสนามนั้นใหญ่ขับไปขับมาได้สันทัด.

พอราชทูตมาอยู่นั้นแล้วพวกนักเลงม้าเหล่านั้น ก็ชัก
บังเหียนกระเทียมโกนแล้ววิ่งไปร่ำมาเป็นหลายทำเป็นหลายทำนอง
ประมาณสัก ๑๕ นาที แล้วต่างก็เสด็จและลงจากหลังม้าขึ้นมานบน
ตำหนักจะลาท่านราชทูตกลับไป ขณะนั้นเกือบถึงเวลาที่ราชทูต
จะรับประทานอาหารเย็นแล้ว ท่านจึงได้เชิญบรรดาท่านที่มา
เยี่ยมนี้ให้อยู่รับประทานอาหารและเสวยอาหารเย็นด้วยกัน คำชักชวน
ให้อยู่ของท่านราชทูตเป็นคำน่าจับใจที่สุด เมื่อได้ยินต่างก็ต้อง
ยอมรอรับประทานอาหารอยู่กับท่าน เย็นวันนั้นท่านอัครราชทูต
ปฏิบัติผู้ที่มาเยี่ยมนี้อย่างพิถีพิถันเข้าทำเข้าทางทุกอย่าง บัด
เดี๋ยวท่านยกเก้าอี้ให้เจ้าหญิงทรงนั่งบ้าง บัดเดี๋ยวยกเอาจานกับ
เข้าให้ ทรงเสวยบ้างไม่หยุดหย่อนตลอด เวลาที่นั่งรับประทานอาหารนั้น
พอรับประทานอาหารเสร็จแล้ว ท่านก็ยกแก้วกล่าวคำอวยพรให้ท่าน
ทรงเจริญเป็นสุขอายุยืน ๆ ลๆ ส่วนผู้ที่เป็นแขกมานั้นก็ได้ยืน
ขึ้นกล่าวคำอวยพรด้วยบ้าง และมีผู้หนึ่งในพวกนั้นยังแถม
อวยพรไปถึงเมีย ๒๒ คนของท่านราชทูตด้วยว่า:- “ขอให้อยู่
เป็นสุขทุกๆ คน ถึงแม้มีก้อนข้างจะมากหน่อยเข้าใจว่าคำอวยพร

จะแผ่ไปถึงเขาทุกคนได้” ท่านราชทูตตอบว่า:- “จะมากมีมากก็ ตามที่เถิด เราก็ออยู่เป็นสุขเขาก็ออยู่เป็นสุข ข้อนนี้เป็นข้อสำคัญ กว่าอะไรๆ หหมด ส่วนเราอวยพรให้ท่านก็แทบนึกจะอวยพร ให้มีภรรยาถึง ๒๒ คนเหมือนกับเราบ้างเหมือนกัน แต่เกรงใจ ว่าจะไม่เป็นที่พอใจของภรรยาที่ท่านมีไว้แล้ว หาไม่คงอวยพร และคงชีวิตให้สำเร็จไปตามนั้นเป็นแน่ แต่คราวนี้เราขอคิดไว้ก่อน เป็นแต่เพียงกล่าวว่าเจริญๆ เทอญ”

ในพวกสตรีที่อยู่ที่นั่นในเวลานั้นยังมีคนหนึ่งมีกำไลมือประ ดับเพชรตรงกลางมีรูปคน ราชทูตเห็นก็ถามว่า:- “รูปที่กำไลมือ นี้เป็นคนที่รักของหล่อนกระมัง?” นางนั้นตอบว่า:- “เจ้าคุณคิด ถูกแล้ว รูปนี้เป็นรูปของมารดา และมารดาเป็นคนที่ดิฉันรัก มาก” ราชทูตก็ไม่จนกลับตอบว่า:- “หล่อนทำดังนี้ก็ดีแล้ว แปล ว่าหล่อนเป็นคนมีกตัญญูกตเวที แต่ถ้ายะให้ดีที่สุดคือห่มือข้าง โนนซึ่งไม่มีกำไลใส่ ควรใส่บ้างเหมือนกัน และที่กำไลข้าง โนนนั้นแหละ หล่อนควรใส่รูปของสามีไว้อีกด้วยรูปหนึ่งจึงจะ เป็นคู่กันเหมาะ”

บทที่ ๑๔

ราชทูตย้ายตำแหน่งไปพักอยู่ที่เมืองรังบูเย.

ต่อมาพระบาท สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๔ มีรับสั่งว่า จะรับ ราชทูตสยามให้พาท่านเข้ามากรุงปารีสในวันที่ ๑๒ สิงหาคม เจ้า

พนักงาน จึงได้จัดการเชิญ ราชทูตไป พักอยู่ที่พระตำหนัก หลวงที่เมืองรับบูเย ใกล้กรุงปารีสเข้าไปอีก เมื่อราชทูตไปนั้นพะเอิญท่านได้พบกันกับสตรีบางคนพวกที่เข้ามาให้ชุดำหนักเดอแบร์นนั้น ก็จำกันได้ดี ๆ และต่างก็เป็นที่พอใจกันเป็นอันมากด้วย.

ในระหว่างเวลาที่ราชทูตยังไม่ได้เฝ้านั้น ท่านราชทูตสั่งผู้ดูแลกำกับฝ่ายฝรั่งเศสว่า:- “บัดนี้เกือบถึงกำหนดจะเข้าเฝ้าแล้ว ขอท่านได้โปรดห้ามมิให้ใครเข้ามาหาอีกเป็นอันขาด เพราะเราเห็นเป็นการไม่สมควรที่ใคร ๆ จะมีโอกาสมาหาเราก่อนที่จะได้เฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อเฝ้าแล้วใครจะมาหาก็ไม่เป็นที่รังเกียจ เรายินดียอมรับรองกันทั้งนั้น แต่ในเวลา^๕ของดไว์ก่อนไม่ว่าในเวลาปกติหรือในเวลารับประทานอาหารขออย่าได้เป็นเหมือนเมื่อเรายังอยู่ที่แบร์นนั้นเลย” เมื่อเจ้าพนักงานทราบความประสงค์ของท่านคณะนั้นก็ห้ามมิให้ใครเข้ามา ส่วนราษฎรเมื่อต่างทราบเหตุที่ราชทูตไม่ยอมให้ใครไปมาหาสู่แล้วก็ไม่มีใครรังเกียจ กลับเห็นเป็นดีด้วยกันทั้งนั้นว่านับถือพระเจ้าแผ่นดินจริง.

ถึงตกลงกันอย่างนั้นแล้วก็ไม่สำเร็จ คืบวันที่ ๑๕ เดือนสิงหาคมนี้เป็นวันฉลองแม่พระสันพระชนม์ พระองค์ทรงเชิญเชิญเข้าไปสู่สวรรคตอย่างที่เราเรียกว่าแม่พระอัสสัมชัญ และตามธรรมเนียมทุกปีในวันนั้น ที่กรุงปารีสมีงานแห่ในบริเวณวัดนอตร์ดาม ซึ่งเป็นวัดใหญ่ในกรุงปารีส เพราะเหตุฉะนั้นถ้าไม่ให้ราชทูตดูงานแห่ในวันนั้นแล้วแปลว่าจะไม่ได้เห็นเลยนั่นเอง เพราะ

ท่านจะคอยถึงปีหน้าฟ้าใหม่จึงจะมีอีก และปีหน้านั้นเข้าใจว่า
ราชทูตจะออกจากเมืองฝรั่งเศสเสีย กลับไปเมืองไทยเสียแล้ว
ตกลงต้องจัดให้ท่านมีโอกาสเห็นในคราวนี้จึงจะได้ ครั้นตกลง
เห็นพร้อมดังนี้แล้วก็ได้พาไปดูแลที่วัดนอตร์ดาม.

เมื่อกลับมาจากงานแห่แล้ว มีผู้ถามอุปทูตซึ่งเคยไปเจริญ
ทางพระราชไมตรีในระวางกรุงสยาม กับกรุงปักกิ่ง ประเทศ จีนว่า:-
“เมืองปักกิ่งกับเมืองปารีส^๕ ถ้าจะพูดกันทางเปรียบเทียบแล้ว
ท่านเห็นข้างไหนจะมีพลเมืองมากกว่า?” ท่านอุปทูตนั้นเล่า นิส-
สัยเป็นคนเฉลียวฉลาด สังเกตสังกamen ยำนัก ทั้งเป็นคน ซื่อตรง
ด้วย เห็นการเป็นอย่างไรก็บอกเป็นอย่างนั้นตรงๆ ไม่มีบิดๆ
เบือนๆ เป็นเจ้าถ้อยหมอความอะไรก็ตอบว่า.- “ถ้าจะเทียบประ-
เทศต่อประเทศแล้วเมืองจีนจะมีพลเมืองมากกว่า หรือเมืองฟร้ง-
เศสจะมีมากกว่าอย่างนี้ผมตอบไม่ถูก เพราะไม่ได้เห็นทั่วด้วยกัน
ทั้งสองประเทศ แต่ถ้าจะให้ผมเปรียบเทียบที่ต่อพันที่ในสองเมือง
นั้นพอตอบได้ เพราะได้เห็นมามากด้าบลแล้วทั้งสองแห่ง ที่
เมืองจีนนั้น ตามด้าบลสูงๆ ตอนๆ พลเมืองเบาบางหน่อย แต่
ตามลำแม่น้ำดีดจะหนาแน่นมาก ถ้าจะเปรียบกับด้าบลบ้านที่ผม
ได้เห็นตามลำแม่น้ำลัวร์ในประเทศฝรั่งเศสนี้ ดูจำนวนพลเมือง
ทั้งสองข้างไม่สู้จะมากไม่สู้จะน้อยกว่ากันเท่าไร เข้าใจว่าพอวัด
เหวียงกันได้ดีทีเดียว ส่วนที่ตอนๆ ในเมืองฝรั่งเศสผมไม่ค่อย
ทราบว่ามีมากนักเท่าไร แต่ถ้าจะมีเท่ากับที่มีตามลำแม่น้ำลัวร์

แล้ว พลเมืองฝรั่งเศสตามเนื้อที่คงมีไม่น้อยกว่าพลเมืองจีน แต่
 ข้อนี้อังไม่สู้แน่ใจนัก ที่รู้แน่แท้ไม่มีที่สงสัยนั้นคือที่เมืองจีนพล
 เมืองมากจริง เพราะว่าธรรมเนียมจีนเขาก็กู้หญิงไม่ให้ออกไป
 ข้างนอก ออกได้แต่ผู้ชายฝ่ายเดียว แต่ถึงกระนั้นตามถนนหน
 ทางก็หนาแน่นไปด้วยคนไปมาขวักไขว่เสมอมิได้ขาดสาย ส่วน
 กรุงปารีสกับกรุงปักกิ่งนั้นถ้าจะเปรียบเทียบแล้ว เมืองปักกิ่งได้
 ภาษีเป็นแน่ เพราะถึงว่าพวกจีนเขาก็กู้หญิงไม่ให้ออกไปข้าง
 นอกบ้านได้ และที่กรุงปารีสเขามีได้กักก็ดี ถึงกระนั้น แต่เพียง
 ชายที่ได้เห็นเดินไปมาใน กรุงปักกิ่งนั้น ก็มากกว่า พลเมือง ทั้งหญิง
 และชายในกรุงปารีส ฉะนั้นจึงเข้าใจว่า กรุงปักกิ่งมีพลเมืองมาก
 กว่ากรุงปารีสเป็นแน่."

บทที่ ๑๕

ราชทูตสยามยังเข้าไปเฝ้าไม่ได้

ถึงว่าท่านราชทูตได้ตกลงเป็นการ เต็มขาดว่าใน ระยะเวลาที่ท่าน
 ยังไม่ได้เฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะไม่ยอมให้ผู้ใด
 ไปหาเข้าสู่หอดทั้งสิ้น ดังที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้นแล้ว ก็ยังมีผู้
 หลักผู้ใหญ่ทั้งชาย และหญิง อีกหลายท่าน หลายนายได้วิงวอน ขอ
 โอกาส เพื่อมาเยี่ยมเยียนท่านได้อย่างเจียบๆ ท่านจะขึ้นขัด
 อธิษาศัยของคนเหล่านั้นก็ยาก เลยต้องยอมรับเยี่ยมบ้างบางราย
 พอให้สมควรแก่การ แต่ก็รับรองกันอย่างไม่เปิดเผยเลย เพื่อ

รักษารมเนียม ในบรรดาผู้ที่ออกมาหาฉัน ถ้าคนไหนเป็นผู้ที่
 ทำนราหตุเคยได้พบเห็นมาตามทางจากเมืองแบรสต์ ถึงกรุงปารีส
 บ้างแล้ว ท่านก็จำคนนั้นได้ทันที และหาว่าในบรรดาผู้ที่เข้ามา
 หาฉัน มีใครที่เคยได้แสดงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อท่านนราหตุ
 มาบ้างสักนิดหน่อยก็ดี ท่านก็ยังระลึกได้ไม่ลืมเลย ท่านจำแม่น
 ราวกับท่านผู้นั้นฟังแรกเอื้อเฟื้อต่อท่านทีเดียว และท่านนราหตุ
 ก็รับรองแข็งแรงยิ่งกว่าคนอื่น ๆ อีก เช่นภรรยาของท่านเจ้าเมือง
 แบรสต์คือเมืองที่ท่านได้ขับคนนั้น ก็ได้มาเยี่ยมเยียนนราหตุ
 เหมือนกัน แต่แรกมาถึงท่านนราหตุก็จำได้ ท่านรีบฝ่าฝูงชนที่
 ประชุมอยู่ที่นั่นตรงเข้าไปต้อนรับนางภรรยาเจ้าเมืองนั้นทันที แล้ว
 รับรองอย่างเอาอกเอาใจจริง ๆ คำที่ท่านอยากจะแสดงกตัญญู
 ให้ ปรากฏว่าหาได้ลืมการรับรอง อันดี ของนาง เมื่อ ท่าน ผ่านเมือง
 แบรสต์มานั้นไม่.

ครั้นต่อมาก็กำหนดที่นราหตุไทยจะเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ต่างก็แสดงความพอใจไปต่างๆ แต่เป็นเคราะห์
 ร้ายจริง ๆ จำเพาะเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวร
 ไข้ ตกลงเป็นอันต้องงดการรับนราหตุเลื่อนไปรับวันหลัง ๆ เมื่อ
 ทรงหายประชวรแล้ว.

ตั้งแต่วันที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรมา นราหตุ
 ก็ยังถือธรรมเนียมไม่ ยากรับรองคนไปหาเข้าสู่เครื่องครัด หนักขึ้น
 เพราะท่านว่า “เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงพระประชวรอยู่เป็นการ

มีบั๊กรยังนักที่เราจะมาพากันขึ้นเรือ แท้จริงเราต้องร่วมทุกข์
กับพระองค์ด้วยจึงจะควร ฉะนั้นจึงขอคไม่รับรองใครเลยเป็น
อันขาด” หากจะมีผู้คัดค้านความเห็นของท่านในเรื่องนี้โดยอ้าง
ว่าการรับรองเยี่ยงนี้เป็น ประเพณีกัน ที่จะต้องทำ สำหรับรักษา
ธรรมเนียม ไม่เห็นมีโทษผิดอะไร ท่านราชทูตก็ยังไม่ยอมอยู่นั้น
เอง เพราะท่านถือเสียว่า “การไปมาหาสู่ย่อมเป็นเหตุให้เกิด
ความร้นเรงบรรเทิงใจ หากให้เป็นการสำรวมอิริยาบถให้สมกับ
ข้าเมื่อนายเจ๊บไม่ ตราบใดนายเป็นทุกข์ บ่าวที่ดีก็ต้องเว้นจาก
การสนุกตราบนั้น.”

ดูเอาเถิดเรา ชาวฝรั่งเศสด้วยกัน การที่ไทยต่างด้าวท้าวต่าง
แดนมาแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ของเรา ซึ่งมี
ได้เป็นพระมหากษัตริย์ของเขาดังเพียงนี้แล้ว เขาจะจงรักภักดี
ต่อพระเจ้าแผ่นดินของเขาแท้ ๆ สักเท่าใด นึก ๆ ก็น่าชมความ
ภักดีของชาวไทยซึ่งมีต่อเจ้านายเหนือตนยิ่งนัก.

บทที่ ๑๖

ว่าด้วยพระราชศาสน์และศาสนา

ความเคารพของราชทูตต่อพระราชศาสน์นี้เอง อาจเป็นตัว
อย่างอันดีที่จะให้เราชาวฝรั่งเศสด้วยกันเข้าใจแจ่มแจ้งว่า ความ
จงรักภักดีของพลเมืองไทยซึ่งมีต่อเจ้านายของตน เป็นสิ่งที่น่า
ชมถึงปานใด เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจะขอพรรณนาถึงประเพณีเหตุ

แห่งราชทูต ซึ่งกระทำความเคารพต่อพระราชสาสน์อีกสักหน่อย
หนึ่งก่อน.

ในคำหนักที่ปากของราชทูตนั้น ท่านอัครราชทูตได้จัดแทน
ไว้อ่าง ๆ ที่นอนของท่านแห่งหนึ่ง แล้วได้ตั้งพระราชสาสน์ไว้
บนแท่นนั้น ไม่ยอมให้อยู่ห่างออกจากท่านแม้แต่เวลาเดียว
หีบสำหรับบรรจุพระราชสาสน์นั้นมีอยู่เป็น ๓ หีบ ๆ ข้างนอกแล้ว
ด้วยไม้แก่นชนิดหนึ่ง ซึ่งเราเรียกว่า “ไม้ญ่ปุ่น” หีบชั้นที่ ๒
แล้วด้วยเงิน และหีบชั้นที่ ๓ ซึ่งบรรจุพระราชสาสน์ที่เดิวนั้น
เป็นหีบแล้วไปด้วยทองคำ.

องค์พระราชสาสน์เองนั้น เป็นสุพรรณบัฏคือแผ่นทองคำ
อย่าง ธรรมเนียม พระราชสาสน์ ของ พระเจ้า กรุงสยาม ทุกฉบับ
เพราะแผ่นอะไร ๆ อื่น ๆ แม้จะเป็นแผ่นกระดาษอย่างดีพระองค์
ไม่ทรงใช้เขียนเลย ต้องเป็นแผ่นทองจึงจะทรงเอง (ข้อนี้ทำ
จะผิดกรรมัง เพราะได้ยินผู้ใหญ่เล่าว่า พระราชสาสน์ซึ่ง
มีไปมาโดยทางราชการเป็นที่เปิดเผย ต้องเป็นเจ้าพนักงานกรมพระ
อาลักษณ์เขียนทั้งนี้ หรือว่าบางทีในสมัยนั้นพระมหากษัตริย์
จะทรงเขียนด้วยพระองค์เองก็ไม่ทราบ บ. ก.)

ภายนอกหีบทั้ง ๓ หีบซึ่งบรรจุพระราชสาสน์ นั้น ยังหุ้มห่อ
ด้วยผ้าทองอีกชั้นหนึ่ง คือถ้าจะนับทั้งหีบทั้งผ้าก็นับเป็น ๔ ชั้น
แล้วภายนอกนั้นยังประทับตราลงขาของท่านอัครราชทูตอีกด้วย
จัดอย่างประณีตบรรจงทีเดียว.

อนึ่งทุกเวลาเข้าบรรดาราชทูตไทย ก็ได้พร้อมกันนำเอาพง
ดอกไม้สดมาตั้งไว้ที่หน้าแท่นพระราชสาสน์ เสมอ ทุกวันมิได้ขาด
และกระทำความเคารพราวกับจะเป็นผู้คนจริง ๆ นอกนั้นก็เวลา
ใดท่านอัครราชทูต อุปทูตหรือตรีทูตมีกิจธุระจะต้องเดินผ่านไป
หน้าพระราชสาสน์นั้นท่านก็หมอบบอບกายลงกระทำความเคารพเสียก่อน
ด้วยความยำเกรงตักกับว่า พระเจ้าแผ่นดินสยาม ทรงสถิตย์อยู่ที่นี่
กว่าได้ แล้วท่านจึงค่อยไปทำกิจธุระของท่านต่อไปในภายหลัง.

กิจปฏิบัติเหล่านี้แหละ ได้เป็นสัจจะนิรันดร์อันดีที่จะให้
เราหยั่งลงไปถึงคุณสมบัติของคนไทยว่าดีเลิศ สักเพียงใดได้ แล้ว
แต่บัดนี้จะขอชักอุทาหรณ์อีกอันหนึ่ง ซึ่งเห็นว่าจะเพิ่มความ
เข้าใจให้ชัดเจนอีกในเรื่องนี้ คือราชทูตไทยทั้งหลายเหล่านั้นล้วน
เป็นผู้ถือเคร่งในศาสนาของตน ไม่ล่วงละเมิดต่อข้อบัญญัติใน
ศาสนาของตนแม้แต่เพียงเล็กน้อย และข้าพเจ้าได้ยินว่าพวก
ราชทูตไทยนี้ทุกเวลาเข้าต่างคนต่างนั่งสำรวมใจมิได้ขาด คล้าย ๆ
นักบวชกระทำกันในวัดนั่นเอง.

ข้อรำพึงของเขาในเวลานั้น ได้ยินว่าเป็นการปลงอารมณ์
ลงสู่คลองสัมมาปฏิบัติตามลัทธิศาสนาของเขา เช่นรำพึงถึงกิจ
วัตรที่สามมีกระทำต่อภรรยาบ้าง กิจวัตรที่ภรรยากระทำต่อสามีบ้าง
และกิจวัตรที่บิดามารดากระทำต่อบุตรบ้าง กิจวัตรที่บุตรกระทำ
ต่อบิดามารดาบ้าง และหน้าที่ของมิตรสหายกระทำต่อมิตรสหาย
บ้าง เหล่านี้เป็นต้น.

ข้อเหล่านี้แหละราชทูตอ้างว่าเป็นหลักสำคัญในศาสนาของเขา และเขาไม่ค่อยจะพอใจพวกเราบางคนซึ่งติเตียนศาสนาของเขาว่าไม่ใช่นี้นี้ ไม่ใช่นั่นนั้น ท่านราชทูตกล่าวว่า “ที่ให้การที่คนบางจำพวกดูหมิ่นและติเตียนศาสนาของเราว่าไม่คือนั้น ข้อนี้เป็นเพราะคนที่นั่นไม่รู้จักศาสนาของเราเอง” (เราซึ่งเป็นคนชั้นหลังนี้ ถ้าจะออกความเห็นบ้างในเรื่องศาสนานี้ก็จะขอว่าการศาสนาผู้นั้นเป็นกิริยาอันเลว เพราะศาสนาเป็นสิ่งที่เขาเลื่อมใส ไม่ควรจะหมิ่น และโดยมากตัวผู้นั้นมีความรู้อย่างอ่อน ไม่เทียมเท่ากับผู้ที่ถืออยู่ ก็เลยเป็นติเขาผิด ๆ ไม่เข้าใจเรื่องเหมือนกับประกาศตนว่าเป็นคนโง่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเราเห็นว่าแทนที่จะเยาะเย้ยติเตียนเขาไม่เข้าใจเรื่อง ควรที่จะชมสิ่งที่ดีและน่าชมในศาสนาของเขาดีกว่า เช่นว่าการสอนให้บุตรรักบิดา ๆ รักบุตร สอนให้ภรรยาประพฤติให้ถูกใจของสามี ๆ ประพฤติให้ถูกใจภรรยา ๆ ฯลฯ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเมื่อก่อน ก็เป็นการดีมิใช่การชั่ว เป็นของควรชม มิควรติเลย ถึงผู้ที่ไม่มีศาสนาเล่า ถ้าเขาอยากได้ชื่อว่าเป็นผู้ดีตามภาษาโลกนิยม ก็ยังจำเป็นต้องถือข้อเหล่านี้เหมือนกัน เพราะเป็นวิสัยธรรมดาโลกที่จะกระทำดังนั้น ใครไม่ทำก็แปลกมนุษย์.

เมื่อได้ยกข้อความดีมาชี้ให้เห็นดังนี้แล้ว แม้จะเปรียบเทียบกับคำสั่งสอนในศาสนาอื่น เพื่อเป็นทางเตือนสติผู้อยากรู้ต่อไป ก็ไม่เห็นเป็นข้อบาดหมางอันใด เช่นจะเปรียบคำสั่ง

สอนที่ว่าให้รักพ่อและรักบุตร ๆ ล ๆ นั้นว่าเป็นคำสั่งสอนที่มีมาในศาสนาคริสต์เหมือนกัน แต่พิสดารกว่านั้นหน่อยคือข้างนั้นสอนแต่ให้รักผู้อื่น และข้างนั้นซ้ำเพิ่มสอนให้รักพระด้วย ดังคำว่าดังนี้ “มนุษย์จงรักพระเป็นอย่างยิ่ง และต้องรักผู้อื่นเหมือนตน” ตกลงข้างนี้ถือความดีไว้ครึ่งหนึ่ง และข้างนั้นยังเพิ่มถือไว้่อีกครึ่งหนึ่ง ว่าเท่านั้นแล้วทั้งให้ต่างตรงตามสติปัญญาของตนจะไปตีเตียนให้เสีย ๆ หาย ๆ อีกทำไม? ไม่มีผลดี บ. ก.)

บทที่ ๑๗

ราชทูตเตรียมจะเข้าเฝ้า

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงหายพระประชวรเป็นปกติดีแล้ว พระองค์จึงมีรับสั่งกับท่านมรัคส์เดอลาเฟอยด์ว่า “เพราะเราป่วยต้องทำให้ราชทูตไทยมาคอยอยู่นานบัดนี้เราหายป่วยแล้ว เจ้าคุณจงออกไปบอกเขาเถิดว่า เราได้กำหนดวันเข้าเฝ้าเป็นวันที่ ๑ กันยายน ให้เขาเตรียมตัวมาหาเราในวันนั้น เราจะรับ.”

ท่านมรัคส์เดอลาเฟอยด์รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๆ แล้วก็รีบมาหาราชทูตและกล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่จะเรียนเจ้าคุณราชทูตว่า บัดนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหายประชวรแล้ว และพระองค์ได้ทรงกำหนดให้เจ้าคุณและขุนนางไทยทั้งหลายเข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันที่ ๑ เดือน

หน้า^๕ ขอเจ้าคุณได้เตรียมการให้พร้อมเสร็จที่จะเข้าเฝ้าในวันนั้น ด้วย ถ้าถึงเวลากำหนดแล้วข้าพเจ้าเองจะเป็นผู้มารับเจ้าคุณไป เจ้าคุณอย่ามีความวิตกในส่วนนี้เลย ดิฉันขัดอย่างใดโปรดบอก ข้าพเจ้า ๆ ยินดีจะแก้ไขให้ได้การตามประสงค์ทุกอย่าง ถึงคราวต่อไปข้างหน้าที่เจ้าคุณจะมีโอกาสไปเฝ้าพระบารมีเมื่อใด ข้าพเจ้ายินดีจะนำเจ้าคุณไปเมื่อนั้น หากว่าเจ้าคุณไม่มีความรังเกียจ ข้าพเจ้าจะรู้สึกเป็นเกียรติยศอย่างยิ่งด้วย”

เมื่อท่านอัครราชทูตทราบข่าวนำยีน^๕นั้น ท่านจึงตอบว่า “พระบารมีเป็นอันเกล้า ๆ วันสุกมงคลซึ่งเราทั้งหลายได้อวยาก พบเห็นมานานมานานได้มาถึงเราแล้ว สาธุมีเสวยแรงที่เราเพียรข้ามทะเลเพื่อจะได้มาชมพระบารมี บัดนี้ก็เป็นอันจะได้ชมพระบารมี สมดังมโนเรขของเราแล้ว สาธุขอพระองค์ทรงพระเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปเทอญ” แล้วก็สนทนากันพอสมควรแก่เวลาแล้วท่าน มรีคัสเตอลาเฟอียดก็ลาไป.

ครั้นถึงวันที่ ๑ กันยายนซึ่งเป็นวันที่กำหนดนัดจะนำราชทูตเข้าเฝ้า พอได้เวลาแล้ว เจ้าพนักงานก็ได้ออกมาบรรดาท่านราชทูตไทยทั้งหลายยังที่พักแล้วได้เชิญให้ขึ้นรถหลวง นำไปยังพระที่นั่งวัจเวิร์ชายส์ ตามหนทางที่ไปนั้น เจ้าพนักงานได้^๕บอกให้ราชทูตหมวัง และบ้านขุนนางข้าราชการ เป็นลำดับมาจนตลอดทาง.

เช่นได้^๕ให้ชมพระตำหนักสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า

“ม่งเซียร์ (ซึ่งตรงกับคำไทยว่า “เจ้าฟองคั่น้อย”) และบ้านท่าน ลูว์เสนาบดีกระทรวงกลาโหม แล้วก็ตามท่านราชทูตว่า:- “สว ยไหมเจ้าคุณ บ้านเรื่อนในเมืองฝรั่งเศส?” ท่านราชทูตตอบว่า:- “สวยามทั้งนั้น แต่ก็ไม่น่าอัศจรรย์อะไรนัก เพราะชนชัว เมืองของพระบาท สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้ว เป็น ต้องสว ยงามทั้งสิน เพราะไม่ว่าศึกแก้ว วังแก้วหรือของประเสริฐอะไร ๆ ทรงนี้จะได้อย่างไรเป็นต้องได้อย่างนั้นทุกประการ.”

บทที่ ๑๘

ราชทูตเข้าเฝ้า

ราชทูตชมตักพลาง คุยพลางดังนี้เป็นครู่ใหญ่ ๆ ก็พอได้รถ มาถึงพระที่นั่งเวรชัยสี่ ราชทูตลงจากรถหลวงแล้วเจ้าพนักงาน ก็พาให้ไปพักคอยอยู่ที่ห้องแห่งหนึ่ง ท่านราชทูตจึงได้จัดแจง แต่งตัวสำหรับราชทูตอย่างเต็มยศตามธรรมเนียมของบ้านเมืองไทย คือสวมเสื้อเยียรบับมีกลีบทองและดอกไม้ทองและสวมเสื้อครุย ซึ่งดูเป็นของแปลกสำหรับนัยตาเราชาวฝรั่งเศส เพราะผิดแบบ ของราชทูตเมืองอื่นเป็นอันมาก.

สิ่งสำคัญซึ่งทำให้ดูราชทูตไทยผิดกว่าราชทูตเมืองอื่นมากนั้น ก็คือหมวก หมวกไทยนั้นเป็นหมวกมียอดแหลมซึ่งเขาเรียกว่า กะลอมพอก สูงกว่าหมวกเราเป็นไหน ๆ เรียวขึ้นไปเป็นชั้น ๆ สันฐานคล้ายกับมงกุฎ แต่ละชั้นล้วนประดับด้วยเครื่องเงินทอง

เพชรพลอยและนิลจินดาเป็นอย่างหนึ่ง ๆ และชั้นต่อ ๆ ไปก็ประดับด้วยวิธีอื่นอีก ดูแปลกเข้าที่มาก.

พอราชทูตสวมกะลาพอกและเครื่องยศเต็มตามตำแหน่งแล้วก็พอถึงเวลากำหนดที่จะเข้าเฝ้า มีเจ้าพนักงานกรมพระราชพิธีมาอัญเชิญราชทูตว่า:- “ขอเรียนเจ้าคุณได้ทราบไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงใหญ่เวลานี้ ถึงเวลาที่เจ้าคุณจะเข้าเฝ้าได้แล้ว ขอเชิญเจ้าคุณตามข้าพเจ้ามาเถิด ข้าพเจ้าจะพาไป.”

ทันใดนั้น ก็ได้ตั้งกระบวนแห่สำหรับจะนำพระราชสาสน์เข้าไปถวาย มีทหารสวีสาสาทองรักษาพระองค์ ๑๒ คนเดินกำกับพระราชสาสน์อย่างกวาดขัน พระราชสาสน์นั้นมีพระกลดล้อมชาวซึ่งไทยเรียกเสวตฉัตรเป็นเครื่องกันอีก ๔ คัน สำหรับแสดงพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินสยาม นอกนั้นก็เชิงบันไดใหญ่ยังได้มีทหารกรมมหรสพอีกเป็นหลายกอง คือทหารตีกลอง ๓๖ คน ทหารแตรเดี่ยว ๒๔ คน เมื่อรู้กระบวนแห่เดินเข้ามาถึงต่างก็เป่าแตรและตีกลองรับ พอขบวนเดินสิ้นสุดกันนั้นได้แล้ว ก็ถึงหน้าท้องพระโรงที่จะเฝ้าทีเดียว กระบวนแห่ก็หยุดท่านอัครราชทูตจึงเดินไปรับ เอาพระราชสาสน์จากแท่นที่แห่มานั้นแล้วท่านก็ให้ตรืทูตอัญเชิญด้วยมือของตนเอง จนถึงหน้าพระที่นั่งต่อไป.

เมื่อกระบวนเดินเข้าไปถึงจำเภาพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัวแล้ว บรรดาราชทูตานุทูตไทยทั้งหลายทั้งขุนนาง
ไทยที่ตามมาในกระบวน ก็พร้อมกันกราบถวายบังคมลงยังพื้นท้อง
พระโรงตามธรรมเนียมบ้านเมืองไทยของเขา แล้วก็หมอบเฝ้าอยู่
ดังนั้น หาได้มีใครผู้ใดในพวกราชทูตลูกชั้นมองหรือเพียงเงย
หน้าดูแม่แต่สักคนเดียวไม่ ต่างก็นิ่งแน่นอยู่กับที่ไม่มีเขยื้อนเลย.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตกิริยามรรยาท ท่าน
ราชทูตแน่นิ่งดูณภาพอยู่ดังนี้ จึงมีรับสั่งว่า:- “เราเป็นคือนุญาต
ให้ท่านดูอะไรก็ได้ตามชอบใจ จะไม่ถือว่าเป็นการบังอาจอะไร
มิได้” เมื่อท่านราชทูตได้ทราบในพระบรมราชาธิบายดังนี้แล้ว
ต่างคนนั้นก็รู้สึกพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น แล้วค่อยๆ คลาน
ไปพลางมองดูไปพลาง หาไม่ถ้าไม่ได้ยินรับสั่งอนุญาตเช่นนั้น
เห็นที่จะไม่ได้ชมพระบารมีเลยสักนิดเดียว.

เมื่อท่านราชทูตเงยหน้าขึ้นไปทางที่ทรงประทับอยู่นั้น พระ
องค์ได้ทรงกวักพระหัตถ์ให้ราชทูตเข้าไปให้ใกล้ชิดพระองค์เข้าไป
อีก ราชทูตจึงถวายบังคมอีกเป็นคำรบ ๒ แล้วก็คลานเข้าไปอีก
อีกครั้งราชทูตคลานไปหน้า แล้วอุปทูตตรีทูตก็คลานตามลำดับยศ
กันต่อไป ไม่มีก้าวก่ายกันเลย.

พอคลานเข้าไปอีกหน่อย ก็ถึงเชิง พระราชบัลลังก์ที่ทรง ประ
ทับ ต่างจึงหมอบกราบลงถวายบังคมอีกครั้งหนึ่งเป็นคำรบ ๓ ครบ
ตามธรรมเนียมบ้านเมืองไทยของเขา ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวก็ทรงลุกขึ้นรับคำนับแล้วทรงถอดพระมาลาเป็นที่คำ

นับตอบ แล้วท่านอัครราชทูตก็คลานเข้าไปอีกชั้นหนึ่งจนใกล้
ชิดพระองค์แล้วก็ทูลถวายพระราชสาส์นต่อพระราชหัตถ์ ขณะ
เมื่อกำลังถวายอยู่นั้น ส่วนอุปทูต ตรัสและขุนนางไทยทั้งปวง
ต่างก็หมอบเฝ้าเป็นลำดับกันไป ไม่ได้เขียนเคลื่อนไหวไปสัก
กะเปียดเดียวเลย.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเฝ้าสมเด็จพระหัตถ์รับพระราช
สาส์นแล้วจึงทรงรับสั่งกับคุณพ่อ เดอลियอน ซึ่งเป็นล่ามให้ ถามถึง
พระองค์สมเด็จพระนารายณ์พระเจ้าแผ่นดินสยาม ว่าทรงสำราญ
พระบรมราชหฤทัยอยู่หรือประการใด เมื่อได้ถามได้ความสมพระ
ราชประสงค์ของพระองค์แล้ว จึงมีรับสั่งให้ถามถึงเจ้าฟ้าราชชิดา
(กรมหลวงโยธาเทพ) อีกว่ายังทรงพระสำราญเบิกบานหฤทัย เช่น
อย่างสมเด็จพระราชบิดาละหรือ ?” เมื่อทรงทราบความในส่วนนี้
แล้ว พระองค์จึงทรงพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้ท่าน
ราชทูตแถลงความปรารถนาของตนว่า:- “เจ้าคุณมีความประสงค์
ให้เราช่วยเหลืออย่างไรบ้างจึงจะไปเกิดอย่างเกรงใจเลย ไม่ว่าการ
สิ่งใด ถ้าเป็นสิ่งที่พอจะทำได้แล้วก็ยินดีจะกระทำเพื่ออุทิศถวาย
พระเจ้ากรุงสยาม พระบรมเชษฐาธิราชของเราทุกสิ่งทุกประการ.”

ราชทูตได้ฟังดังนั้นก็กราบถวายบังคมพนมมือขึ้นเหนือศีรษะ
โดยคุษณภาพหาได้แสดงความประสงค์แต่อย่างใดอย่างหนึ่งไม่
เมื่อได้เวลาแล้วก็กราบถวายบังคมลา คลานออกไปจากห้องพระ
โรงเฝ้าเหมือนเมื่อเวลาเข้ามาฉะนั้น.

บทที่ ๑๙

ราชทูตไปเฝ้าพระบรมวงศานุวงศ์

เมื่อราชทูตออกจากที่เฝ้าแล้วก็เข้าไปเปลี่ยนเครื่องยศในห้อง
ซึ่งเป็นที่พักเมื่อก่อนจะเข้าเฝ้านั้น แล้วได้นั่งพักผ่อนรับประทาน
ของหวานพร้อมด้วยเจ้าพนักงานผู้นำเข้าเฝ้านั้น การเลี้ยงคราว
นี้มีของหวานนานาวิถิ์ต่างๆโกชนั้น ล้วนมีรสอันหอมโอชเลิศ
ต่างๆ และมีเหล้าอุ่นเหล้าอ่อน เหล้าผสมน้ำตาลและน้ำลูกไม้ทุก
อย่างทุกชนิดพร้อมเสร็จ

ครั้นรับประทานอาหารและหายเหนื่อยแล้ว ราชทูตได้แต่ง
เครื่องยศอย่างเดิมอีก แล้วเจ้าพนักงานได้พาเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระ
พระยุพราช คือ เจ้าฟ้าโดแฟง วิธีถวายบังคมสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราชองค์ใหญ่นี้ ก็ได้ดำเนินเป็นแบบเดียวกันกับที่ได้เล่า
มาแล้วในคราวเมื่อไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวนั้นเอง ก็กราบลงยังภาค
พื้นสามครั้งแล้วก็หมอบนั่งฟังกระแสรับสั่งต่อไป.

ใจความที่ท่านราชทูตได้ทูลแถลงในคราวนั้น ดำเนินเป็นทำ
นองนี้:- “ข้าพระพุทธเจ้า ราชทูตของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุง
สยาม ขอกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลี
พระบาทว่า พระเจ้ากรุงสยามเจ้านายของข้าพระพุทธเจ้า ขอแสดงความ
โสมนัสสปีติปราโมทย์อันยิ่งมายังใต้รณบุงกขมาศ แต่
พระองค์ผู้เป็นพระบรมโอรสาธิราชของพระมหากษัตริย์อันยิ่งใหญ่
ในสากลพิภพ เป็นที่นอบน้อมเคารพแห่งขัตติยาธิปไตยทั่วทิศานุทิศ

เป็นที่เกรงขามแห่งมูบัจจามิตร จะหากษัตริย์พระองค์ใดซึ่งได้มี
 ชัยชนะต่ออริราชศัตรูเป็นที่เด็ดขาดมหัศจรรย์เสมอเท่า- สมเด็จพระ
 พระบรมชนกาทิราชในสมัยปัจจุบันนี้เป็นไม่มี เหตุนี้ พระเจ้ากรุง
 สยาม เจ้านายของข้าพระพุทธเจ้าจึงทรงปริดาปราโมทย์อย่างยิ่งใน
 การที่พระองค์ ทรงรับทาง พระราชสัมพันธ์มิตรไมตรี กับกรุง สยาม
 ในคราวนี้.

อนึ่งมิจำเพาะแต่พระราชกฤษฎาภินิหารบรมเดชานุภาพและ
 พระเกียรติยศ พระเกียรติศักดิ์ของพระองค์เท่านั้นซึ่งได้แผ่ไพ-
 ศาลไปในนานาสัมมารถมณฑล จนทราบถึงพระเนตรพระกรรณ
 ของพระเจ้ากรุงสยาม เจ้านายของข้าพระพุทธเจ้า แม้ถึงพระ
 เมตตากุณ พระกรุณาคุณ พระขันต์คุณ ก็ได้แผ่ไพศาลไปทั่ว
 ทิสานุทิศ มีที่กรุงสยามด้วยเป็นต้น ก็เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้มา
 ประสพเห็นสมจริงโดยประจักษ์แก่ข้าพระพุทธเจ้าเอง ทุกอย่างทุก
 ประการในกาลบัดนี้ ก็เป็นอันไม่ต้องหาพะยานอีกต่อไป เพราะ
 เหตุฉะนั้น ไม่เป็นที่สงสัยเลยว่า เมื่อพระเจ้ากรุงสยามได้ทรง
 ทราบจากคำให้การของข้าพระพุทธเจ้าแล้วจะไม่ทรง ปิติโสมนัสส์
 อันใหญ่หลวง พระองค์คงทรงปิติยินดีหาที่สุดมิได้.

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีเป็นอันเกล้า ๆ ที่จะกราบทูล
 ให้ทรงทราบว่าเมื่อพระองค์เป็นสมเด็จพระบรมราชโอรสแห่งพระ
 มหากษัตริราชราชนุมีบุญญาภิหารและเกียรติศักดิ์อันมหาประเสริฐ
 ถึงเพียงนี้แล้ว พระองค์ก็ได้ชื่อว่าเป็นบุรุษอันประเสริฐมหัศ-

จรรยั้ ประกอบไปด้วยพระกฤษณาภินิหารอันใหญ่ยิ่งดุจดั่งสมเด็จพระราชบิดาด้วยละนั้น.

อันว่ามีตรไมตรีภาพ ซึ่งพระมหากษัตริย์แห่งสยามทรงบำรุงให้รุ่งเรืองกับสมเด็จพระบรมชนกาศิราชในครั้งนั้น สมเด็จพระบรมชนกาศิบดีได้ทรงรับโดยเต็มพระหฤทัยยินดีฉันทใจ ส่วนมิตรภาพในระหว่าง กษัตริย์สยาม กับองค์พระยุพราช ซึ่งจะสืบสันตติวงศ์สนององค์พระชนกนาถในอนาคตกาลภายหน้านั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็หวังเป็นหนึ่งในแนวว่าพระองค์จะทรงยินดีบำรุงมิให้หย่อนกว่าคราวนี้ฉนั้น."

เมื่อทูลความฉนั้นแล้ว ท่านอัครราชทูตก็ได้้นำเครื่องมงคลราชบรรณาการต่าง ๆ ขึ้นทูลถวายแด่สมเด็จพระยุพราชพลางกราบทูลว่า:- "ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลให้ทรงทราบฝ่าพระบาท พระอาชญาไม่พ้นเกล้า ๆ ด้วยข้าพระพุทธเจ้านำเครื่องบรรณาการแต่เพียงเล็กน้อยมาถวายพระองค์ในครั้งนั้น หาสมกับพระเกียรติยศของพระองค์ไม่ เพราะเป็นการรับด่วนหาทันได้เลือกเฟ้นแต่ของประณีตให้สมกับพระบารมีของพระองค์ไม่."

เมื่อเสร็จการเฝ้าสมเด็จพระยุพราชแล้วท่านราชทูตได้พากันไปเฝ้าพระองค์เจ้าเลอดีกเดอบูร์คอง ผู้เป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของพระยุพราชนั้น และพระองค์เจ้าเลอดีกเดอบูร์คองก็ยังทรงพระเยาว์อยู่ ท่านราชทูตจึงถวายตุ๊กตาเครื่องเล่นต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้ากรุงสยาม และสมเด็จพระราชบิดา กรมหลวงโยธาเทพได้จัดส่งมา

ถวายพลางทูลว่า:- “ขอพระองค์ทรงเล่นให้เป็นที่สำราญพระหฤทัยเถิด ถ้าพระองค์ทรงขอบพระทัยแล้วขอให้รับสั่งให้ข้าพระพุทธเจ้าทราบด้วย ข้าพระพุทธเจ้าจะจัดการส่งมาถวายอีกใหม่.”

วันนั้นควรที่ราชทูตจะไปเฝ้าพระชายาของพระยุพราชด้วยจึงจะถูกระบอบธรรมเนียมของราชทูตผู้เจริญทางพระราชไมตรี แต่หาได้ไปเฝ้าในวันนั้นไม่ เพราะเดิมท่านราชทูตไทยก็ตั้งใจจะไปเฝ้าด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อพระนางฟังประสูติพระโอรสยังไม่หายประชวรดี ไม่สามารถจะต้อนรับปราศรัยกับราชทูตโดยปกติได้ จึงต้องงดไม่ได้ไปเฝ้าพระนางในวันนั้น.

ในวันเดียวกันนั้นราชทูตยังได้เฝ้าพระราชโอรสและพระราชนัดดาอีกหลายพระองค์ เช่น มงเซญอร์ เลอดีก ดังชู และมงเซญอร์ เลอดีก เดอเบรี เป็นต้น และในทุกแห่งที่ได้ไปเฝ้าท่านได้ทูลโดยถ้อยคำสมควรกับฐานะอันสูงศักดิ์ของราชตระกูลที่ท่านไปเฝ้านั้นทุก ๆ องค์.

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๔ เดือนกันยายน มงเซียร์โอแบร์ต เจ้าพนักงานกรมพระราชพิธีได้นำรถหลวง มารับราชทูตไป เฝ้าสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ มงเซญอร์ เลอดีก เดอชาร์ต ณ พระระเบียงโถงแห่งวังแซงคลูด วันที่ ๕ มงเซียร์เดอบอเนย เจ้าพนักงานกรมพระราชพิธี ก็ได้มารับราชทูตไป เฝ้าหม่อมเจ้าหญิง มาเดอมัว แซ็ลคอร์เลอ็ง ในสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ มงเซญอร์ เลอดีก เดอชาร์ตที่วังลิกซังบูร์ก และนอกจากได้เฝ้าหม่อมเจ้าหญิงดังที่ได้

กล่าวมา ยังเข้าใจได้เสมอมาดำ ๓ ครั้งดี ดีแซส ซึ่งเป็นพระมารดาของท่านด้วย.

บทที่ ๒๐

ราชทูตไปดูทหารขุดคลอง.

เมื่อเสร็จการเผ่าแค้นพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์แล้ว เจ้าพนักงานได้เชิญราชทูตไปดูวังเวร์ชายส์ก่อน เพราะวังนั้นเป็นศรีเมืองแท้ๆ ควรเป็นที่ทศนาซึ่งกว่าถิ่นเถาใด ๆ หมดในเมืองฝรั่งเศส ทั้งประจวบเหมาะกับการที่เขากำลังขุดคลองใหญ่ด้วย ก็ยังเห็นเป็นการควรที่จะพาราชทูตไปดูเพราะจะได้แลเห็นวิชาช่างฝรั่งเศสว่าเป็นอย่างไร ด้วยว่าคลองนั้นมีจำเพาะแต่เพียงขุดดินให้เป็นลำคลองเท่านั้นเป็นการละเอียดยิ่งกว่านั้นเป็นอันมาก ต้องสร้างสะพาน, ฝั่งท่อน้ำ, ทำเขื่อนและอะไรต่ออะไรพิสดาร สำหรับจะนำน้ำในแม่น้ำเออร์ ให้ไหลเข้าไปสู่บริเวณของวังเวร์ชายส์อีกด้วย ใครไปแลเห็นการใหญ่โตดังนี้แล้วจะอดชมพระบารมีของพระเจ้าหลุยส์มหาราชไม่ได้ ว่าพระองค์ทรงพระกฤษฎาภินิหารอันล้นพ้น จึงทรงสามารถสละพระราชทรัพย์เพื่อสถาปนาพระที่นั่งเวร์ชายส์ ให้เป็นที่มเหสารได้ถึงเพียงนี้ ธรรมดาพระราชาก็มีขีดขึ้นในการใช้สอยพระราชทรัพย์เหมือนมนุษย์บุคลธรรมดาเหมือนกัน ถ้าเกินกำลังก็ทำไม่สำเร็จจุดเดียวกับคฤหบดีที่จะสร้างเคหสถานสำหรับตัวอยู่นั่นเอง ต้อง

คาดกำลังทรัพย์สมบัติของตนเสียก่อนจึงจะสำเร็จ.

อนึ่ง เหตุสำคัญอีกอันหนึ่งที่ได้เป็นเหตุให้นำราชทูตไปดูงาน
ชุดคลองในบริเวณวังเวรชัยนั้น ก็เพราะว่า ผู้ที่ชุดคลองนั้น ล้วน
เป็นทหารทั้งสิ้น (เพราะเวลานั้นเป็นเวลาว่างราชการสงคราม แทน
ที่จะบำรุง ทหารให้ กินนอนและ หัดเดิรเล่น เป่ล่า ๆ ใน บริเวณโรง
ทหาร ก็ได้จัดให้ทำการที่มีผลประโยชน์และเพิ่มศรีแก่บ้านเมือง
เช่นการชุดคลองนี้ บ.ก.) ถึงโดยว่าทหารจะทำการชุดคลองอยู่
ก็ดี จะทำสัญญาให้ เข้าระเบียบเข้าแถว ตามกระบวนยุทธวิธี ต่าง ๆ
ให้ดูก็ได้ง่าย ๆ และทั้งราชทูตไทยก็อยากจะดูทหารฝรั่งเศสเป็น
อันมาก จึงนับว่าเป็นโอกาสอันดีสำหรับราชทูตชมทหารด้วย
จะได้เห็นคราวเดียวถึง ๒ อย่างก็เลยพาราหทูตไปดูการชุดคลอง.

(ความที่ตรงนี้ช่วงชวนให้ข้าพเจ้าผู้แปลนวนิเก้ไปถึงพระราช
พงศาวดารกรุงเก่าตอนหนึ่ง คือตอนที่ว่าถึงราชทูตไปดูทหารแม่น
ปืนนั่นเอง ข้าพเจ้าจะขอคัดน้อย ใจความในพระราชพงศา-
วดารตอนนั้นมีว่า “ขณะนั้นทหารฝรั่งเศสแม่นปืน ๕๐๐ คนแบ่ง
กันเป็นสองพวก ข้างละ ๒๕๐ แล้วต่างยกปืนเป็นสองแถวยิงปืน
ให้กระสุนข้างนี้กรอกเข้าไปในลำกล้องปืนข้างโน้น และข้างโน้น
ก็ยิงตอบเข้ามาให้กระสุนกรอกเข้าไปในลำกล้องปืนข้างนี้ แล้ว
ราชทูตให้อาจารย์แต่งศิษย์มาสำแดงวิชาถวาย เมื่อทหารฝรั่งเศส
ระดมกันยิงปืน ไฟปากนกไม่ติดดินดำบ้าง แล้วอนุญาตให้
ติด แต่ให้กระสุนตกตรงปากกระบอกบ้าง ตกห่างออกไปบ้าง

แต่ไม่มีฤทธิ์ถึงกับจะไปถูกต้องทหารไทยเลย ๆ ล ๆ”

โก๋ ข่างเขียนเล่นให้คันเซอะหลงเชื่อได้ ถ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ยังอยู่และทรงทราบเรื่องนี้คงทรงพระสรวลทักใหญ่เป็นแน่ เพราะเป็นเรื่องน่าหัวเราะมิใช่น้อย แต่นักปณิกมาการที่จับปลดเล่นในเรื่องพงสาวดารได้ถึงเพียงนี้ดูเป็นที่น่าสลดใจนัก เพราะทำให้นักเรียนเสื่อมศรัทธา กลายความเลื่อมใสในคำให้การแห่งพงสาวดาร ด้วยว่าเมื่อตนกำลังอ่านพงสาวดารนั้น ใจจะมีพระครุขึ้นกำกับคอยตักเตือนอยู่เสมอว่า ข้อนี้จริง เชื่อได้ ข้อนี้เขียนเล่น ข้ามไปเถอะ”

จริงอยู่การเขียนพงสาวดารเป็นของยาก เพราะบางข้อจับความจริงไม่ค่อยจะได้ แต่สิ่งที่รู้จริง ๆ ทำไมยังเปลี่ยนรูปให้เป็นอื่นไปได้เล่า? ไม่มีหิริโอตตปัสสะเลหรือ? ทุกวันนี้ดวงกันยากกว่าก่อนหน่อย แต่กระนั้นก็ยังต้องระวังเมื่ออ่านเหมือนกัน เพราะยังอาจพบคนที่เขียนลงให้ผู้ไม่รู้เท่าเชื่อถ้อยอยู่บ้าง เช่น ข้อความใดเกี่ยวข้องกับผู้ที่ตนชอบ ข้อความเรื่องนั้นอาจกลายเป็นเรื่องงามไปหมด แต่ถ้าเกี่ยวกับผู้ซึ่งตนไม่สู้จะชอบ ความดีของเขาอาจสูญหายไปหมดไม่ปรากฏให้คนเห็น หรือว่ากล่าวบ้างแต่พอสังเขป เพื่อกันมิให้มีข้อครหาว่าเกลียดไปดั่งเท่านั้น ทุกวันนี้การที่จะบันลึบบนหน้าให้เป็นตัวเหมือนสมัยก่อนค่อนข้างยาก ๆ อยู่ เพราะนักรู้มักจะหนาแผ่นดินอยู่แล้ว แต่พิเคราะห์ดูอาการพวกนักเขียนชนิดนี้นั้นหากว่าโอกาสให้ดูเหมือน

คนจำพวกนี้ จะยังไม่สิ้นความพยายาม ที่จะ ลงให้ผู้อื่น ซึ่งไม่รู้เท่า
 หลงเข้าใจความผิด ๆ ถูก ๆ อยู่เสมอ นักคดีชนิดนี้เต็มที. บ.ก.)

เมื่อตกลงเห็นด้วยกันทั้งสองฝ่ายว่าจะไปดูทหารชุดคลอง
 ในบริเวณวังเวรชัยส่นะนี้แล้ว เจ้าพนักงานจึงได้จัดให้ราชทูตมา
 พักอยู่ที่สำนักเดอแมงตะนง เพราะเป็นที่เหมาะสำหรับการแสดง
 วิธีต่าง ๆ เช่นสวนสนาม เป็นต้น ในกระบวนทหารที่ออกมาแสดง
 ในโอกาสนี้ มีอยู่เกือบ ๒๐ กองต่าง ๆ คือกองปี่การดี (ฝ่ายพยัพ)
 กองข่งปาญ (ฝ่ายทิสปราชิน) กองนาวาร์และกองล้งคะด็อก
 (ฝ่ายทิสใต้) แล้วก็มีกองเฟอเกียร์ กองครีซอล กองลาแฟร์
 กองรักษาพระองค์ กองอัลซาสกองโดเบอกูร์ กองเดอลียอง กอง
 โดแฟง กองพระราชินี กองดั่งชู กองเดอแวร์มังด้ว กองทหาร
 เรือ กับกองม้ารำทวนดราคง (มังกร) อีก ๓ กอง.

นอกจากนี้ยังมีกองทหารพิเศษอีกกองหนึ่งต่างหากสำหรับ
 คอยตามราชทูตเป็นกองเกียรติยศไปทุกแห่ง และเมื่อราชทูต
 กลับยังตำหนักที่พัก ก็ยืนเฝ้าพิทักษ์อยู่โดยรอบ ทั้งกลางคืน และ
 กลางวัน กองเกียรติยศนี้แต่งเครื่องแบบเต็มยศมีสวมเสื้อคอ
 ยาวแขนยาว เป็นต้น ดูสง่างามที่สุด.

ถ้าจะบรรยายถึงสิ่งทั้งหลายบรรดาซึ่งเป็นที่พอใจของราชทูต
 ในคราวนั้นให้สิ้นเชิงแล้ว ก็จะมีมากมายนัก ฉะนั้นข้าพเจ้าจำเป็น
 ต้องขออนุญาตย่อลงกล่าวแต่สิ่งที่สำคัญ ๆ บางอย่างเท่านั้น แต่
 ก่อนที่จะกล่าวถึงสิ่งอื่น จะย้อนกลับไปกล่าวถึงคำพูดของท่าน

ราชทูตซึ่งข้าพเจ้ายังไม่ได้เปิดเผย โดยที่เห็นว่าสมควรจะสงวนไว้มิให้สูญญัย เพราะเป็นคำแสดงน้ำใจของราชทูตว่าเป็นอย่างไรได้ดี ๆ ได้ส่วนหนึ่ง จึงได้นำมาแสดงให้ปรากฏเสียในบัดนี้.

คือคราวเมื่อราชทูตออกจากที่เผ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคราวถวายพระพรราชสาสน์นั้นแล้ว เย็นวันนั้นขณะท่านกำลังนั่งโต๊ะรับประทานอาหารพร้อมด้วยขุนนางไทยและขุนนางฝ่ายฝรั่งเศษเป็นอันมาก จึงท่านมั่งเซียร์สตอร์ฟ เจ้าพนักงานประจำดูแลราชทูตซึ่งรับประทานอาหารอยู่ด้วยนั้น สังเกตเห็นท่านอัครราชทูตไม่ค่อยจะรับประทานอาหารก็มากนักน้อย ผิดกว่าทุกคราวมาดูสาละวนแต่จะตรึกตรองถึงอะไรต่ออะไรอยู่ เห็นไม่ชอบกลกลัวท่านอัครราชทูตจะไม่สู้สบาย หรือจะเหน็ดเหนื่อยอะไรสักอย่าง ท่านจึงซักถามท่านอัครราชทูตว่า “เจ้าคุณเป็นอะไรหรือ จึงดูไม่ค่อยรับประทานอาหาร?” ท่านอัครราชทูตจึงตอบว่า “จะได้เป็นอะไรก็หาไม่ได้ ขอท่านจงอย่ามีความวิตกกังวลถึงเราเลย เหตุที่เราไม่ค่อยจะรับประทานอาหารเหมือนวันอื่นนั้น มิใช่เพราะเหตุใดกลอะไรที่โหดมิได้ เป็นเพราะวันนี้เราได้มีโอกาสชมพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งเรากระหายอยากชมมานานแล้ว บัดนี้เราได้ชมพระองค์สมพระเกียรติแล้วเราจึงไม่ค่อยหิวเหมือนวันธรรมดา ความอึดใจเลยให้อึดกายไปด้วยและความอึดหน้าสำราญใจนี้ ตลอดชีวิตของเรา ๆ จะมีลืมเลย.”

บทที่ ๒๑

ราชทูตไปคูบอม “เดอลาบัสตีย์” และ
วัง “แองวาลิด”

ครั้นต่อมาบรรดาราชทูตได้พากันไปคูบอมเดอลาบัสตีย์ ซึ่งเป็นบ้อมมีชื่อเสียงมากตั้งอยู่กลางพระนคร เป็นดั่งกรมสรรพาวุธกว่าได้ ผู้ที่นำท่านราชทูตไปนั้น ได้อธิบายให้ท่านฟังว่า “บรรดาเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์ที่มีอยู่ในบ้อมนั้นนี้ไม่ว่าเวลาใด พอที่จะแจกจ่ายให้แก่ทหารออกไปสนามรบได้ประมาณสักสามหมื่นคนอยู่เป็นนิตย์ นอกจากคลังสรรพาวุธแล้วยังมีบ้อมอื่น ๆ ในหัวพระราชอาณาจักร ที่พร้อมด้วย อาวุธต่าง ๆ เหมือนบ้อมนี้ อีกกว่า ๒๐ บ้อม.”

(สำหรับนักเรียนที่ยังไม่ทราบต้นสายปลายเหตุของบ้อมเดอลาบัสตีย์นี้ ทั้งสำหรับผู้ซึ่งอาจรู้ความเป็นจริงไม่ถูกต้อง ข้ำพเจ้าจึงขอโอกาสเพื่อชี้แจงโดยสังเขปว่า “บ้อมเดอลาบัสตีย์นี้ เดิมที่เป็นบ้อมใหญ่มั่นคง สร้างมาครั้งโบราณเมื่อศก ๑๓๖๕ (คือ ๕๐๐ กว่าปีก่อนปีที่กำลังแปลเรื่องนี้) บ้อมนี้ใช้ได้หลายอย่าง อย่างหนึ่งใช้เป็นบ้อมตรง ๆ คือใช้ป้องกันกรุงปารีสเมื่อเกิดศึกและอีกอย่างหนึ่งใช้สำหรับคุ้มขังนักโทษแผ่นดินที่ต้องโทษอุกฉกรรจ์ มีพวกก่อการกำเริบกลางเมืองเป็นต้น คือว่าเป็นทั้งบ้อมทั้งคุก.

ก็อันว่าคุกตะรางหรือเรือนจำนี้ ย่อมเป็นที่ยอมรับนับถือว่า

ดีของพลเมืองดีนั้นใด ก็ย่อมเป็นที่เกลียดชังของพลเมืองพวก
ทุจริตนั้นนั้น.

เหตุ^๕นั้นเมื่อคราวที่เกิดมหากลียุคขึ้นกลางเมืองฝรั่งเศส ล้าง
วงศ์เจ้านายและเลิกถอนธรรมเนียมการปกครองโดยทางราชาธิปไตย
เปลี่ยนเป็นอย่างประชาธิปไตย เมื่อศักราช ๑๘๘๘ นั้น พวกขบถ
ได้พยายามจนสุดกำลังที่จะบุกรุกเข้าไปปล่อยนักโทษทั้งหลายที่อยู่
ในบ่อนเดอลาบัสตีย์^๕นี้ให้ออกมา เพื่อช่วยกันก่อการกำเริบต่อ
ไป และเมื่อสำเร็จการขึ้น^๕แล้วพวกขบถเหล่านั้นก็ได้พร้อมใจ
กัน^๕รื้อถอนบ่อนนั้นเสีย มิให้เหลือแม้แต่อิฐสักแผ่นเดียวหรือ
ศิลาสักแท่งหนึ่ง เพราะต่างเข้าใจกันเสียว่าบ่อน^๕นี้เป็นเครื่อง
หมายอำนาจของพระราชาอย่างสำคัญ ควรต้องล้างให้สูญยิ่งได้

การทำลายคุกเดอลาบัสตีย์^๕นี้ สำเร็จลงในวันที่ ๑๔ เดือน
กรกฎาคม เหตุ^๕นั้นแต่^๕นั้นมา พวกข้างฝ่ายประชาธิปไตยซึ่งเป็น^๕ผู้คิด
ถืออำนาจในประเทศจึงได้เลือกตั้งวันที่ ๑๔ กรกฎาคมนั้นสำหรับ
เป็นวันที่ระลึกของชาติฝรั่งเศสถือว่าเป็นวันล้างอำนาจพระราชนัน
เอง ซึ่งที่แท้พลเมืองฝรั่งเศสเป็นอันมากพากันดิบดีอย่างแรง
ว่า หาใช่เป็นการศุภมงคลไม่ เพราะว่าผู้ที่ยังถือฝ่ายข้างพระ
ราชาธิปไตยว่าเป็นการปกครองที่ดีก็ยังมีอยู่อีกเยอะ และการที่
มาตั้งวันนั้น เป็นวันมงคล ก็เท่ากับสะกิดหัวใจให้พวกเขา ระลึกถึง
ความหยาบช้าทารุณของพวกขบถและให้เจ็บแค้นมี^๕รู้หายนั้นเอง.

ฉะนั้นคนเป็นอันมากทั่วเมืองฝรั่งเศสโดยไม่เลือกว่าเลือมใส่

ไปข้างราชาธิปไตยหรือประชาธิปไตย เห็นว่าควรเลือกตั้งวันอื่น
เป็นวันฉลองชาติ โดยมีให้เป็นທີ່บาดหมางแก่ผู้ใด เช่นวัน
ฉลองนางยานดาร์กเป็นต้น ซึ่งได้ทำคุณให้แก่ชาติโดยไม่มีใคร
รังเกียจ ไม่ต้องแบ่งชาติเป็นสองฝ่ายดังนี้จะดีกว่า. บ. ก.)

เมื่อราชทูตคูบอมเดอลาปัสตัยเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานจึง
ได้พาไปที่วังแดงแอ่งวาลิด ซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงสร้าง
ขึ้นไว้สำหรับเป็นที่สำนักอาศัยแห่งพวกทหารของพระองค์ซึ่งพิการ
มาแต่การสงคราม และทำมาหากินต่อไปไม่ได้ (ทุกวันนี้วัง
นี้ยังมีทหารพิการอยู่อาศัย แต่คนในสมัยนี้มีกะเพาะแต่เห็น
ว่าวังนั้นเป็นที่สำคัญ เพราะเหตุเป็นที่อาศัยของพวกทหารพิการ
เท่านั้น ยังถือเป็นที่สำคัญนำไปที่สนามคู่อีก เพราะที่โบสถ์ใน
วังนั้นเป็นสถานที่ฝังศพของพระเจ้านาโปเลียนด้วย. บ. ก.)

เมื่อราชทูตไทยได้ไปแลเห็นบรรดาทหารพิการเหล่านั้น ซึ่ง
ล้วนแต่สวมเสื้อสะอาดเรียบร้อย ซ้ำมีเจ้าพนักงานประจำสำหรับ
พิทักษ์รับใช้ดูแลปฏิบัติ อย่างคนใช้ในบ้าน เศรษฐี และมหาดเล็ก
เด็กตามวังของเจ้านาย ดูเป็นที่สบายราวกับขุนนางแก่ชราที่
ลาพักราชการไม่มีกังวลอะไร นั่ง ๆ นอน ๆ อยู่กับบ้านก็ได้รับ
พระราชทานเบี้ยบำนาญเรื่อยไป รอให้หมดไปวันหนึ่ง ๆ จนกว่า
ชีวิตจะหาไม่เท่านั้น.

ท่านอัครราชทูตจึงเปล่งอุทานวาจาขึ้นว่า “อ้อ เราได้มา
ประสพเงื่อนไขแห่งปัญหาเข้าแล้ว บัดนี้เราทราบได้ดี ๆ แล้วว่า

ทำไมพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงทรงมีแต่ชัยชนะเสมอไป ฟังมาเห็นแจ่มเดียวนี่เอง”

เจ้าพนักงานจึงถามว่า “เห็นอย่างไรกันเจ้าคุณ?”

- “อ้อ คือเราเห็นว่า การที่พระองค์มีแต่ทรงชัยชนะอยู่เสมอ นั้น เป็นผลานิสงส์ที่พระองค์ทรงทนุบำรุงทเกิดไว้ทหารของพระองค์เช่นเดียวกับบิดาทนุบำรุงบุตรฉะนั้น ทหารจึงรักพระองค์เหมือนบุตรที่ดีมีกตัญญูรักบิดา ถึงคราวมีราชการสงครามต่าง จึงเต็มใจยอมถวายชีวิตของตนเพื่อสนองพระเดชพระคุณของพระองค์ ๆ จึงมีชัยเสมอ.”

ดูเอาเถิดเราชาวฝรั่งเศสด้วยกัน เราก็เคยได้อ่านคำย่อ-พระเกียรติสรรเสริญพระบารมี พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหา-ราชของเราเป็นอเนกประการมาแล้วมิใช่หรือ? ก็ใครเล่าเคยได้อ่านข้อที่ถูกที่เป็นจริงเหมือนคำชมเชยของท่านอัครราชทูตไทยคำนี้ มีบ้างไหม? ส่วนข้าพเจ้าเห็นว่าคำสรรเสริญสั้น ๆ ซึ่งท่านเปล่งออกมาโดยน้ำใสใจจริงของท่านนี้ มีน้ำหนักยิ่งกว่าคำชมเชยอื่น ๆ เป็นอันมาก.

บทที่ ๒๒

ราชทูตไปดูแลคอนอิตาเลียน.

เมื่อราชทูตจากวังเองวลิดนั้นแล้ว ก็ได้เลยไปดูแลคอนอิตาเลียนซึ่งในสมัยนั้น นิยมกันว่า เล่นด้อมีชื่อเสียงปรากฏ ทั่วพระ

นครปารีส พออย่างเข้าไปในโรงละครอนั้นก็ได้เห็นห้องใหญ่
น้อยและชั้นฉากงดงามมาก ผู้นำทางจึงถามราชทูตว่า “ท่าน
เห็นเป็นอย่างไร? งามไหม?” ท่านราชทูตก็ตอบว่า “ขึ้นชื่อว่า
เมืองปารีสแล้ว ไม่ว่าจะดูไหน ก็ล้วนงามเป็นขวัญตาไปทั้งนั้น
โรงละครอนิตาเลียนนี้เราเห็นว่าเป็นโรงละครที่งามวิไลเลิศ หา
มีโรงละครอื่นเสมอสองมิได้。”

ส่วนเจ้าของโรงละครชื่อ ซิญอร์ชินเทียว เป็นชาวอิตา
เลียน ได้ทำปฏิสันถารปราศรัยกับราชทูตว่า “ข้าแต่ท่านราชทูต
ผู้มาแต่ไกล ท่านมาคราวนี้ เปรียบประดุจหนึ่งว่าท่านมาฉายแสง
พระบารมีของพระเจ้ากรุงสยามให้ส่องสว่างมาถึงเรา เราได้เเล
เห็นดวงหน้าอันฉลาดของท่าน ก็ให้รู้สึกว่าเหมือนกับได้เห็น
บรมฉทลพระพักตรของสมเด็จพระนารายณ์ พระมหากษัตริย์ของ
ท่าน เป็นบุญของเรานักหนา ที่ท่านมิได้มีความย่อท้อต่อความ
ลำบาก อุตสาหะฝ่าคลื่นฝนลมมาให้เราได้เชยชมฉายาพระบารมี
ของพระเจ้ากรุงสยาม แต่บัดนี้ไปเราจะได้รับรู้ได้ฟังประพฤติเหตุ
ความเป็นไปของกรุงศรีอยุธยาและชมพูทวีปก็เพราะท่าน ที่เรา
ได้มาทราบว่ประเทศสยามเป็นประเทศใหญ่ มีมละประเทศซึ่ง
ล้วนแต่ทรงอิสสรภาพอยู่ในอาณาจักรของตน ๆ มาขึ้นกับกรุงศรี-
อยุธยาถึง ๑๑ นคร ก็เพราะท่านได้นำข่าวมาให้เราทราบทั้งสิ้น
แท้จริงตามที่เรารู้เห็นในบัดนี้เราสันนิษฐานว่าทางรัฐประศาสนบาย
สำหรับปกครองบ้านเมืองแล้ว เมืองไทยเป็นเมืองที่ดำเนิรเข้า

สู่ทางเจริญดี นานที่ชาติทั้งหลายจะถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง เท่ากับที่เมืองไทยเพียรจะถ่ายแบบอย่างจากเราฉะนั้น.

เหตุฉะนั้น การที่ราชทูตแห่งประเทศไทยถึงเพียงนี้ได้มาชมโรงละครคอนของเรา เราถือเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง ส่วนท่านทั้งหลายเล่า จะค้างแรมอยู่ในเมืองฝรั่งเศสนี้นานตราบใด ขอเชิญมาดูละครคอนของเราสักกาลตราบนั้น ไม่ว่าเป็นวันเวลาใด เรายินดีเล่นให้ท่านดูท่านชมอยู่ทุกเมื่อ.

อนึ่ง เมื่อท่านกลับไปถึงบ้านเมืองของท่านแล้ว ขอท่านได้โปรดนำความเห็นของเราขึ้นกราบทูลให้พระเจ้ากรุงสยามทรงทราบด้วยว่า เวลานี้ เราชาวละครคอนฝ่ายตะวันตกนี้ รู้ดีกว่าเป็นพระเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งของกรุงสยามและของสมเด็จพระนารายณ์ใน การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชซึ่งไม่ว่าเจ้านายประเทศใดในสากลโลก มีแต่จะยำเกรงนับถือพระบารมี พวกกันสรรเสริญพระองค์เป็นเสียงเดียวว่า พระองค์ ดำรงทศพิธราชธรรม อย่างประเสริฐ ได้ทรงยินดีกระทำมิตรไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้ากรุงสยาม นี่ก็เป็นพระยานให้เห็นชัดว่าทั้งสองพระนครกำลังจะดำเนินเข้าสู่ทางเจริญวัฒนาการ หาประเทศอื่นเสมอเหมือนมิได้."

ครั้นต่อมาวันหนึ่ง ราชทูตแสดงความประสงค์ที่จะชมเชยภูมิประเทศแห่งกรุงปารีส ว่าจะมีลักษณะอันฐานเป็นอย่างไร เจ้าพนักงานจึงได้พาท่านไปที่มงมาร์ตร์ ซึ่งเป็นเนินสูงๆ ตั้งอยู่เกือบ

ตรงศูนย์กลางแห่งพระนคร เมื่อท่านขึ้นไปบนยอดเนินนั้นแล้ว
แลเห็นเมืองปารีสได้ถนัดทุกๆ ด้านก็ชอบใจ ท่านจึงพูดกับเจ้า
พนักงานผู้พาไปนั้นว่า:- “ ภูมิประเทศตามที่ได้เห็นนี้ คาคะเน
ว่าเมืองปารีสกับกรุงศรีอยุธยาถ้าจะว่าโดยขนาดโตเล็ก เห็นที่จะ
ไม่สู้ผิดกันนัก แต่ถ้าจะเทียบเคียงพลเมืองทั้งสองพระนครแล้ว
เห็นที่จะผิดกันไกล ตั้งห้าหกเท่าเป็นแน่ เพราะว่าที่กรุงปารีส
บ้านเรือนล้วนแต่มี ๕ ชั้นบ้าง ๖ ชั้นบ้าง สั้นทงนั้น ส่วนบ้าน
เรือนข้างกรุงศรีอยุธยานั้น มีแต่ชั้นเดียวทั้งสิ้น จึงคาคะเนว่า
พลเมืองข้างนี้คงจะมากกว่าข้างโน้น ”

(ถ้าเป็นทุกวันนี้ ราชทูตคงออกความเห็นผิดกันกับวันนั้น
อีก เพราะขณะนั้น พระวิหารที่ชาติฝรั่งเศสสร้างอุทิศถวายพระ
หฤทัยซึ่งเป็นโบสถ์อันงามยิ่งและใหญ่โตที่สุดในกรุงปารีสก็ยังไม่
มี เพิ่งจะเป็นครั้งแรกก็ในราว ๔๐ กว่าปีมานี้เอง และทั้งฟังจะแล้ว
เสร็จลงในเดือนพฤศจิกายน ศก ๑๕๑๕ นี้ด้วยซ้ำ ในงานสมโภช
พระวิหารนี้มีพระมหาสังฆราชมาประชุมกันถึง ๑๑๐ องค์ และมี
พระสงฆ์ และสัปบุรุษพากันมาจาก ประเทศ ต่าง ๆ อีก นับตั้งหมื่น
ตั้งแสน)

ต่อมาอีกวันหนึ่ง มงเซียร์ เดอบอเนย เจ้าพนักงานกรมวัง
ได้พาราาชทูตไปหาเสนาบดี เดอครัวซี การไปคราวนี้เป็นไปโดย
เรียบร้อยตามธรรมเนียม ราชทูตสวมกล้ำพอกของเขาตามเคย
ตอนเมื่อลาท่านเสนาบดีกลับนั้น ท่านเสนาบดีได้มาส่งราชทูตถึง

เจ้บันได แม่อักรราชทูตจะเชิญให้ท่านกลับแล้วกลับเล่า ท่านก็ไม่กลับ.

ต่อนั้นมาราชทูตก็ได้ไปเฝ้าเจ้านายเชอพระวงศ์ผู้ใหญ่อีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า เลอดีก เดอรูบ์ริง แต่ไม่ได้เฝ้าอยู่นาน เพราะเป็นเวลาค่ำมากเสียแล้ว พอทูลถึงเรื่องที่เข้ามาเมืองฝรั่ง เสด้นข้างเล็กน้อยแล้วพระองค์ท่านก็รับสั่งว่า “ท่านอย่าวิตกเลย ถ้าเราสามารถจะเชื่อมทางพระราชสัมพันธ์มิตรไมตรีระหว่างเมืองฝรั่ง เศสกับเมืองไทยให้ยิ่งสนิทสนมกว่าที่เป็นมาในเวลานี้ได้เพียงใด เรายินดีจะช่วยเหลือให้สำเร็จโดยเต็มกำลังของเราเพียงนั้น รับสั่งเท่านั้นแล้ว ราชทูตก็ทูลลากลับมายังที่พัก.

บทที่ ๒๓

ราชทูตไปดูพระที่นั่ง “ลูฟร์”

ต่อมาราชทูตได้ไปดูพระราชวังลูฟร์เก่า มงเซียร์เซแคง ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานรักษาพระที่นั่งก็ได้ออกมาต้อนรับท่านราชทูตถึงที่หน้าพระลานแล้วเชิญเข้าไปข้างใน.

ชั้นแรกพวกราชทูตได้ผ่านไปทางหน้าห้องพวกสวิสอาสาซึ่งมีประจำอยู่สำหรับพิทักษ์รักษาวังนั้นร้อยคน แล้วก็เข้าไปในห้องพระบรรทมของสมเด็จพระพันปี ก็คือพระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งในเวลานั้น เสด็จสวรรคตเสียแล้ว ทรงพระนามว่าพระราชินีมารีเทเรส เป็นพระราชธิดาของ

พระเจ้าแผ่นดินสเปน.

ห้องพระราชินีนั้น ภายในล้วนประดับด้วยของเก่าโบราณ
ทั้งสิ้น แต่กระนั้นก็ยังดูจิตรงดงามอยู่โดยมาก เมื่อเข้าไปแล้ว
จะเห็นผู้ชายขวาน้ำหลังก็มีแต่ลายกระหนกทองไปทั้งนั้น ครั้น
ราชทูตชมห้องพระราชินีเสร็จแล้วก็ไปดูห้องทรง และบรรดา
ห้องซึ่งเคยเป็นที่ประทับอื่น ๆ อัน ล้วน ตกแต่ง ประดับ ประดาไป
ด้วยรูปแขวน รูปตั้ง โดยฝีมือของนายช่างผู้มีชื่อทั้งนั้น.

ในบรรดาห้องที่ประทับของสมเด็จพระราชินีนั้น มีอยู่ห้อง
หนึ่งซึ่งเป็นที่พอพระทัยของพระองค์ยิ่งกว่าห้องอื่น แต่บังเอิญ
ได้ถูกไฟไหม้เสียก่อนที่ราชทูตได้ไปนั้น เดิมนั้นกำลังทำใหม่
เพดานที่ทำขึ้นใหม่แทนเพดานเก่าซึ่งถูกทำลายด้วยไฟนั้น นาย
ช่างชาวอิตาลีชื่อโรมาเนลเป็นคนวาดเขียน ดูเป็นที่จับตา
ของผู้ไปชมยิ่งนัก.

ครั้นแล้วก็ได้เข้าไปชมห้องพระระเบียงโถง “กาลเออรี” และ
เมื่อได้เห็นรูปต่าง ๆ อันแล้วไปด้วยฝีมือนายช่าง อย่าง เอก ๆ ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงจัด ตั้งไว้เป็น ระเบียง นำ
ปลื้มอกปลื้มใจ ต่างคนต่างก็กล่าวสรรเสริญพระปรีชาญาณอัน
สุขุมของพระองค์ว่า:— “พระองค์มีจำเพาะแต่ทรงพระปรีชาสา-
มารถในทางรัฐประศาสน์บายการปกครองเท่านั้น แม้ถึงการเลือก
เฟ้นจัดสรรมหัศจรรย์อันมีค่าให้เป็นที่ต้องตาของมหาชน พระ
องค์ก็ทรงชำนาญยิ่งกว่าพ่อบ้านแม่เรือนเสียอีก ดังมีบรรดา

รูปทั้งหลาย ที่พระองค์ ทรงจัดให้ ตั้งไว้ใน ที่อัน เหมาะ เจ้านี้ เป็น
พระยานปรากฏอยู่ แท้จริงแต่ลัทธิพระที่นั่งเมื่อแลดูภายนอกก็
งดงามน่าดูอยู่แล้ว ซ้ำกระบวนจัดข้างในก็สมกับกระบวนข้างนอก
ด้วยอีก ก็ยังดูเพลินใจไม่จืดตาเลย.

เมื่อคูห่องไว้รูปนั้นเสร็จแล้ว ราชทูตก็ขึ้นบันไดใหญ่ไป
ชมห้อง ซึ่งเคยเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พอ
ขึ้นบันไดและข้ามห้องพวกทหารสวีสอาตาไปแล้ว ราชทูตก็มา
หยุดชมสนามหน้าพระลานอยู่ที่พระระเบียงโถง เพราะตรงนั้น
เป็นที่เหมาะสำหรับดูรูปทรงของวังลพบุรีได้ดี และอาจเห็นทั้งพระ
ที่นั่งองค์เก่าและพระที่นั่งองค์ใหม่ซึ่งกำลังสร้างยังไม่แล้วได้ถนัด.

ราชทูตขึ้นชมพลางถามไปพลางถึงพระที่นั่งทั้งสองนั้น แล้วก็
เดินเข้าไปชมห้องอื่นต่อไป ห้องเหล่านี้ล้วนเป็นห้องซึ่งไว้รูปที่
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง พอพระราชหฤทัยทั้งนั้น ราชทูต
เห็นรูปเหล่านั้นก็ถามถึงราคาบ้าง ถึงนายช่างผู้เขียนบ้างถึงรูปที่
เป็นฝีมือชาวฝรั่งเศสทำบ้าง ชาวอิตาลีทำบ้าง.

เมื่อออกจากห้องนั้นแล้วพวกราชทูตก็เข้าไปชมห้อง อาปอ-
โล ห้องอาปอโลนี เรียกตามชื่อเทพบุตร ซึ่งแต่โบราณมาพวก
นายช่างฝ่ายจิตรกรรมโกศลและพวกจินตกรรมวิต่างๆ เคยยกย่องว่า
เป็นพระครูสำหรับคอยกระซิบหรือดลใจให้คิดทำอะไรทำได้สม
ประสงค์ ห้องอาปอโลนีเป็นห้องใหญ่กำลังสร้างขึ้นแทนห้อง
เก่าซึ่งถูกเพลิงไหม้มาแต่ก่อน ถึงว่าเวลานี้ห้องนั้นยังไม่สำเร็จ

บริบูรณ์ก็ดี แต่ถ้าจะประมาณราคาสິงของอันประเสริฐซึ่งได้สะสมไว้โน้นแล้ว ก็ต้องคิดโดยจำนวนต้งๆ ล้านฟรังค์ขึ้นไป.

ถัดจากห้องนี้ไป ราชทูตได้เข้าไปชมตามระเบียง “คาเลอรี” ใหญ่ซึ่งเชื่อมพระที่นั่งวังลูฟร์เข้ากับพระที่นั่งหุยเลอรีให้ติดต่อกัน (ขออธิบายคำว่า “คาเลอรี” ซึ่งใช้คู่กับระเบียงนี้หน่อย ระเบียงเมืองฝรั่งผิดกับระเบียงเมืองไทย คือเมืองไทยเป็นเมืองร้อนก็ทำระเบียงไว้ข้างนอก ใช้ทั้งสำหรับเดินและสำหรับกันแดด แต่เมืองฝรั่งเป็นเมืองหนาว ทำระเบียงเดินไว้ข้างในตึกทีเดียว เวลาเดินจากห้องนี้ไปเข้าห้องนั้น จะได้ไม่ต้องถูก ลมอากาศภายนอกซึ่งหนาวเกินควรแก่ความสบาย ถ้าจะเปรียบก็เหมือนบ้านเรือนในเมืองไทยนี้มีระเบียงอยู่หน้าบ้าน หน้าเรือนแล้วต่อระเบียงออกมาก็เป็นชาน แม้จะมีเรือนที่หันหน้าเข้าหากันก็ต้องทำเป็นเรือนมีชานอันเดียวกัน แต่ระเบียงต้องทำเป็นเรือนระเบียง เพราะต้องการให้โปร่งจึงจะรับลมได้สะดวก ที่เมืองฝรั่งจะทำเหมือนเรือนในเมืองไทยไม่ได้เพราะเป็นเมืองหนาว ต้องทำเป็นห้องหันหน้าเข้าหากัน แล้วทำระเบียงเล่นกลางเป็นทางเดิน ระเบียง “คาเลอรี” นี้ก็ทำเป็นแบบดังกล่าวมานี้...)

เมื่อราชทูตมาเห็นระเบียง “คาเลอรี” นี้ยาวมากผิดกว่าระเบียงใดๆ ซึ่งเคยเห็นมา ก็ตกตลึงไปเป็นครู่ แล้วท่านอัครราชทูตจึงถามว่า:— “คาเลอรี” นี้ยาวสักเท่าไร? เจ้าพนักงานตอบว่า:— “ยาว ๓๐๐ วา” ว่าแล้วก็พอดีเดิน มาถึงตอนกลางระเบียง

ยาวนาน ราชทูตก็ออกไปยืนที่มุขย่นซึ่งมีอยู่ที่ตรงนั้นเพื่อจะได้
ชมเมือง มุขย่นนั้นเป็นทิวทัศน์เปิดโล่งโล่งไม่มีเครื่องมุง
บังอะไร ราชทูตจึงได้เห็น “เกาะกลางเมือง” สนั่น (เกาะนั้น
เป็นเกาะย่อมๆ อยู่ตรงศูนย์กลางเมืองปารีส แต่เดิมมาเมือง
ปารีสอยู่แต่ภายในแห่งเกาะนั้น ภายหลังจึงได้ขยายให้กว้างออกไป
ไปตลอดทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำแซน) และเมื่อราชทูตได้เห็นหอสูง
ตระหง่านเด่นอยู่กลางเมืองปารีสทั้งสองหอเข้าก็จำได้ทันทีว่าชื่อ
ไกต คือหอระฆังวัดน็อตรดามน์เอง ซึ่งท่านเคยเห็นมาครั้งเดียว
คราวที่เขาพาท่านไปดูแม่เมื่อวันแม่พระขึ้นสวรรค์นั้น พอราชทูต
ยืนชมดูเมืองชมสะพานที่ข้ามแม่น้ำแซนได้สักครู่หนึ่งแล้วก็เข้าไป
ภายในอีก.

ในทันทีข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงลายกระหนกแก้วเกมทองต่าง
ๆ ซึ่งไม่ว่าในห้องไหนเป็นต้องมีด้วยกันทั้งนั้น เพราะจะเกิน
ความสามารถที่จะเล่าไปได้ และจะเกินความต้องการสำหรับหนังสือ
เล่มนี้ด้วย ฉะนั้นจะขอกล่าวเพียงว่าพระโรงโถงซึ่งราชทูตเข้าไป
ดูต่อไปนั้นมีศาลารัตนตลอดรอบ และตามฝาศาลารัตนนั้นล้วนแต่
ประดับไปด้วยพรม “คอปแลง” ซึ่งช่างสตีงหลวงได้ทำถวายทั้งสิ้น
ฝีมือเยี่ยมมาก ถักร้อย ล้วนประณีต บรรจง เหลือจะรำพันให้สิ้นเชิง
และถูกต้องได้.

ระยะทางตามฝาศาลารัตนนั้นแบ่งออกเป็นช่อง ๆ หรือคูหา
ประมาณ ๑๐ หรือ ๑๒ คูหา และทุกคูหาที่ล้วนประดิษฐ์วิจิตร

งดงามหลากหลาย กันทั้งนั้น พอชมพระโรงโถงแล้วก็เข้าไปดูห้องเครื่องจักร ห้องยาวเหลือยาว ราชทูตยังไม่เคยเห็นห้องที่ไหนซึ่งจะยาวเท่ากับห้องนี้เลย ห้องนี้ได้ทำขึ้นโดยฝีมือและความคิดของนายช่างเอกชื่ออิวการานี ซึ่งเป็นชาติอิตาลีคนชาวเมืองโมเดนา.

อันว่าบรรดา เครื่องจักร เครื่องกลต่าง ๆ ซึ่งนายช่างไม่ว่าชาติไหนเป็นผู้คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ย่อมมีอยู่ในห้องนี้ทั้งสิ้น เพราะว่าเมื่อนายช่างผู้คิดขึ้นนั้นจะอยู่เสียต่างเมืองก็ดี หรือไม่มีทุนรอนสำหรับที่จะทำเครื่องที่ตน คิดขึ้นนั้นให้ สำเร็จโดยกำลัง ทรัพย์ของตนเองได้ก็ดี พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงสอดส่องและ เชื้อเชิญ กระทั่ง อุปถัมภ์คำชู ด้วยพระราชทรัพย์ ซึ่งเป็น ส่วนของพระองค์เอง เพราะพระองค์ทรงคาดหมายถึงประโยชน์ในทางหัตถกรรม และกลกรรมซึ่งจะบังเกิดมีในกาลข้างหน้า เพราะด้วยอาศัยเครื่องจักรเครื่องกลเหล่านั้น.

ในบรรดาเครื่องซึ่งคิดขึ้นใหม่เหล่านั้นมีอยู่เครื่องหนึ่งสำหรับใช้ส่งคนจากชั้นล่างสู่ชั้นบน บรรทุกได้ถึง ๑๐๐ คน (เครื่องนี้หากจะเดาไม่ผิด บางทีจะเป็นเครื่องชนิด lift หรือ ascenseur ซึ่งใช้กันตามห้างใหญ่ ๆ ในสมัยนี้ เช่นห้างไวต์อะเวเป็นต้น เวลานั้นเป็นเครื่องที่ใคร ๆ ไม่เห็นแปลกเสียแล้ว แต่ในเวลานั้นคงแปลกมากเป็นแน่ เพราะไม่ต้องใช้เคียวตามกะโด้ขึ้นตึกชั้นสูงได้ อย่างเดียวกับรถไฟรถยนต์และเรือเหาะ แต่แรกมาก็เป็น

ของแปลกใครๆ อยากดูอยากเห็นกันทั้งนั้น แต่เดี๋ยวนี้กลับเป็นของธรรมดาเสียแล้ว. บ.ก.)

เมื่อราชทูตดูห้องเครื่องจักรเสร็จแล้วก็ออกมาชมบันไดใหญ่ และหน้าต่างนั้นอีกสักครู่หนึ่ง แล้วก็ได้อำลาท่านเดอคงซัส ซึ่งเป็นผู้คอยชี้แจงอธิบายอะไรต่ออะไรให้ราชทูตฟังตลอดเวลาที่ท่านมาชมวังลูฟร์นี้.

บทที่ ๒๔

ราชทูตไปดูราชสภา "อรรคเดมี"

ท่านเจ้าพนักงานได้นำท่านราชทูตเข้าไปดูราชสภา "อรรคเดมี" ซึ่งเป็นสภาสำหรับบำรุงวิชาการบณ, เกษ, และวาดเขียนรูปต่างๆ ท่านเสนาบดีเดอลูว์เป็นสภานายกและผู้อุปถัมภ์ราชสภานี้.

พอราชทูตลงจากรถที่หน้าตึกราชสภาสโมสรนั้นแล้ว ท่านเลอบริงผู้เป็นประมุขหัวหน้าที่รับผิดชอบดูแลสภานี้พร้อมทั้งกรรมการหลายท่านกล่าวคือ ท่านยิราร์ดัง ท่านแดชาร์แดง, เดอเลเว, เดอองค์ร์, โบบริง, เซแปส์, เป็นต้น กับนายช่างอันมีชื่อเสียงทั้งที่เป็นสมาชิก และมีได้เป็นสมาชิกในราชสภา วิชาช่าง นั้น อีกด้วยหลายนาย ต่างพากันออกมาต้อนรับราชทูตสยามณหน้าตึกราชสภานี้.

ในชั้นแรกราชทูตก็เข้าไปในห้องประกวด คือเป็นห้องที่ตั้งแท่งรูปแกะ, สลัก, รูปปั้น, รูปวาดเขียน ซึ่งบรรดานายช่างทำมาประกวดประชันกันตามธรรมเนียมทุกปี เพื่อจะได้ทราบว่า

นายช่าง คนไหนมีฝีมือ ควรได้รับพระราชทาน รางวัล ประจำปี ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบ้าง ใครควรถูกเลือกเป็นสมาชิก ราชสภาวิชาช่างนั้นบ้าง.

ธรรมเนียมนายช่างซึ่งนำรูปมาประกวดกันนั้น มีกฎบังคับอยู่ดังนี้ คือว่า ใครสมัครอยากมาประกวดฝีมือกันแล้ว ข้อต้นตน ต้องยกรูป ซึ่งตนนำมาประกวดนั้น ให้เป็นกรรมสิทธิ์ ของ ราชสภา- อรรถเดิม อาศัยข้อบัญญัติอันนี้ห้องประกวดนั้นเลยเต็มไปด้วย รูปภาพประณีตบรรจงเป็นอันมากจนนับตั้ง.

ที่ห้องประกวดนั้นท่านอัครราชทูตได้แสดงตนทันทีว่ากระ- บวนช่างแล้วท่านก็เป็นผู้ซื้ออยู่บ้างเหมือนกัน คือว่าเมื่อท่าน ดูไปดูมานั้น ท่านเอ่ยขึ้นต่อหน้ารูปภาพรูปหนึ่งซึ่งมีอยู่ที่นั่นว่า “รูปภาพนี้เราเห็นว่างามกว่ารูปอื่น ท่านจะเห็นเป็นประการใด?” ท่านเลอบริงซึ่งเป็นผู้ถูกถามก็อยากจะตอบว่า “ใช่” เสียทันที เพราะท่านเห็นเป็นอย่างนั้นจริง แต่เพื่อจะกันมิให้ผู้ใดติเตียน ว่าตนพลอยเอออวยไปด้วย ท่านจึงใช้อุบายแสวงตามบรรดา กรรมการที่อยู่ในที่นั้นว่า “ท่านเอ๋ย ท่านราชทูตสยามมานี้เพื่อ จะชมรูปที่งามจริง ๆ ฉะนั้นขอท่านทั้งหลายโปรดช่วยชี้แต่ใน บรรดารูปทั้งหลายซึ่งนายช่างนำมาประกวดฝีมือกันเป็นว่า รูปภาพ รูปไหนที่ท่านรวมความเห็นว่างามกว่ารูปอื่น ๆ” ทันใดนั้นพวก กรรมการทั้งหลายก็ลงความเห็นเป็นคล่องเดียวกัน ชี้มือไปทาง รูปซึ่งท่านราชทูตได้เลือกกว่าดีกว่าเพื่อนนั่นเอง ทั้งนั้นก็เพื่อยาน .

รับสมกับที่ได้เข้ามาแต่ต้นว่ากระบวนช่างแล้วราชทูตสยามเป็นผู้มี
เชื่อดินนิสัยอยู่ด้วยเป็นแน่ หาไม่ว่าไหนท่านจะได้รูปจำเพาะ
ที่งามที่สุดดังนี้ได้แล้ว.

พอคูห้องประกวดเสร็จแล้ว เจ้าพนักงาน ก็เชิญราชทูตไปดู
ห้องสถานอื่น ๆ ต่อไป ซึ่งแต่ละห้อง ๆ ล้วนเต็มไปด้วยรูปประ-
ณีบรรจงทั้งนั้น ท่านราชทูตเคิดูในนั้นจนตาลายเหลือที่จะ
ดูให้สิ้นเชิงได้ และมีใช้ว่าท่านจะก้มหน้าหงายหน้าดูเฉย ๆ
แล้วเคิดูเฉยอย่างนั้นหามิได้ อัครราชทูต อุปทูต ตรัสทูลกิดิ
ขุนนางไทยซึ่งตามหลังท่านกิดิ ต่างมิได้ไปตามอะไรต่ออะไรจาก
เจ้าพนักงานไม่หยุด เคิดูก็ถามว่า “รูปนี้เป็นฝีมือใคร? เป็น
ฝีมือนายช่างฝรั่งเศสหรือฝีมือคนต่างประเทศ?” เคิดูก็ว่า “นาย
ช่างที่ทำรูปนี้ยังอยู่หรือ? ล่วงลับไปเสียแล้ว?” เคิดูก็ว่า “รูป
นี้เป็นรูปใคร? รูปนี้เป็นรูปจริงหรือรูปประดิษฐ์?”

ถ้ารูปนี้เป็นรูปจริง เป็นต้องถามเสมอว่า “ท่านผู้นั้นเป็น
อะไรบ้าง?” เป็นกษัตริย์ชาติใดกรม? หรือเป็นพลเรือน? เคย
ทำอะไรสำคัญบ้าง?” ถ้าเป็นรูปประดิษฐ์ท่านก็ไล่เลียงซัก
ถามเพื่อจะทราบว่าเป็นไปถึงอะไรบ้าง ตามตั้งร้อยแปด
ไม่มีที่สิ้นสุด จนเล่นเอาบรรดากรรมการราชสภาทุก ๆ คนแทบ
จนกว่าได้ ดูช่างเป็นคนอยากรู้เสียจริง ๆ.

ราชทูตถามพลางเคิดูพลางมาดังนี้จนมาถึงรูปเปรียบเทียบสองรูป
สูงหนึ่งวาสองศอกก็มีเศษ รูปหนึ่งเป็นรูปของแฮร์กูลเทพบุตร

(ซึ่งชั้นช่อลือนามว่าเร็วแรงมากคล้ายหุนมานในเรื่องรามเกียรติ์) และอีกรูปหนึ่งเป็นรูปเทพธิดาหรือนางฟ้าอะไรองค์หนึ่ง ตามลัทธิโบราณเรียกว่า ฟลอราบุพเพธิดา ก็ตามผู้นำว่า “รูปยักษ์กับรูปนางเทพธิดานี้เป็นฝีมือใคร? ของนายช่างอิตาลีใช่ไหม?” ก็ได้รับคำตอบว่า “รูปนี้ชาวอิตาลีเขาก็มีเหมือนกัน แต่สองรูปนี้ชาวฝรั่งเศสทำเอง หาใช่ชาวอิตาลีเลียนทำไม่” อนึ่งของท่านราชทูตจงเข้าใจว่าสองรูปนี้เป็นแต่รูปปูน สำหรับทำแบบไปแกะในศิลาคต่อไป เวลาที่รูปศิลาซึ่งจำลองจากรูปนี้เกือบจะแล้วเสร็จอยู่แล้ว ถ้าแล้วเมื่อใดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งว่าจะเอาไปตั้งที่วังแวร์ซายส์”

เมื่อทราบว่าสองรูปนี้แล้วด้วยฝีมือนายช่างฝรั่งเศสเอง หาใช่ของนายช่างอิตาลีไม่ก็พากันกล่าวว่า “ที่นี้ถึงว่าเราจะเห็นอะไรงามเลิศสักปานใด เราก็จะไม่อัศจรรย์ใจเสียแล้วเพราะเรารู้เสียแล้วว่า เมืองฝรั่งเศสเป็นเมืองซึ่งบริบูรณ์ไปด้วยนายช่างอันประเสริฐหาที่เปรียบมิได้” ดังสองรูปนี้เป็นต้นเป็นพะยานให้เห็นประจักษ์อยู่กับตา” ว่าแล้วท่านราชทูตก็อำลาพวกกรรมการราชสภาออกไป เป็นเสร็จการไปดูพระที่นั่งวังลูฟร์.

บทที่ ๒๕

ราชทูตไปดูช่างสดึงหลวงที่โรงค้อนแดง.

ครั้นแล้วราชทูตก็พากันขึ้นรถไปยังโรงช่างสดึงหลวงช่อค้อน

แสง เมื่อไปถึงที่นั่นก็ได้เห็นท่านเลอบริงสถานายกแห่งราชสภา
วิชาช่าง ได้ล่องหนำมาแต่หัวฝูร์ถึงโรงค้อบแสงก่อนเพื่อกระ
ทำการต้อนรับราชทูตที่นั่นด้วย.

สิ่งที่ราชทูตได้ออกปากชมในโรงสตั้งหลวงนั้นก็มิใช่เป็นอัน
มาก จะขอตัดมาเล่าสู่กันฟังแต่บางเรื่องบางอย่าง เพราะว่าถ้า
จะเล่าให้ละเอียดก็จะยืดยาวเกินควร เมื่อราชทูตเหยียบธรณี
ประตูเข้าไปในห้อง ๆ หนึ่งนั้น ท่านได้ชี้ไปทางม่านผืนหนึ่งซึ่ง
ปักเป็นรูปคนหมู่หนึ่งกำลังประชุมอ่านหนังสือกันอยู่ว่า “รูปปัก
นั้นดูเหมือนเป็นรูป อันเดียวกันกับรูปบันทึกที่ได้เห็นใน ห้องราชสภา
เมื่อสมัยหรือ? ช่างเหมือนกันจริง” คำทักทายนั้นสื่อให้เห็น
ว่าราชทูตเป็นคนจำแม่นเท่ากับที่เป็นคนดูแม่นเหมือนกัน หากไม่
ที่ไหนท่านจะทายถูกว่าเป็นรูปนั้นเล่า.

ถัดจากม่านผืนนั้นราชทูตก็ได้ชมผ้าปักสำหรับปิดหน้าพระแท่น
ที่บูชาในวัดผืนหนึ่ง รูปที่ปักในผืนผ้านี้เป็นรูปพระพุทธมารดา
กับบรรดาสาวกอุปอสโตโลบางองค์ และสตรีอุบาสิกบางคน
กำลังปลดพระพุทธรูปจากแห่งพระมหาเขษุเจ้าออกจากไม้กางเขนจะ
นำพระบรมศพของพระองค์ไปฝังไว้ในคูหาต่อไป ผ้าปักผืนนี้
ท่านเลอบริงเจ้ากรม ๆ ศิลปะเป็นผู้คิดแบบให้ เดิมคนสั่งให้
ทำตั้งใจไว้ว่าจะเอาไปประดับในพระวิหารเมืองลียง แต่เมื่อเย็บ
ปักเสร็จแล้ว ท่านเสนาบดีเดอลูว์มาเห็นเข้าก็พอใจเลยขอรับ
จากท่านมหาสังฆราชเดอลียงเจ้าของเดิม เพื่อไปตั้งพระแท่นใน

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินกำลังสร้างขึ้นใหม่ในบริเวณ
พระที่นั่งวิมวเรศวรชัยสิทธิ์ ทำเสด็จมราชเดอลิขกัณนิยอมให้ ตก
ลงเป็นของท่านเสนาบดีเดอลิขกัณนิยอมเอง.

เมื่อคุณตามห้องเสร็จแล้วราชทูตก็ได้เดิรไปคุดตัวอย่างม่านและ
ผ้าปักต่างๆ ล้วนแต่ฝีมือโบราณซึ่งมีแขวนไว้ตามฝาผนังรอบๆ ห้อง
กับได้ไปคุดห้องทำงานของท่านเลอบริงเจ้ากรมๆ ศิลปะด้วย แล้ว
ต่างก็ได้พากันลงไปที่กลางลาน.

ขณะเมื่อราชทูตจวนจะลาอยู่แล้วนั้นท่านอัครราชทูตได้พูด
กับท่านเลอบริงเจ้ากรมผู้ตามมาส่งนั้นว่า “บัดนี้ถึงเวลาที่พวก
เราจะลาท่านไปแล้ว เราขอขอบคุณท่านเจ้ากรมเป็นอันมาก ที่
ได้โปรดนำเราไป คุดตัวอย่างม่าน และ ผ้าที่เย็บปัก ถักร้อย เป็นลาย
เครื่องถ้วยต่างๆ ล้วนเป็นฝีมือใจกันทั้งนั้น แต่ถึงกระนั้นก็ด
เรายังเที่ยวชมไม่ถึงที่ที่เดียว ถ้าจะให้ถึงที่แล้วเราจะขอท่านได้
ช่วยโปรดนำพวกเราไปคุดช่างสึงที่กำลังทำงานปักถักร้อย นั้น
แหละจึงจะเป็นที่พอใจที่เดียว จะได้หรือไม่ได้?”

ท่านเจ้ากรมๆ ศิลปะตอบว่า “ยินดีที่สุด เชิญเจ้าคุณมา
เถิด จะไปกันเดี๋ยวนี้ก็ได้” เชิญ” ว่าแล้วต่างก็พากันเข้าไปที่
โรงสึง.

บทที่ ๒๖

ราชทูตไปคุดโรงเจียรไนเพชรพลอยของหลวง

พอดูโรงสึงเสร็จแล้วก็พากันไปคุดโรงช่างเจียรไนเพชรพลอย

และโรงช่างทองของหลวงต่อไป ที่ในโรงช่างเจียรไนนั้นราชทูตได้แลเห็นฉลองพระองค์สำหรับใส่ในพระราชพิธีองค์หนึ่ง ซึ่งประดับไปด้วยเพชรนิลจินดาหลายชนิด จึงได้ถามท่านผู้นำไปนั้นว่า “ฉลองพระองค์ๆ นี้ถ้าจะคิดเป็นราคาก็น่าจะมากน้อยประมาณสักเท่าใด?” เจ้าพนักงานตอบว่า “ถ้าจะคิดเป็นราคาก็น่าจะมากกว่า ๒๐๐๐ ฟรังก์ต่อกับสี่เหลี่ยมจตุรัส”

เพชรพลอยที่ใช้สำหรับประดับฉลองพระองค์เหล่านั้นบางเม็ดก็เล็กที่สุด จนแลด้วยตาเปล่าเกือบไม่เห็น ต้องส่องกล้องจึงจะแลเห็นได้ บางเม็ดก็ใหญ่ที่สุด แทบจะว่ามีค่าควรเมืองกว่าได้ เพชรต่าง ๆ เหล่านั้นไม่ว่าเล็กว่าใหญ่ ท่านราชทูตพินิจพิเคราะห์โดยละเอียดเสียจนหมด ถึงหากเพชรเหล่านั้นก็ยังดู.

เพชรพลอยเหล่านั้น ท่านไม่จำเพาะแต่ดูเท่านั้น ท่านยังเลือกจับบรรดาเครื่องมือของนายช่างเจียรไนด้วย แล้วอธิบายว่า “เครื่องมือใช้สำหรับทำสิ่งนั้น เครื่องนั้นใช้สำหรับทำสิ่งนั้นสิ่งโน้น” และท่านกล่าวแม่นยำชำนาญเหมือนกับนายช่างเจียรไนคนหนึ่งกว่าได้.

ที่โรงช่างทองนั้น ท่านราชทูตก็เข้าไปดูบ้างเหมือนกันแต่ไม่ค่อยอยู่นาน เพราะการช่างทองท่านเข้าใจดีมาแต่กรุงสยามเสียแล้ว รวมความดูเหมือนว่าสิ่งที่ท่านราชทูตได้ดูด้วยความพอใจมากในวันนั้นก็คือโรงสดึงและโรงฟอกย้อม.

บทที่ ๒๗

ราชทูตไปดูอู่เรือกัญญาและโรงงานพิเศษ.

สิ่งที่ท่านราชทูตได้เที่ยวดูต่อไป คือโรงช่างไม้หลวง ขณะที่ท่านไปนั้นเป็นเวลาที่พักช่างไม้กำลังแกะไม้ต่อเรือกัญญา “คง-ดอลา” สำหรับเป็นเรือพระที่นั่งทรง เมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะทรงเล่นน้ำตามลำคลองในบริเวณพระราชวังสวนแวร์ซายส์ ที่โรงไม้หรืออู่เรือกัญญาที่ท่านราชทูตยังได้แสดงฝีมือของท่านให้ปรากฏอีกคราวหนึ่ง คือท่านไปเลือกหยิบเอาเครื่องมือที่มีอยู่ในท่ามกลางหมู่เครื่องมือทั้งหลายที่นายช่างเขาใช้แกะสลักนับตั้งโหล ๆ ขึ้นไปมาอันหนึ่ง จำเพาะเป็นเครื่องมือที่เหมาะสมกับการสลักลายกระหนกที่นายช่างเขากำลังแกะอยู่นั้นพอดี ยิ่งกว่านี้ท่านราชทูตยังแกะต่อไม้ที่ค้างนั้นด้วย ดูท่าทางที่ท่านบาก ท่านเจาะและแกะและถากไส ช่างสนัดสนั่นกะไร รวากับเป็นช่างไม้ที่ชำนาญดี ๆ ที่เดียว.

เมื่อดูเสร็จแล้วเจ้าพนักงานได้พาราชทูตไปดูโรงงานพิเศษอีกโรงหนึ่งซึ่งอยู่ในบริเวณอันเดียวกัน โรงนี้เป็นโรงสร้างไว้ชั่วคราว ส่วนกว้างยาวสูงของโรงนี้ก็เท่ากับขนาดห้องราชกฤช-ภณฑ์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างไว้ที่วังแวร์ซายส์ แต่ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ดี.

เหตุที่ได้ตั้งโรงชั่วคราวขึ้น ก็คือว่านายช่างจะได้ทำเครื่องประดับซึ่งกะหมายจะเอาไปติดไปตั้งประดับที่ห้องราชกฤชภณฑ์นั้นทดลองติดดูในโรงงานนี้เสียก่อน เมื่อเห็นได้ที่เรียบร้อยดี

แล้วจึงจะเอาไปประดับที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์นั้นต่อไป จะได้ไม่ต้องตัดต่อเพิ่มเติมอะไรให้เกะกะรุงรัง ซึ่งล้วนเป็นเครื่องรำคาญตาของผู้ที่อยู่ในที่ใกล้เคียง.

อันว่าปราสาทราชมนเทียร ซึ่งเป็นห้องราชกฤตภัณฑ์ที่วังแวร์ซายส์นั้น กำแพงฝาและอะไร ๆ ก็แล้วเสร็จดังที่ได้ว่ามาแล้ว แต่ถ้าจะเข้าไปดูในเวลานี้ก็จะเห็นเป็นห้องว่างโล่งโล่งไม่สวยไม่งามอะไร ถ้าจะใคร่ให้รู้ว่าห้องนั้นจะงามวิเศษสักปานใดก็ต้องตามหลังราชทูตเข้าไปดูโรงงานพิเศษซึ่งกล่าวนี้ เพราะเครื่องประดับซึ่งจะมีในห้องกฤตภัณฑ์นั้นก็รวมอยู่ในโรงงานนี้ทั้งนั้น.

เครื่องประดับเพดานนั้น จะให้แล้วไปด้วยฝีมือของนายช่างเอกช้อมิญาร์ด์ (ขณะที่ราชทูตไปดูเขากำลังตกแต่งวาดเขียนรูปอยู่) ว่าเท่านั้นก็พอเอาได้ว่าจะเป็นรูปวิเศษ เพราะขึ้นชื่อว่ารูปฝีมือมิญาร์ด์แล้วอย่าว่าแต่ไม่มีเสียหายเลยยังเป็นของวิเศษเสียอีกด้วย.

ระเบียง “คาเลอรี” ซึ่งมีอยู่โดยรอบเล่า ไม่ว่าบัวเสา ลำเสา หรือเชิงเสาก็ดี ก็แล้วด้วยศิลาลายสีเขี้ยวครามทั้งนั้น เกรียวเขาเถาว์ลย์ลายกระหนกต่าง ๆ แล้วด้วยทองสัมฤทธิ์หุ้มด้วยทองใบอีกชั้นหนึ่ง ช่องว่างในระวางเสาต่อเสามีกระจกเงาแผ่นใหญ่ ๆ ปิดไว้ต่างฝา

กระจกแผ่นใหญ่ซึ่งเชื่อมเสาให้ติดกันนี้ควรต้องอธิบายหน่อย คือว่ามันใหญ่เกินขนาดเหลือความสามารถที่นายช่างจะหล่อหลอม

ให้เป็นแผ่นเดียวได้ ฉะนั้น จึงต้องคิดอุปายหลอมแก้วกระจกเงาให้เป็นแผ่น ๆ กว้างใหญ่เอาตามขนาดแบบพิมพ์ที่อาจทำได้ แล้วเอาแผ่นกระจกเหล่านั้นมาติดต่อกันให้ดูเป็นแผ่นเดียว วิธีนี้ยังมีเสียอยู่ที่แลเห็นรอยต่อของกระจกไม่งามเหมือนเห็นเป็นแผ่นเดียวจริง ๆ จึงต้องคิดอุปายใหม่อีกชั้นหนึ่ง สำหรับปิดรอยเหล่านั้นมิให้เห็น.

วิธีที่นายช่างได้คิดแก้ไขนั้นเป็นดังนี้ คือเขาได้ต่อบรรดาเครื่องมือเขาแถวลิ้นทองสัมฤทธิ์ ซึ่งได้มาแล้วว่ามีอยู่ตามเสาให้เลื้อยพาดลงมาสลบอยู่เหนือรอยต่อกระจกเงานั้น ปิดรอยมิดชิดไม่มีใครทายได้ว่าเป็นกระจกแผ่นเดียวหรือหลายแผ่น ความเป็นจริงก็มีอยู่ตั้ง ๒๐ แผ่น และบรรดาเครื่องมือเขาแถวลิ้น สัตว์สังข์และวิหคณกต่าง ๆ ซึ่งกำลังโผบินบินร่อนอ้าปากกินลูกไม้บ้าง ทำท่าวิ่งไล่กันบ้าง ซึ่งตามธรรมดาใคร ๆ จะเข้าใจว่าเป็นเครื่องประดับให้ดูเป็นเหมือนป่าเหมือนพุ่มไม้นั้น เป็นแต่เพียงอุปายปิดรอยกระจกเท่านั้น.

นายช่างผู้ที่ได้คิดแบบห้องราชกกุธภัณฑ์นี้ คือท่านเลอบริงเจ้ากรมศิลป์ปะ ซึ่งเป็นผู้นำราชทูตมานั้นเอง ไม่ต้องสงสัย ถ้าห้องนี้แล้วเสร็จเมื่อไร คงไม่มีราชสถานใดในทวีปภัพมณูชนซึ่งจะงามเลิศเท่ากับหอพระราชมณเฑียรอันนี้เลย.

ที่โรงงานพิเศษนี้ ราชทูตได้แสดงความสามารถของท่านในกระบวนการวิชาช่างเหมือนกับในโรงงานอื่นเหมือนกัน ตัวอย่างเช่น

ปากนก ปีกนกหรือลวดลายกระหนกต่าง ๆ ไม่ว่าจะชนิดใดซึ่งนายช่างกำลังทำเป็นชั้น ๆ เป็นอัน ๆ ยังไม่ได้ปิดทอง ยังไม่ได้ทาสีอันใดให้เป็นเครื่องสังเกตให้รู้ว่าจะควรใส่ตรงไหน ราชทูตตรงเข้าไปหยิบนั้นหน่อย นั้นหน่อย เอามาต่อกันเข้าตรงช่องที่เหมาะสมดูเป็นรูปเป็นร่างถูกแบบไม่มีพลาดเลย.

เมื่อเสร็จออกไปจากโรงงานนั้น ราชทูตได้เดินผ่านไปทางระเบียงโรงสั้ด ซึ่งเป็นทางเดียวกับที่ท่านได้เดินเมื่อขามา แต่ท่านราชทูตแปลกใจไม่น้อยเมื่อได้เห็นบรรดาม่านปักต่าง ๆ ซึ่งแขวนประดับฝากระเบียงเมื่อขามา บัดนี้เก็บเอาไปเสียหมด เปลี่ยนเป็นม่านปักอัน ๆ หมดทั้งชุด ซึ่งงามไม่แพ้ชุดก่อนเลย ตอนนั้นราชทูตอดไม่ได้ต้องสรรเสริญพวกช่างสั้ดว่าเก่งจริง.

ขณะนั้นเกือบจะค่ำแล้ว ดูอะไรไม่ค่อยจะเห็นถนัด แต่ยังมีผ้าปักอันวิเศษอีกหลายผืน ซึ่งเป็นของประณีตยิ่งน่าควรให้ราชทูตดูก่อนไป เป็นต้นว่าผืนที่ปักพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ ๑๔ กำลังรบเอาบ้อมชนะอีก ๔ ผืน ก็งามเหลือที่จะกล่าวได้ เจ้าพนักงานกล่าวว่าถ้าท่านไม่ได้เห็น ๔ ผืนนี้ก็จะเหมือนกับว่าเสียเที่ยวกว่าได้ ท่านจึงอุทิศสั้ให้เอาม่านปักสี่ผืนนั้นออกมาให้ท่านดูที่นอกชาน ราชทูตดูแล้วมีความพอใจเป็นอันมาก ท่านถามแล้วถามอีกว่า- “ อ้อ นี่หรือบ้อมที่พระองค์ทรงตีชนะ สาธุ ๆ ของทรงพระเจริญสิ้นชั่วฟ้าชั่วดินเถิด ” ว่าแล้วก็ลาท่านเลอบริ้งกลับไปยังที่พัก.

เมื่อจะลาไปนั้น อัครราชทูตได้กล่าวเป็นที่ชมเชยท่านเลอ บริงเจ้ากรมศิลป์นั้นว่า.- “ข้าพเจ้าต้องสรรเสริญท่านโดยชื่นใจว่า ท่านเป็นบุรุษมหัศจรรย์ผู้หนึ่งผิดกว่าคนทั้งหลายซึ่งข้าพเจ้าเคยเห็น มาแต่ก่อน ด้วยว่าวิชาทั้งหมดยุเหมือนสิ่งอยู่ในใจท่านทุกอย่าง ไม่ว่าท่านถูกซักถามถึงข้อความอันใด ท่านก็ตอบได้ทันควันทุกที น่าชมเชยมาก ท่านเป็นศรีแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระเจ้า หลุยส์ที่ ๑๔ ขอท่านจงรักษาตัวของท่านให้ดีตลอดเกิด เพราะ นายช่างเอกเป็นของประเสริฐหายากนักหนา.

อนึ่งข้าพเจ้าย่อมทราบว่าเป็นผู้มีราชการมิได้ขาด ขอ ท่านได้ทำตัวของท่านให้ว่างจากงานบ้าง เพื่อจะได้มารับประทาน อาหารกับข้าพเจ้าสักคราว จะถือเป็นเกียรติยศอย่างยิ่ง แต่บัดนี้ ถึงเวลาแล้ว ข้าพเจ้าขออำลาท่านไปก่อน.”

บทที่ ๒๘

ว่าด้วยนิสสัยใจคอของราชทูต.

เพื่อให้ท่านผู้อ่านทราบเรื่องราวราชทูตนี้ให้ละเอียดขึ้น ข้าพเจ้าจะขอเล่าถึงนิสสัยใจคอและจริตกิริยาของท่านราชทูตานุทูต เป็นบทพิเศษสักบทหนึ่ง ฉะนี้ ขอเชิญท่านผู้อ่านระลึกถึงคราว เมื่อราชทูตได้ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฟีลิปดอร์เลออง ซึ่งมีพระราชทินนามว่า เลอติก เดอชาร์ตร์ คล้ายกรมในเมืองไทย คือกรมนครศาสตร์ นั้นเอง.

เวลาท่านราชทูตกำลังเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรม
นครสวรรค์อยู่นั้น พระองค์ท่านได้ทรงแสดงพระอัธยาศัยเหมือน
ว่าพระองค์มิได้เป็นเจ้า ทรงถ่อมพระองค์เหมือนกับว่าเป็นราษฎร
คนหนึ่ง ไม่ทรงถือยศเลย การพูดจาปราศรัยกับราชทูต ดำเนิน
เหมือนการไปมาหาสู่ในระวางเพื่อนที่สนิท จนทำให้ท่านราชทูต
เห็นแปลก และเมื่อท่านออกจากที่เฝ้าแล้วท่านได้กล่าวกับผู้ที่ไป
ด้วยนั้นว่า - “ การที่พระองค์สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงรับรอง
ข้าพเจ้าด้วยพระอัธยาศัย เช่นอย่างมิตรสนิทนั้นเป็นที่มหัศจรรย์
ถึงว่าข้าพเจ้าจะกลับไปทูลให้ทรงทราบในพระบาทสมเด็จพระนา
รายณ์นั้น พระองค์คงไม่ทรงเชื่อว่าเป็นจริง คงปลงพระทัยว่า
ข้าพเจ้ายกย่องตัวข้าพเจ้าเกินไป เดชะบุญข้าพเจ้ามิได้เข้าไปเฝ้า
แต่ผู้เดียว มีพระยานอิกหลายคน คือบรรดาขุนนางข้าราชการฝรั่ง
เศสและไทยซึ่งติดตามมาด้วย และที่พระองค์ทรงแสดงความ
ลดหย่อนผ่อนตามถึงกับทรงถ่อมพระองค์ให้เป็นประดุจหนึ่งมิตร
สหายของข้าพเจ้าคนหนึ่งต่อหน้ามหาชนเป็นอันมากฉะนั้น ข้าพเจ้า
จะถือเป็นเกียรติยศอย่างยิ่งในชีวิตของข้าพเจ้า.”

ยวี่อีกคราวหนึ่งเจ้าพนักงานได้มาแจ้งความให้ท่านราชทูตทราบว่า
ที่สถานทูตออสเตรเลียในกรุงปารีส จะมีการเล่นจุดดอกไม้ไฟฉลอง
พระเดชพระคุณและบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ออสเตรเลีย ใน
โอกาสที่พระองค์ทรงตีเมืองบูดาเปสต์คืนจากอำนาจชาติตุรกี ซึ่ง
เคยยึดถือไว้ในอำนาจของตนตั้งร้อยกว่าปี (เมืองบูดาเปสต์นั้น

เป็นเมืองหลวงของประเทศสยาม) และอัครราชทูตเมืองออสเตเรียมีความยินดีขอเชิญคณะราชทูตสยามให้ไปประชุมสโมสรในการรณรงค์ด้วย.

ท่านอัครราชทูตไทยได้ยืนยันดังนี้ก็ตอบว่า— “การที่จะไปดูงานของราชทูตออสเตรียนั้น อันที่จริงก็อยากจะไปดูอย่างยิ่ง แต่เสียใจที่จะรับเชิญของท่านอัครราชทูตออสเตรียไม่ได้” เพราะว่าเมื่อไม่กี่วันมานี้เจ้ากระทรวงฝ่ายนครบาลก็ได้เชิญให้ไปดูงานมหรสพซึ่งชาวนครปารีสเล่นถวาย ข้าพเจ้าก็มิได้ไปเพราะขณะนั้นข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ข้าพเจ้าจึงไม่ยอมรับเชิญ ทั้งนี้เมื่อเจ้าของบ้านเองเป็นผู้เชิญแล้วยังรับเชิญไม่ได้ ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว สำนึกอะไรกับคนต่างชาติต่างภาษาเขาเชิญเล่า ก็ย่อมจะรับเชิญไม่ได้อยู่เอง.”

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วแต่ก่อนว่า ขบวนการต้อนรับแขกแล้วเป็นมือขวาท่านอัครราชทูตไทย และเพื่อจะชี้ให้เห็นว่าเป็นจริงเพียงไร ข้าพเจ้าจะขออธิบายความเป็นจริงในเรื่องนี้ให้ท่านผู้อ่านทราบบ้าง.

ราชทูตไทยมาเมืองฝรั่งเศสคราวนี้ ก็นับว่าเป็นของแปลกซึ่งไม่เคยมี ฉะนั้นคนเป็นอันมากจึงอยากรู้ท่านว่าเป็นคนอย่างไร ก็พากันมาหาท่านทุกวันๆ มิได้ขาด ในพวกที่มาหานี้มีคนที่ทุกชั้นทุกชนิด เจ้านายและขุนนางข้าราชการชั้นสูงก็มี นักปราชญ์ราชกวี่และนายช่างจิตรโกศลก็มี เป็นแต่ราษฎรธรรมดาที่มี ทั้งหญิงทั้ง

ชาย คนต่างๆ เหล่านี้ท่านราชทูตรับรองอย่างเอื้อเฟื้ออารีรอบ
 แต่รับด้วยกิริยาลักษณะผิดกันตามสมควรแก่ฐานะของบุคคล สำ-
 หรับคนธรรมดา ท่านเป็นแต่พูดจาปราศรัยรับคำนับตอบเท่านั้น
 สำหรับคนชั้นกลางท่านกล่าวคำอวยชัยให้พรเป็นพิเศษบ้าง และ
 สำหรับคนชั้นสูงยังเพิ่มคำเชื้อเชิญให้ท่านอยู่รับประทานอาหารด้วย
 กัน ถ้าหากท่านผู้นั้นรับเชิญท่านราชทูตก็ยังแสดงการวะให้ผิด
 กันอีก สำหรับบางคนเป็นแต่สนทนากินอยู่ด้วยกันเท่านั้น แต่
 สำหรับบางคนนั้น ท่านราชทูต อุปทูตและตรีทูตก็ช่วยกันยกสำรับ
 กับเข้าไปรับประทาน ถ้ามีสตรีนั่งรับประทานอาหารด้วยกัน ท่าน
 ก็เลือกเอาผลไม้ที่สุกดีและงดงามยกให้สตรีผู้นั้น จนถึงที่สุดถึงการ
 ให้ลูกไม้นี้ ท่านราชทูตมีวชิเลือกให้ไม่เหมือนกัน ถ้าสตรีนั้นยัง
 มียศศักดิ์สูง ท่านก็เลือกหาผลไม้ที่งามยิ่งให้สมกับยศ.

วันหนึ่งในบรรดาสตรีซึ่งนั่งรับประทานอาหารกับท่านราชทูต
 นั้น มีภรรยาของข้าราชการชั้นสูงผู้หนึ่งซึ่งได้แสดงความเอื้อเฟื้อ
 เพื่อแผ่แก่ท่านราชทูตเป็นอันมาก ในเมื่อท่านกำลังเดินทางจาก
 เมืองท่าจะไปกรุงปารีสนั้น ท่านอัครราชทูตมีความประสงค์อยาก
 จะแสดงความขอบคุณต่อท่านข้าราชการผู้นั้นเป็นพิเศษ วันนั้น
 ท่านจึงเลือกผลไม้ให้จำเพาะแต่นางคนนั้นคนเดียว ผู้หญิงอื่นๆ
 ท่านก็ไม่เลือกให้.

ขณะนั้นยังมีสตรีตระกูลสูงอีกคนหนึ่ง ทำทางจะมียศศักดิ์
 มากกว่าภรรยาข้าราชการผู้รับผลไม้ นั้น เมื่อเห็นตนไม่ได้รับผล

ไม่จากมือ ท่านราชทูต เหมือนอย่าง นางนั้น ก็แสดง อากัปกิริยาให้ เห็นว่าตนไม่พอใจในการที่ท่านราชทูตมิให้ เกียรติยศแก่ตนบ้าง ทำให้ตนต้องอับอาย ท่านราชทูตจึงชี้แจงด้วยใจเยือกเย็นยิ่งว่า:-
“วันนี้เราอยากแสดงความนับถือต่อนางคนนั้นเป็นพิเศษ หล่อนอย่าเสียใจคงมีโอกาสมพบกันใหม่เป็นแน่ และในคราวหน้านั้นเรา ตั้งใจจะแสดงความเคารพต่อหล่อนเป็นพิเศษบ้าง”

ยังอีกคราวหนึ่ง ท่านหญิงกลางแดด เดอ ปอลอญ กับบุตรชายของท่านจอมพลแห่งประเทศปอลอญก็ได้มาเยี่ยมราชทูตอยู่ที่พัก วันนั้นท่านราชทูตได้เชิญให้ท่านหญิงกลางแดดสนับรับประทานอาหาร และอาศัยเหตุที่ท่านราชทูตเห็นว่าท่านหญิงคนนั้นเป็นผู้ใหญ่ชั้นสูง ท่านจึงไม่ยอมเข้านั่งร่วมโต๊ะด้วย โดยอ้างว่าวาสนา ไม่คู่เคียงที่จะเข้านั่งร่วมโต๊ะกับท่านหญิง ควรแต่เพียงจะเดิรโต๊ะ เสด็จท่านหญิงกลางแดดเท่านั้น ท่านหญิงต้องอ้อนวอนแล้วอ้อนวอนเล่าอยู่เป็นนานท่านราชทูต จึงได้ยินยอมนั่งร่วมโต๊ะ กินอาหารด้วยกัน.

ส่วน บุตรชายของท่านจอมพลนั้น เห็นความ อารีอารอบ ของราชทูตไทยก็ชอบใจที่สุด รุ่งขึ้นจึงได้ส่งพระบรมฉายาของสมเด็จพระเจ้าไชยเบ็ยสกี พระราชาแห่งประเทศปอลอญมาให้ท่านราชทูตไทยไว้เป็นที่ระลึก และเขียนกำกับกับพระบรมรูปนั้นว่า.- “ขอท่านราชทูตสยามโปรดรับพระบรมรูป แผ่นนี้ไว้ เป็นที่ระลึกถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงปอลอญ ซึ่งท่านราชทูตได้แสดงความ

คุ้นเคยโดยรับรองข้าพเจ้าด้วยจิตตอารีอารอบเป็นอย่างยิ่ง."

นแหละ การที่ราชทูตสยามกระทำสัมมาคารวะล้อมตัวด้วย
 อากัปกิริยามรรยาทอันสง่างามแก่แขกผู้ไปมาหาสู่เช่นนี้ ขอท่าน
 ผู้อ่านอย่าพึงเข้าใจว่า ถ้าข้าพเจ้ามีแขกมาหาแล้วท่านราชทูตนั้น
 เป็นต้องล้อมตัวรำไป ท่านล้อมแก่ผู้ที่ควรล้อม ท่านไว้แก่บริตยศ
 แก่ผู้ที่ควรไว้ ให้สมกับฐานะที่เป็นราชทูตของพระมหากษัตริย์
 อันใหญ่ ท่านสงวนเกียรติยศไว้เป็นอย่างดีเสมอทุกเมื่อ.

ควรชม ท่านก็ชม ไม่ควรชม ท่านก็นิ่งเสีย ไม่ดีทีเดียวว่า
 กะไร เช่นคราวหนึ่ง เจ้าพนักงานรบกวนถามท่านว่า:— "ของ
 งามไหมเจ้าคุณ ?" ข้าพเจ้าไม่รู้จักหยุด ถ้าเป็นคนอื่นถูกถามดังนี้
 ก็น่าเบื่อรำคาญ ส่วนท่านเปล่า ท่านตอบเฉยๆ ว่า:— "ถ้าท่าน
 อยากทราบว่าของนั้นจะงามเป็นที่ถูกใจข้าพเจ้าหรือไม่นั้น ท่าน
 ต้องควรถามตัวเองเสียก่อนว่าสิ่งนั้นงามจริงไหม ? แล้วหากท่าน
 คิดตอบตัวของตัวเองว่า "งาม" แล้วไซ้ ท่านพึงเข้าใจเสียเถิดว่า
 สิ่งนั้นเป็นของงามจริง และข้าพเจ้าคงเห็นเป็นของงามด้วยคน
 หนึ่งเหมือนกัน เพราะว่าใจท่านก็ชมสิ่งใดฉันใด ใจข้าพเจ้าก็
 ชื่นชมด้วยเช่นเดียวกัน."

บทที่ ๒๙

ว่าด้วยโรงเรียนสตรีชื่อแซงต์ซีร์

ต่อไปนี้ข้าพเจ้าขอย้อนไปเล่าถึงตอน เมื่อท่านราชทูต ดำเนิร

มาจากเมืองท่าจะเข้าไปพระนครปารีส ซึ่งข้าพเจ้าล้มเกล้าไว้ในลำดับ
อันควร คือพอขบวนเค็รมาถึงตำบลช่อแมงตองเจ้าพนักงานก็
ได้เชิญ พวกทูตานุทูตให้ ไปดูโรงเรียนสตรี ซึ่ง มี อยู่ใน ตำบล นั้น
เพราะเห็นว่าเป็นโรงเรียนพิเศษควรราชทูตจะไปดูไปชมบ้าง.

โรงเรียน^{สี่}ช่อ แซงต์ซรี เป็นตึกยาว ๒๑๖ เมตร (๑๐๘ วา)
ด้านหน้าหันไปสู่ทิศใต้ มีมุขยื่นออกมาทางหน้าตึก ๒ มุขแต่มุข
นั้นมีได้อยู่ตรงปลายสุดของตึกและที่พื้นดินตั้งแต่ปลายตึกทั้ง ๒
ข้างมาถึงมุข และระหว่างมุขต่อมุขทั่ว ๒ นั้นทำเป็นสนามหญ้า
สลักกับสวนดอกไม้บ้างเป็นแห่งๆ โบสถ์สำหรับนักเรียนไป
สวดนั้นอยู่ในโรงเรียนหลังใหญ่ข้างสุดปลายข้างหนึ่งยาว ๕๒ เมตร
(๒๖ วา) กว้าง ๑๒ เมตร (๖ วา) ห้องนักเรียนเรียนนั้นอยู่ชั้น
บน ชั้นล่างแบ่งเป็นระเบียบโน, เป็นบันได, ห้องรับประทานอาหาร
และห้องใช้สอยเบ็ดเตล็ด.

เมื่อท่านราชทูตได้แลเห็นโรงเรียนแซงต์ซรีนั้น ต่างก็
แสดงความพิศวง เพราะเหตุที่ใหญ่สง่างามยิ่งกว่าโรงเรียนใดๆ
ซึ่งเคยได้แลเห็นมาแต่ก่อน ท่านสตอร์ฟเจ้าพนักงานผู้พาราทูต
ไปนั้นจึงชี้แจงอธิบายให้ท่านทราบว่า โรงเรียนแซงต์ซรีนี้เป็น
โรงเรียนหลวงซึ่งพึงจะทรงสร้างขึ้นใหม่สำหรับบุตรขุนนางข้าราชการ
ชั้นจัดสน ไม่มีทุนทรัพย์พอที่จะให้ธิดาของตนได้เล่าเรียน
วิชาความรู้ชั้นสูงสมกับชั้นตระกูลของตน ธิดาข้าราชการชนิต
นี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูด้วยพระราช

ทรัพย์สินส่วนพระองค์.

(คำอธิบาย - โรงเรียนสตรีชื่อแซงต์ชรีนจะมีขึ้นก็เพราะอาศัยพระนางมาตาม เดอ แมงตอง ๆ นี้ เมื่อสมเด็จพระนางอันน์-โดตริชพระมเหสีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ สันพระชนม์ลงจึงได้เป็นพระชายาของพระองค์ แต่มิได้ราชาภิเษก พระนางนั้นมีศรัทธาพุทธเดือนพระราชสามีให้ทรงสถาปนาโรงเรียนขึ้นขึ้น และตลอดรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หลุยส์ที่ ๑๕ หลุยส์ที่ ๑๖ โรงเรียนนั้นก็ได้เป็นโรงเรียนสำหรับธิดาข้าราชการที่ขัดสน แต่ครั้นต่อมา เมื่อได้เกิดขบถกลาง เมืองฝรั่งเศสลงวงศ์ภักดิ์เสียหมด รัฐบาลประชาธิปไตยได้ยกเลิกโรงเรียนแซงต์ชรีนให้เป็นโรงเรียนนายร้อย และทุกวันนี้ก็ยังเป็นสำนักนักเรียนยุทธสงครามอยู่นั่นเอง.)

เมื่อราชทูตไทยได้ยื่น ท่าน สตอร์ฟเจ้าพนักงาน อธิบายเรื่องสร้างโรงเรียนสตรีนั้น ท่านราชทูตก็สรรเสริญพระปรีชาญาณและพระราชศรัทธาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นอนุเคราะห์ว่า.- “นอกจากผู้มีศรัทธาและใจกรุณาเป็นอันยิ่งแล้ว เป็นไม่มีใครจะได้นึกสร้างโรงเรียนชนิดนี้ขึ้น นำสรรเสริญพระราชศรัทธาและพระปรีชาญาณของพระองค์ผู้ทรงสร้าง เพราะเป็นสถานที่ที่มีประโยชน์แก่แผ่นดินอย่างยิ่ง.

บทที่ ๓๐

ราชทูตไทยสนทนากับเสนาบดี เดอ ครวชี.

บัดนี้ข้าพเจ้าจะขอกล่าวถึงลำดับความเป็นไปของราชทูตสยาม
ในเมืองฝรั่งเศสต่อไป เพราะเรื่องต่าง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวมาใน
๒ บทที่แล้วแลนั้น ล้วนแต่เรื่องซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวมาก่อน.

ครั้นถึงวันที่ ๒๔ เดือนกันยายน ท่านเสนาบดีเดอครวชี
ก็ได้มาเยี่ยมตอบราชทูตที่สำนักของท่าน ซึ่งเรียกว่าสถานทูต
พิเศษ

พอราชทูตไทยได้ข่าวว่าท่านเสนาบดี เดอครวชี จะมาเยี่ยม
ตอบนั้น ท่านก็ให้ขุนนางไทย ๖ นายลงไปคอยรับท่านที่เชิงบันได
และส่วนท่านอัครราชทูตกับอุปทูต ตรียูตนั้น ก็ออกมาเฝ้ารับที่
นอกชาน ตรงบันไดที่ท่านจะขึ้นมา.

เมื่อทั้งสองฝ่ายได้แสดงคำอวยพรคำนับกันที่นอกชานแล้ว
ท่านอัครราชทูตสยามได้เชิญท่านเสนาบดีมาพักที่ห้องรับแขก ใน
ห้องนั้นมีทึยกพื้นอยู่แห่งหนึ่ง ข้างบนปูด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ
คล้ายพระราชบัลลังก์ และบนทึยกพื้นข้างล่างนั้นมีเก้าอี้อยู่ ๔ ตัว
ตั้งอยู่ข้างขวามือเก้าอี้ ๑ และอีก ๓ เก้าอี้ตั้งเรียงกันอยู่ข้างซ้ายมือ
พอท่านอัครราชทูตเชิญให้ท่านเสนาบดีนั่งลงที่เก้าอี้เดียวอยู่ข้างขวา
มือแล้ว ท่านเองกับอุปทูตตรียูตก็นั่งลงที่เก้าอี้ ๓ ตัวซึ่งเรียงอยู่
ข้างซ้าย.

เมื่อทั้งสองฝ่ายนั่งเสร็จสรรพเป็นปกติแล้ว ท่านเสนาบดี

เดอครัวจึงเอ่ยขึ้นก่อนว่า.- “ข้าพเจ้าขอแสดงความเสียใจต่อท่านที่มาเยี่ยมข้าไปหน่อย เป็นเพราะหาเวลาว่างราชการไม่ค่อยได้ ขอท่านได้โปรดอภัยแก่ข้าพเจ้าด้วยเทอญ แต่ถึงมาเยี่ยมข้าดังนี้ ก็มิได้ลืมท่านเลย พระราชสาส์นที่ท่านให้ข้าพเจ้านำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ข้าพเจ้าได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงทราบตามประสงค์เสร็จแล้ว และข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมากที่จะเรียนแจ้งคุณว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยที่พระเจ้ากรุงสยามมาขอเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงฝรั่งเศสนั้นเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงรับสั่งกับข้าพเจ้าว่าพระองค์ทรงยินดีที่จะให้ช่วยความเป็นมิตรในระหว่างสองพระนครนั้นให้ยิ่งแน่นแฟ้นขึ้นทุกวัน.

อนึ่งพระองค์ยังทรงรับสั่งถึงท่านเองว่า เดิมก็มีผู้มากราบทูลสรรเสริญท่านอยู่ว่า ท่านเป็นผู้เฉลียวฉลาดสามารถในราชการ และบัดนี้ที่พระองค์ได้ทรงพบท่านด้วยพระองค์เองและทราบด้วยพระเนตรพระกรรณ ของพระองค์ ว่าท่านเป็นคนดี สมดังคำ เขาเล่าลือกัน การที่ท่านประพฤคิมาดังแต่แรกที่ได้เหยียบแผ่นดินฝรั่งเศสนั้น เป็นที่พอพระทัยของพระองค์เป็นอันมาก ฉะนั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ได้มีโอกาสนำข่าวอันน่าชื่นใจเหล่านี้มาเรียนให้ท่านทราบ.”

เมื่อราชทูตได้ฟังท่านเสนาบดีกล่าวคำยกย่องสรรเสริญท่าน ฉะนั้น ท่านก็ได้สะทกสะท้านอันใด ท่านตอบด้วยนิสสัยอันเยือกเย็นและสุขุมคัมภีรภาพของท่านดังที่เคยมาในคราวก่อนว่า.- “ที่

เจ้าคุณมีความเมตตามาหาข้าพเจ้า เพื่อนำข่าวอันประเสริฐมาให้
ข้าพเจ้าทราบ^๕ เป็นที่พอใจของข้าพเจ้าอย่างยิ่ง ขอขอบพระเดช
พระคุณเป็นอันมาก ด้วยว่า ถ้าทุกวันนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้า
แผ่นดินฝรั่งเศสทรงพอพระทัยในเราชาวสยาม ก็ย่อมเป็นเพราะ
เจ้าคุณได้นำความจริงขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบเท่านั้น อนึ่ง
ที่ท่านว่าใคร ๆ ย่อมพอใจในความประพฤติดูของเรา^๕ นั้น แท้จริง
มิใช่เป็นเพราะคุณวุฒิปรีชาสามารถในส่วนตัวเราหาได้ เป็น
เพราะบารมีของพระเจ้าแผ่นดินสยามคุ้มครองรักษาเสมอมิได้ขาด
ต่างหาก ก่อนที่เราจะได้ออกมาเมืองฝรั่งเศส^๕ สมเด็จพระเจ้า
กรุงสยามทรงกำหนดให้พวกเรากระทำอย่างไร พวกเราก็กทำตามทุก
อย่างทุกประการ ฉะนั้น ท่านทั้งหลายข้างนี้จึงชอบใจเรา.

แท้จริงทุกเช้า^๕ พวกเราทั้งหลายบรรดาราชทูตสยาม^๕ ได้
มีความจำนงใจอยู่แต่ที่จะปฏิบัติ^๕ มิให้ เป็นที่ ขุ่นเคือง พระทัย ของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระนคร และยิ่งกว่านี้ มิ
อยากกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งอาจเป็นที่เดือดร้อนแก่ชาวชนพลเมือง
ฝรั่งเศส แม้แต่คนดำที่สุดซึ่งมีอยู่ในบ้านเมือง^๕ นี้ น่าเสียดย
อยู่อย่างเดียวแต่ที่พวกเรายังไม่ชำนาญในขนบธรรมเนียมแห่งบ้าน
เมือง^๕ ถ้าทราบละเอียดดีแล้วข้าพเจ้ากลัว^๕ ที่เดียวว่า บรรดา
ชาวฝรั่งเศสทั้งหลายคงไม่มีใครที่จะมีความรังเกียจในพวกข้าพเจ้า
เพราะถ้ารู้แล้วจะปฏิบัติให้ถูกใจเป็นแน่”

ที่ท่านเสนอมาดังนี้ได้กล่าวต่อไปว่า:— “ถ้าท่านอยากได้

รับคำชมเชยอันแท้จริงของชาวฝรั่งเศสทั่วไป และถ้าพระเจ้ากรุงสยามมีพระราชประสงค์อยากจะบำรุงความไมตรีให้สนิทสนมถาวรไปในระหว่างสองพระนครแล้ว ควรเจ้าคุณจะทูลให้พระองค์ทรงทราบว่า ไม่มีทางอื่นที่จะให้ดีเท่ากับอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนาคริสต์ในเมืองไทยให้เจริญ ควรที่พระองค์จะทรงป้องกันท่านบาดหลวงที่ไปสั่งสอนพระศาสนาในเมืองไทยนั้น และป้องกันรักษากนไทยที่นับถือพระศาสนาคริสต์ด้วย อย่าให้เดือดร้อนเพราะความเลื่อมใสของเขาเป็นอันขาด นั้นแหละ ถ้าพระเจ้ากรุงสยามทรงจัดการให้เป็นไปได้ดังกล่าวในเรื่องนี้แล้ว ไม่ต้องสงสัยเลย เจ้าคุณคงเป็นที่ชอบใจของคนฝรั่งเศส และทางพระราชไมตรีก็จะมีค่าความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป นอกนั้นไม่เห็นมีทางอื่นที่จะดีเท่ากับวิธีนี้."

ท่านราชทูตจึงตอบว่า:— "เรื่องนี้อเจ้าคุณคงอย่าได้มีความวิตกไปเลย ถึงทุกวันนี้คริสต์สยามก็ไม่น้อยหน้าพลเมืองอื่นเลย ท่านบาดหลวงอาเบ เดอ ลียอน ซึ่งได้เป็นล่ามมาในคราวนี้ก็อาจเป็นพยานแห่งความจริงในเรื่องนี้ได้ ขอเจ้าคุณโปรดสืบถามท่านดุเถิด คงทราบได้ดี อนึ่งบัดนี้ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระนครทรงเจริญทางพระราชไมตรีกันอย่างสนิทสนม ถึงกับส่งทูตไปเยี่ยมเยียนกัน ความเจริญแห่งพระศาสนาคริสต์ในเมืองสยาม คงเจริญวัฒนาการต่อ ๆ ขึ้นไปเป็นลำดับ ขอเจ้าคุณได้ เชื่อเถิดว่า การนี้คงสำเร็จ สมตามพระราชประสงค์ ทุกอย่าง ทุก

ประการ.”

เมื่อบรรดาท่านทั้งหลายซึ่งอยู่ในที่ประชุมได้ยินท่านราชทูตสยาม กล่าวดังนี้ ก็ชอบใจ ถึงกับตบมือ อวยชัยว่า— “ดีแล้ว ๆ” แล้วต่างคนก็ปรารภถึงท่านเสนาบดีว่า— “แปลกจริงหนอ ท่านเสนาบดีเดอครัวซึ่งเราไม่เคยได้ยินพูดดังนี้เลยแต่ก่อนมา วันนี้พูดเออเพื่อศาสนารวกับสงฆ์ทีเดียว” ความจริงในเรื่องนี้ ก็ว่าถึงตัวเสนาบดีเองไม่มีศรัทธาที่ท่านก็ยังพูดเหมือนคนมีศรัทธาได้ เพราะว่าใครๆ รู้อยู่ว่าเหตุที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อยากจะเชื่อมนิมนต์ให้ติดต่อกับกรุงสยามก็เพื่อจะชักนำพระเจ้ากรุงสยามและพลเมืองของพระองค์ให้เป็นคริสตังเข้ารีตเหมือนพระองค์ จะได้เป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งแก่พระองค์ต่อนานาชาติ ซึ่งนับถือพระคริสตศาสนา ฉะนั้นท่านเสนาบดีจึงพูดกับราชทูตดังนี้ เพื่อให้การนั้นสำเร็จไป จะได้เป็นความชอบแก่ตนบ้างเท่านั้นเอง.

เมื่อสนทนากันไปมาตามสมควรแก่การแล้ว ท่านเสนาบดีกล่าวตาราทูตว่า— “แท้จริงข้าพเจ้าก็อยากจะอยู่สนทนากับท่านอีก แต่ว่าวันนี้เป็นวันที่ท่านจะไปดูละคอนออเปรา และเวลานี้ก็จวนจะถึงเวลาที่ท่านจะไปอยู่แล้ว ข้าพเจ้าจึงต้องขอลาไปก่อน เพราะว่าถ้าขืนหน่วงให้ช้าตามความสนุกของข้าพเจ้าทางนี้ ก็จะตัดความสนุกของท่านในทางนั้น ซึ่งเป็นการมิบังควร ฉะนั้นจึงต้องขอลาไปก่อน”

ว่าเท่านั้นแล้วท่านก็ลุกออกไป และคณะราชทูตก็ตามไปส่ง

ถึงเชิงบันได เป็นหมุดการเชื่อมต่อของเสนาบดีฝรั่งเศสใน
คราวนั้น.

บทที่ ๓๑

ราชทูตไทยไปดูละครคอนโอเปรา

ก่อนที่จะกล่าวถึงการที่ราชทูตไทยไปดูละครคอน ข้าพเจ้าจะขอ
โอกาสกล่าวถึงความเป็นไปในตอนเช้าวันที่ได้ไปนั้นบ้าง ว่า
นายลี้ เจ้ากรมหมื่นสุเทพได้ออกมาเยี่ยมราชทูตไทยยังที่พัก เมื่อ
เจ้าคุณราชทูตได้ทราบของท่านอาจารย์ลี้ลคนนี้เป็นผู้มีความรู้
ชำนาญในทางวิชาดนตรี และเป็นกวีในทางนิพนธ์แต่งบทเพลง
บทละครคอนโอเปราเป็นต้น ทั้งทราบว่าเป็นคนโปรดของสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวที่ ๑๔ ด้วย เจ้าคุณราชทูตจึงได้ต้อนรับท่าน
อาจารย์อย่างแข็งแรง ทั้งได้เชิญให้อยู่รับประทานอาหารด้วยกัน.

(ผู้แปลหนังสือเรื่องราชทูตไทยนี้เคยได้ยินผู้ใหญ่ซึ่งเป็นคน
น่าเชื่อถือกล่าวกันหลายปากว่า บทสรรเสริญพระบารมี คือเพลง
ชาติไทยซึ่งร้องกันทุกวันนี้ เป็นเพลงที่ท่านอาจารย์ลี้ได้ผูกไว้
เป็นเพลงตามแบบดนตรีฝรั่งโดยเอาบทเพลงไทยเก่าเป็นเค้ามูล
แต่เสียดายจนปานนี้ยังหาหลักฐานประกอบกับคำเล่าสืบ ๆ กันมา
นี้ยังไม่ได้)

ครั้นตกเวลาเย็น เมื่อสิ้นการสนทนากับท่านเสนาบดีเดอ
ครวัซแล้ว อัครราชทูตไทยและขุนนางไทยอื่น ๆ ที่มาด้วยกัน

ก็พากันไปดูละคอนโอเปร่าที่ท่านอาจารย์ลีเจ้ากรมมหรสพเป็นผู้จัดการ พอรถราชทูตจอดหน้าโรงละคอนโอเปร่า ท่านอาจารย์ลีก็ออกมาต้อนรับและเชิญให้เข้าไปข้างใน.

บทละคอนโอเปร่าที่แสดงในคืนวันนั้นเรียกว่า “อาชีซเขคาเลเต” เป็นเรื่องนางผีเสื้อเขคาเลเตอยู่ในห้องเกษียรสมุทรได้มาทำความรักใคร่กับบุตรของมนุษย์ชื่ออาชีซซึ่งเป็นชายงามน่ารักที่สุด จนได้สัญญาจะแต่งงานการวิวาห์ด้วยกัน แต่ก็หาสำเร็จตามความประสงค์ไม่ เพราะอ้ายยักษ์ชื่อ ปอลิเฟม เป็นชาติพิชิตทะเล มีตาดวงเดียวอยู่ตรงกลางหน้าผาก อ้ายยักษ์ปอลิเฟมนั้นอิจฉานายอาชีซ ไม่ยอมให้เขาแต่งงานกับนางคาเลเตได้ ครั้นเกือบถึงเวลากระทำการวิวาห์ อ้ายยักษ์ปอลิเฟมขึ้นไปบนยอดภูเขาสูง แลเห็นอาชีซเดินไปอยู่ที่เชิงเขา ก็เฝ้าก่อกวนศัลลาอันมีหมาขว้างลงมาข้างล่างทับเจ้าอาชีซนั้นตาย.

โอเปร่าที่เล่นนั้น เป็นโอเปร่าสั้น ๆ ไม่เปลี่ยนฉากเลย เจ้าพนักงานผู้กำกับราชทูตจึงอธิบายให้ท่านฟังว่า โอเปร่านี้เป็นโอเปร่าอย่างสั้น เดิมตั้งใจจะให้เล่นกลางแปลง ฉะนั้น จึงไม่ใช่นักเหมือนละคอนโอเปร่าธรรมดา ๆ มักจะยาวกว่าโอเปร่านี้ และมักจะมีภาษาที่โอเปร่านี้ด้วย เพราะมีเครื่องพร้อม ท่านอัครราชทูตจึงแสดงความเห็นในคราวนั้นโดยตอบว่า.- “เมื่อบทโอเปร่าสั้น ๆ ไม่มีเครื่องประกอบ ยังน่าฟังและน่าดูถึงปานนี้แล้วไซ้ ถ้าเป็นบทที่พร้อมเพรียงไปด้วยเครื่องเคราเสร็จจะน่าดูน่าฟังสักเพียง

ไหนเล่า ? เพราะเท่าที่เห็นที่ฟังกันอยู่ก็เป็นยอดเยี่ยมอยู่แล้ว。”

ใจความในเรื่องที่เล่นนั้น ท่านราชทูตเข้าใจเงื่อนไขเป็นแน่ เพราะการสนทนาของท่านต่อไปภายหลังทำให้เห็นว่าท่านเข้าใจดี หาไม่ท่านคงพูดไม่สมกับเรื่อง ซึ่งในเวลาเย็นตอนเมื่อละครอันเล็กแล้ว นางสาวราชวัตรตัวละครที่แต่งเป็นนางผีเสื้อกาลาเต็นั้น ได้มาคำนับราชทูตยังที่สำนักของท่าน และท่านอัครราชทูตได้ออกปากสรรเสริญนางสาวราชวัตรนั้นว่า “ดีแล้วที่ธิดาพระมหาสมุทรออกมาหาถึงที่ดังนี้ ดีแล้วเป็นที่หวังเป็นอันมั่นคงว่าคณะราชทูตไทยจะได้กลับบ้านเมืองโดยสวัสดิภาพ ปราศจากคลื่นลมร้ายแรงเป็นแน่แล้ว เพราะที่ไหนเล่าพระสมุทรจะไม่อนุโลมตามใจพระธิดาอันน่ารักนี้ ดีแล้ว ๆ”

บทที่ ๓๒

ราชทูตไปชมหอดูดาว.

รุ่งขึ้นวันหลัง ราชทูตได้พากันไปชมหอดูดาว “ออบแซร์วาตัวร์” ซึ่งตั้งอยู่บนเนินข้างทิศใต้แห่งกรุงปารีส ห่างจากสะพานบ้านและโรงงานใหญ่ ๆ ออกไป เพราะตามธรรมดาเป็นที่ที่ประชุมชนอยู่กันมาก และมีโรงงานตั้งอยู่มากอากาศไม่ค่อยโปร่งพอไปถึงท่านคาสินีเจ้ากรมก็ออกมาต้อนรับราชทูตถึงนอกชาน ชานของหอดูดาวนั้นแล้วด้วยศิลาทั้งนั้น ข้างล่างเป็นราวกับบ้านเรือนใหญ่ ๆ สำหรับเก็บเครื่องวัดแดดและดูดาวต่าง ๆ และ

ข้างบนก็เป็นหอสูงสำหรับดูดาว.

หอคูดาวมีรูปทรงสัณฐานกลมสูงๆ แล้วด้วยศิลาแผ่นใหญ่ๆ ทั้งหลัง กำแพงหอนั้นหนาถึง ๓ เมตร สูง ๒๓ เมตร นับตั้งแต่ลานศิลาหรือชานซึ่งกล่าวถึงนี้เป็นที่ตั้ง ชานนั้นคนธรรมดาเห็นกันน่าจะเข้าใจว่าเป็นพื้นล่าง แต่ที่จริงไม่เป็นเช่นนั้น เป็นแต่เพียงชั้นกลางเท่านั้น ส่วนชานข้างล่างนั้นแต่เดิมเมื่อยังไม่มีหอก็เป็นถ้ำลึกเข้าไป ที่เขาเคยระเบิดศิลาไปใช้ในการก่อสร้างและเคยใช้เป็นห้องสำหรับทดลองเครื่องต่างๆ แต่ห้องเหล่านั้นคนข้างนอกไม่รู้ได้ว่าเป็นห้อง น่าจะนึกเห็นว่าเป็นพื้นล่างของหอเท่านั้น ต่อเข้าไปข้างในจึงจะรู้.

หอที่ปรากฏบนนอกชานนั้นสร้างเป็นสองชั้น และชั้นบนๆ นั้นไม่มีหลังคาเป็นพื้นแต่เรียบเหมือนชั้นล่างที่เรียกว่านอกชานชั้นนี้มีเสาตั้งกลดองใหญ่สูง ๒๓ เมตร ข้างในหอนั้นมีกะโหลกเวียนลงจากชั้นบนที่สุดถึงชั้นล่างที่สุด ข้างใต้ดิน ซึ่งว่า เมื่อเก่าเดิมเป็นถ้ำขุดศิลา กะโหลกนั้นเป็นของแปลกที่ไม่พึงพาดกับอะไร เว้นเวียนหมุนไปตลอดและข้างในกลวงดูดังกระบอกไม้ไผ่ใหญ่ๆ ซึ่งจะมีสะเก็ดไขว้ข้างในคือข้างหนึ่งเป็นฝา และอีกข้างหนึ่งเป็นราวสำหรับยึดจับ และพื้นออกไปจากรานั้นก็เป็นช่องว่างเว้าสูงละลือ ก้มลงดูจากข้างบนก็ใจหาย ค่าที่เห็นเป็นช่องว่างลึกลงไปตั้ง ๔๘ เมตร คือเส้นเศษ.

ที่เขาสร้างกะโหลกให้สูงละลือดังนี้ ไม่ใช่สร้างไว้เล่นๆ เพื่อ

ให้ดูแปลก ๆ เท่านั้น แท้จริงเขาสร้างให้มีประโยชน์ในการทดลองวิทยาศาสตร์ เช่นเขาอยากทราบว่า การตกลงของสิ่งใดสิ่งหนึ่งเร็วช้าเท่าใด เขาเอาสิ่งนั้นปล่อยทิ้งไว้ในช่องว่างระหว่างกะไดเวียนนั้นก็รู้ ทิ้งทราบว่าอากาศข้างบนเบากว่าลมอากาศข้างล่างเท่าใด เพราะความหน่วงเหนี่ยวสิ่งต่าง ๆ ลงไปนั้นข้างบนกับข้างล่างมีอาการไม่เหมือนกัน อนึ่งเขาใช้สำหรับทดลองดูว่าอากาศยิ่งสูงยิ่งหนาวเท่าไร แปลงเปลี่ยนจากร้อนและหนาวเร็วช้าอย่างไร ลูกตุ้มนาฬิกาถ้าสายยาวก็แกว่งช้า ถ้าสั้นก็แกว่งเร็วเป็นธรรมดา แต่ถ้าลูกตุ้มลูกกลมอากาศก็อาจเปลี่ยนแปลงเร็วเป็นช้า หรือช้า เป็นเร็วได้ แล้วแต่ ลมอากาศ ที่มากระทบนั้น แต่ครั้งใดมาทดลองในช่องว่างกะไดกลวงนี้ดูแล้ว ก็คิดคำนวณแรงแกว่งได้แน่ชัด เพราะลมอากาศไม่มีมาเป็นเครื่องอุปสรรคหรือช่วยเหลือประการใด เกี่ยวกับเฉพาะแต่เรื่องสายจะยาวสั้นเพียงไรเท่านั้น อนึ่งยังใช้สำหรับวัดอุณหภูมิอากาศหนักเบาผิดกันอย่างไรตามวันและเวลาจึงอาจทายพายุได้ ตกลงช่องกะไดนี้ซึ่งถ้าไม่รู้จริงก็ว่าสร้างไว้ดูเล่นแปลก ๆ ที่จริงก็เป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งซึ่งเกี่ยวกับวิชาโหรา.

อย่าว่าแต่ช่องว่างนั้นเลย ถึงแม่ห้องเล็ก ๆ ที่อยู่ภายในใต้ดิน ดังที่ได้อธิบายมาแล้วนั้น ก็มีประโยชน์เป็นอเนกประการเหมือนกัน คือเขาใช้รักษาผลไม้เมื่อหน้าหนาว แล้วทำความแนะนำให้ราษฎรรู้วิธีเก็บรักษาผลไม้มาก่อนมิให้เน่าเสีย เก็บไว้

ได้นาน ๆ ทั้งเป็นเบ้องต้นแห่งวิชาทดลองสร้างยังนางให้ถูกต้องด้วย.

หอดูดาวสร้างไว้ถูกต้องตรงกับทิศทั้ง ๔ ด้านเหนือก็หันไปข้างเหนือ ด้านใต้ก็หันไปข้างใต้ไม่มีผิดสักองศาเดียว ทั้งนี้เพื่อเป็นที่สะดวกในการตรวจตราท้องฟ้าอากาศ หน้าที่ต่างเล็กก็ทำไว้ทั้งกว้างทั้งสูง เพียงเปิดวาก็เห็นท้องฟ้าได้สนัดแทบเท่ากับอยู่ข้างนอกทีเดียว.

นอกจากที่เป็นเหอสำหรับดูดาว จะว่าเป็นหอ-มิวเซียมหอดูดาวก็ด้วยก็ไม่ผิด เพราะภายในนั้นไม่ว่าเครื่องแผนที่โบราณแต่ครั้งไหน ครุไหน เป็นต้องมีรวบรวมอยู่ในนั้นทั้งสิ้น สรรพเครื่องที่เกี่ยวกับการเคจรือ กับภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ ฯลฯ ย่อมมีอยู่ในนั้นหมด.

นายช่างผู้ที่ได้คิดแบบหอดูดาวนี้ชื่อ แปรโรตต์ คือคนเดียวกับกับผู้ที่ได้คิดแบบพระที่นั่งวิมลวดี เมื่อราชทูตเคจรือทางภายนอกหอเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานจึงเชิญเข้าไปดูข้างใน เพราะของนำดูที่ยังไม่ได้เห็นยังมีอีกมาก ในชั้นต้นเขาพาไปดูห้องที่อยู่ฝ่ายด้านทิศตะวันออก ในห้อง "ตะวันออก" นี้ของที่แปลกสำหรับราชทูต คือ

กระจก สำหรับดูแสงแดดรูปกลม ศูนย์กลางกว้างเกือบ ๒ เมตร (เกือบ ๑ วา) เวลาราชทูตไปถึงเจ้าพนักงานได้หันหน้ากระจกให้เหมาะกับแสงแดด แล้วเอาไม้กระดานทั้งแผ่นหนา

หลายนิ้วฟูมาตั้งไว้วางล่างกระຈກให้ไ้ศูนย์กัน พอไ้ศูนย์กัน
 แล้วก็เกิดเป็นไฟลุกขึ้นทันที ไ้ใหม่ไ้กระดานราวกับตกอยู่ใน
 กองเพลิง พอไ้ใหม่ไ้กระดานแผ่นนั้นแล้วเจ้าพนักงานก็เปลี่ยน
 เอาตะกั่วทั้งก้อนมาวางไว้แทน ในบัดเดี๋ยวนั้นก้อนตะกั่วก็ละลาย
 เหลวคว้างไป ทิ้งไว้เพราะอำนาจแห่งแสงอาทิตย์ซึ่งส่องเข้ามา
 กลางกระຈກในนั้นเอง.

ถัดจากกระຈກไปแล้วราชทูตได้ไปดูแผนที่ดาวในท้องฟ้า ซึ่ง
 เจ้ากรมการชี้ให้ประติษฐานใหม่ ๆ อาศัยแผนที่นี้ไม่ว่าดาว
 ดวงใดซึ่งปรากฏในท้องฟ้าอากาศแล้วก็เห็นแจ้งอยู่ในนั้นหมด รูป
 ร่างสัณฐานและสถานที่ไม่คลาดเคลื่อนเลย ราชทูตเห็นก็ชอบ
 ใจ จึงขอท่านการชี้ให้เจ้ากรมว่า “แผนที่อย่างนี้ดีจริง ขอท่าน
 ได้โปรดคิดทำขึ้นอีกแผ่นหนึ่งสำหรับพระเจ้ากรุงสยาม แต่ขอ
 ให้ถูกต้องกับดวงดาวซึ่งปรากฏในท้องฟ้าทางบูรพทิศเมืองไทย”

เมื่อราชทูตดูแผนที่นั้นแล้ว ท่านการชี้ก็ได้พาไปดูกล้อง
 ยาวต่าง ๆ ที่พวกโหรใช้ในการดูดาว ท่านอัครราชทูตมาติดใจ
 เครื่องหนึ่งซึ่งมีลำกล้องยาวตั้ง ๘ เมตร (๔ วา) เพราะถึงว่าลำ
 กล้องใหญ่ยาวพระรุงพระรังถึงเพียงนี้ก็เห็นแสงของแจ่มแจ้งชัดดีกว่า
 ที่จะดูด้วยตาเปล่าแต่ใกล้ ๆ เสียอีก ไ้รู้สึกว่ามีลำกล้องเลย.

ท่านอัครราชทูตจึงเลยเตือนท่านการชี้ว่า “ก็เมื่อลำกล้อง
 ยาว ๆ ดังนี้ไม่เป็นที่ถกขวางในการดูแล้ว ทำไมท่านจะไม่คิด
 ทำให้ยาวใหญ่กว่านี้อีกเล่า? เช่นจะให้ยาวตั้งเส้นสองเส้นจะไม่

ได้แลหรือ? จะได้แลเห็นของไกลได้ชัดขึ้นกว่านี้อีก” แท้
 จริงเรื่องนี้ พวกโหรทั้งหลายก็ได้เคยดำริกันมาแล้วเหมือนกัน
 คือต่างอยากสร้างลัทธิองให้ยาวที่สุดที่จะทำได้ เพื่อจะให้กระ
 จกข้างปลายกระบอกนั้นไกลเข้ากับสิ่งของที่ต้องการจะดู แต่ก็
 ทำไม่ค่อยสำเร็จได้ง่าย เพราะถ้าทำให้ลัทธิองยาวเกินไปก็มัก
 จะเขยอนไปมา ทำลายความสามารถของกลองที่จะเห็นได้ถนัด
 ชัดเจน เพราะกลองไม่คงที่กระจกเขยอนเลยไม่เห็นถนัด ท่าน
 คาช์ชนจึงตอบเจ้าคุณราชทูตว่า “เครื่องอย่างที่เราเห็นว่า
 จริงเราก็ดำริจะสร้างเช่นเหมือนกัน แต่ยั้งคิดวิธีไม่สำเร็จ เพราะ
 เครื่องอย่างนั้นจะมีน้ำหนักมาก จะเป็นการยากมากในการหันไป
 หันมา ยกขึ้นหรือหย่อนลงให้ได้ศูนย์ซึ่งล้วนเป็นของจำเป็นสำ
 หรับให้เห็นชัด แต่ถึงกระนั้นในระหว่างที่ยังคิดไม่ตกลงเราได้นึก
 แก้ไขไปทางอันเสียแล้ว คือในกรมโหรนี้มีโหราจารย์คนหนึ่งเป็น
 คนสามารถช้อคาเมียร์สฟังได้คิดประดิษฐ์กลองอย่างแรงขึ้นชนิด
 หนึ่งมีกระจกใหญ่ แต่กลองใหม่นี้ลัทธิองที่เป็นรูปกระบอก
 นั้นไม่มี มีแต่กระจกเท่านั้น ได้ทดลองแล้วใช้ได้ดีเหมือนกัน
 เรื่องกลองใหม่นี้ไม่มีกระบอกนี้ ท่านคา เมียร์สเองได้เคยอธิบาย
 ไว้ในหนังสือโหราศาสตร์คราวหนึ่งแล้ว และในราว ๒-๓ ศก
 มานี้เองก็ได้อธิบายซ้ำไว้ในหนังสือพิมพ์รัฐบาลกลาย ๆ ที่เรียกว่า
 “แมร์กีร์” อีกคราวหนึ่ง.

เมื่อพูดอย่างนั้นแล้ว ท่านคาส์ชนก็เอาแผ่นกระจกอย่างแรง

มาตั้งไว้ตรงหน้าต่างแห่งหนึ่ง แล้วท่านเอาแผ่นกระจกเล็กประมาณเท่าแว่นตาอีกแผ่นหนึ่ง ถอยหลังออกไปตั้งไว้ห่างจากแผ่นใหญ่ราว ๕๐ ฟุต แล้วท่านจึงได้เชิญให้ราชทูตมองดูที่แผ่นกระจกเล็กนั้น พอตั่งได้ที ได้สายศูนย์กันพอดีแล้วราชทูตดูเห็นสิ่งที่อยู่ท่ามกลางไปไกลอะไรได้จันด รวาก็กลิ้งมีกระบอกเหมือนกัน

อาศัยกลิ้งสองชนิดไม่มีกระบอกกันแหละ ท่านอาจารย์คำซันได้ค้นพบดาวบริวารพระเสาร์ดวงเล็ก ๆ อีก ๒ ดวง ซึ่งดาวอาจารย์แต่ก่อนยังไม่เคยพบเห็นเลย ดาวบริวารพระเสาร์นี้ท่านได้ตั้งชื่อเรียกว่าสาลเวราลาอดิเชรา.

พอดูกำลังนี้เสร็จแล้ว ท่านอาจารย์คำซันได้นำเจ้าคุณราชทูตเข้าไปดูเครื่องอีกเครื่องหนึ่งในห้องของท่าน เครื่องนั้นแล้วด้วยทองเหลือง รูปสัณฐานกลมเหมือนผลส้มโอใหญ่ ๆ สมมุติว่าเป็นดวงโลกที่มนุษย์เราอาศัยอยู่นี้ รอบลูกกลมนี้มีเส้นพาดขึ้นพาดลงและผ่านไปทางซ้ายขวา ทั้งสำหรับกะเนือที่และคำนวณได้สะดวกกว่าตำบลโลกอยู่เหนือใต้เท่าไร ห่างไปทางทิศตะวันออก, ตะวันตกเท่าไรแน่ ข้างในลูกโลกทองเหลืองนั้น มีเครื่องจักรบังคับให้ลูกโลกนั้นหมุนไปเหมือนกับโลกหมุนไปนั่นเอง ไม่เร็วไม่ช้ากว่ากันคือพอหมุนรอบตัวก็เป็นเวลาวัน ๑ กับคืน ๑ พอดี และหมุนรอบดวงอาทิตย์สมมุติอีกดวงหนึ่งก็สิ้นเวลาปีหนึ่งพอดี อนึ่งบนลูกโลกทองเหลืองนี้มีกระจกแผ่นใหญ่อยู่แผ่นหนึ่งสำหรับรับแสงอาทิตย์ แล้วฉายแสงนั้นให้มา

กระทบกระจกแผ่นเล็กอีกแผ่นหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ห่างออกไปจากกัน
ระยะทางประมาณ ๑๔๐ ฟุต เมื่อตั้งเครื่องกับกระจกทั้งสองนี้
ในที่ที่เหมาะสมแล้ว ถ้าใครจะเข้าไปมองดูที่แผ่นกระจกเล็กก็จะเห็น
วิถีโคจรของโลกได้เด่นชัดชัดเจน และจะรู้สึกว่ามันได้ส่วนกัน
อย่างไรกับดวงอาทิตย์และดาวอื่นๆ ด้วย เช่นเมื่อพระอาทิตย์
แรกอุทัยขึ้น เครื่องนั้นก็จะต่ำไปหน่อยแล้วก็ค่อย ๆ เลื่อนขึ้น
ไปพร้อมกับดวงอาทิตย์ได้ส่วนสูงต่ำกันพอดีอยู่ตลอดทั้งวัน ส่วน
คนที่มองดูเล็กก็จำเป็นต้องค่อย ๆ หันไปตามด้วย มิฉะนั้นจะ
แลไม่เห็นอะไร เพราะว่าถ้าจะดูให้ดีแล้วนั้นสายตาของคนที่นี่
ต้องคอยเพ่งดูให้ได้สายสัมพันธ์กับกระจกแผ่นเล็ก และกระจก
แผ่นเล็กนั้นก็ต้องให้ได้สายสัมพันธ์กับกระจกแผ่นใหญ่ และกระจก
แผ่นใหญ่ ก็ต้องให้ได้สายสัมพันธ์กับเครื่องโลก ทองเหลือง ๆ ก็ต้อง
ให้ได้สายสัมพันธ์กับ ดวงพระอาทิตย์ อย่างตรงดิก หมดทุก ๆ เครื่อง
ถ้าเป็นคนใหม่ยังไม่เคยดูเลยก็แลไม่ค่อยจะเห็นเพราะหันหาศูนย์
ไม่ถูก แต่ถ้าเป็นคนเคยหน้อยก็ง่ายนิดเดียว.

นอกจากโลกทองเหลืองนี้ ราชทูตยังได้ดูกล้องใหญ่อีก
กล้องหนึ่ง ซึ่งเขาใช้สำหรับพิสูจน์เวลา อาศัยกล้องนี้เขารูวัน
เวลานาที, วินาทีได้อย่างแม่นยำ ดีกว่าดูนาฬิกาอย่างดี ๆ เสียอีก
เพราะธรรมดานาฬิกาอาจคลาดเคลื่อนไปบ้าง แต่ส่วนพระอาทิตย์
ซึ่งเขาเอามาเป็นเกณฑ์ในการพิสูจน์นี้เที่ยงตรงอยู่เสมอไม่ผิดเวลา
เลย กล้องนี้ยังใช้เป็นประโยชน์ที่สำคัญมากอีกอย่างหนึ่งคือใช้

สำหรับคนเค็รเร็วในท้องทะเลหลวง เป็นเครื่องพิสูจน์ดูว่า
แม่เหล็กซึ่งใคร ๆ ย่อมรู้ว่าชี้ไปข้างทิศอุดรเสมอนั้นมันเขวไปข้าง
ซ้ายขวาของขั้วโลกเหนือเท่าไร เพราะที่จริงแม่เหล็กเป็นแต่ว่า
ชี้ไปทางเหนือเท่านั้น จะถือว่าเที่ยงตรงทีเดียวยังไม่ได้ตลอด.

ถ้าจากคุณล่องทั้งสองนี้แล้ว ราชทูตได้ดูแว่นตาพิเศษสำหรับ
หาระดับน้ำ แว่นตาชนิดนี้พอจับใส่แล้วก็รู้ทันทีว่าของที่เรารู้
เห็นนั้นได้ระดับน้ำหรือไม่ ถ้าได้ระดับเที่ยงตรงแล้วก็เห็นของ
นั้นได้แจ่มแจ้ง ถ้าเห็นเอียงซ้ายขวาเท่าไรก็เป็นอันแปลว่าสิ่ง
นั้นยังผิดระดับน้ำเท่านั้น.

ถัดจากดูแว่นตาดวงระดับแล้วราชทูตก็ได้ไปดูแผนที่
ดวงพระจันทร์ ซึ่งเขาทำให้เหมือนจริง ก็ว่าในดวงพระจันทร์มี
หลุมมีดอนมีเหวมีเขาที่ไหน ในแผนที่นั้นก็มีเหมือน ๆ กัน.

พอดูของต่าง ๆ เหล่านี้เสร็จแล้วท่านอาจารย์คาสซีนีได้พา
ท่านราชทูตไปดูแผนที่กลม ที่ท่านได้จารึกไว้ตามพนักห้องที่อยู่
ข้างด้านตะวันตก เมื่อท่านอาจารย์คาสซีนีจะทำแผนที่นี้ ท่าน
ได้ สอบสวนสถานที่อยู่ใน อัมพรวิถิ แห่ง ดวงดาว บริวาร ของดาว
พฤหัสบดีก็อย่างหนึ่ง ทั้งได้เอาจันทร์คาบที่เมืองฝรั่งเศสเมื่อศก
๑๖๘๓ และจันทร์คาบที่เมืองละโว้ในกรุงสยามเมื่อศก ๑๖๘๕ มา
สบสวนประกอบให้สัมพันธ์เสียก่อน เห็นเป็นที่ถูกต้องกับแผนที่
เก่าซึ่งฝรั่งเศสเคยใช้ แต่ผิดกันกับแผนที่ของชาวฮอลันดา ถ้า
จะเชื่อแผนที่ฮอลันดาแล้ว เมืองไทยซึ่งเป็นเมืองอยู่ห่างจาก

เมืองฝรั่งเศสสะโงก็ยังคงกลายเป็นห่างออกไปอีกตั้ง ๑๒๐๐ กิโลเมตร ซึ่งมีใช้หนทางเล็กน้อยเลย.

ที่ข้าพเจ้าจะขออธิบายถึงแผนที่ใหม่นี้ให้ เห็นว่ามีพิเศษกว่าแผนที่ที่แขวนไว้ตามฝาผนังอย่างไร ในเบื้องต้นข้าพเจ้าได้บอกแล้วว่า แผนที่กลมไม่เป็นส่เหลี่ยมอย่างแผนที่ธรรมดา ข้อ ๒ แผนที่ธรรมดาเขาเขียนไว้บนผืนผ้าหรือแผ่นกระดาษ แต่แผนที่จักริกไว้ในแผ่นศิลาตามผนังห้องของหอโหราศาสตร์ อีบ-แซร์วาทัวร์ ขนาดของแผนที่นี้ถ้าวัดตรงเส้นศูนย์กลางตั้งแต่ขอบขวาไปซ้ายหรือซ้ายไปหาขวาก็ได้ก็ยาวถึง ๒๘ ฟุต อนึ่งแผนที่ธรรมดาสมมุติตั้งทิศเหนือไว้ข้างบน ทิศใต้ไว้ล่าง ๆ ล ๆ แต่แผนที่กลมนี้สมมุติตั้งทิศอุดร คือชี้ข้างเหนือของโลกว่าอยู่ตรงศูนย์กลางของแผนที่ อนึ่งแผนที่ธรรมดากับแผนที่นี้ยังผิดกันอีก คือแผนที่กลมนี้ถ้าจะดูให้ถูกแล้วต้องสมมุติว่าคนที่มองดูนั้นไม่ได้อยู่ในมนุษยโลก ไปได้ไปอยู่หลังดาวหลังเดือนกลางอากาศ จำเพาะตรงกับขั้วโลกเหนือโน้น แล้วหันตามดูแผนที่โลกกลมดังนี้จึงจะเข้าใจได้ หากไม่จะหลงเป็นแน่ เพราะว่าแผนที่เมืองใดซึ่งเราเคยรู้เคยเห็นในแผนที่ธรรมดา ว่าเป็นรูปอย่างนั้นอย่างนั้น ขนาดเท่าขนาดเท่านั้น ครั้นดูในแผนที่กลมนี้จะกลายเป็นอื่นไปหมด เมืองเล็กจะกลายเป็นเมืองใหญ่และเมืองใหญ่จะกลายเป็นเมืองเล็กนั้นใด ก็เหมือนว่าถ้าเรามองดูภูเขาสองลูก ลูกหนึ่งอยู่ใกล้และอีกลูกหนึ่งอยู่ห่างออกไป ภูเขาถูก

หน้าคูใหญ่ไป และลูกหลังดูเล็กไป แต่แท้จริงถ้าเราไปดูใกล้ ลูกที่สองที่ดูเหมือนเล็กกลายเป็นใหญ่กว่าลูกตัวแรกได้ ดังนั้นเป็นตัวอย่าง หนึ่งของสิ่งที่เกิดด้วยว่า ธรรมดาของกลมเราดูรอบในพริบตาเดียวไม่ได้ เราดูได้จำเพาะแต่ซีกเดียวนั้นนี่ใด ส่วนแผนที่กลมนักกันนั้น คือมีปรากฏอยู่เพียงประเทศบ้านเมือง และทะเลที่อยู่ในซีกเหนือของมนุษย์โลก อีกครึ่งหนึ่งนั้นคือซีกข้างทิศใต้เรามองไม่เห็น.

บัดนี้ท่านผู้อ่านเข้าใจแล้วว่า แผนที่กลมของท่านอาจารย์คาสซินีนี้เป็นอย่างไร ข้าพเจ้าจะขอกลับกล่าวถึงราชทูตไทยให้รู้ว่าท่านเองได้รู้สึกอย่างไร เมื่อท่านได้มาแลเห็นแผนที่นั้นซึ่งเป็นแผนที่พึงคิดทำขึ้นใหม่ ๆ แต่ก่อนยังไม่มีใครเคยทำ.

ในชั้นแรก ควรต้องบอกให้ทราบอีกชั้นหนึ่งว่า อักษรภาษาฝรั่งที่เขียนไว้ในแผนที่นั้น เจ้าคุณท่านอ่านไม่ออก แต่ถึงกระนั้นก็ดี พอท่านได้แลเห็นแผนที่นั้นท่านก็รู้เข้าใจเอาเองว่าเป็นแผนที่อะไร ตัวอย่างซึ่งจะชี้ให้เห็นว่าเป็นจริง คือณทันใดนั้นท่านก็ไปตรงที่เมืองสยามอยู่แล้วว่า:— “นั่นแน่ะเมืองไทย โน้นแน่ะเมืองอเมริกา... นี่แน่ะหนทางที่เราได้โดยสารมาเมืองฝรั่งเศส...” พอลงท่านก็กะไปว่า:— “เรือของเราเล่นไปทางนี้ แล้วเลี้ยวไปทางโน้น...” พอขึ้นแหลมอาฟริกาได้แล้วท่านกลับชี้ไปทางเหนือตรงกับหมู่เกาะอาซอร์ ซึ่งอยู่ตรงเมืองปอร์ตูเกสข้าม แล้วท่านว่า:— “นี่แน่ะที่ชาวเรือหลงเข้าใจว่าเป็นเมืองฝรั่ง

เศส ที่จริงยังเป็นเพียงเมืองปอร์ตูกีสเท่านั้น.” เจ้าคุณขึ้นไป
 พลง คุยไปพลงเป็นที่น่าฟังหามีผิดมีหลงไม่ ดูราวกับท่าน
 เคยท่องขึ้นใจมาก่อน.

เมื่อข้าพเจ้าได้กล่าวถึงวิธีทำแผนที่กลมนั้น ข้าพเจ้าได้อ้าง
 ว่าท่านอาจารย์คาสซินีได้ทำสำเร็จถูกต้องดี เพราะท่านได้สอบ
 สวนดูจันทร์ปรากฏในเมืองฝรั่งเศสกับจันทร์ปรากฏซึ่งได้ปรากฏใน
 กรุงสยามในสมัยนั้น ที่ตรงนั้นบางที่ผู้ช่างคิดจะพากันนั้นถนัดอยู่
 บ้างว่า:- “ท่านได้สอบสวนอย่างไรกัน? ท่านได้มาเมืองไทยหรือ?
 หรือคนไทยได้ส่งข่าวไปบอก?” ขอดตอบว่า:- “หามีได้ ท่าน
 คาสซินีไม่เคยเข้ามาเมืองไทยและคนไทยไม่ได้บอกให้ท่านรู้อะไร
 ในเรื่องจันทร์ปรากฏ ผู้ที่ได้สอบสวนดูจันทร์ปรากฏแทนแล้วนำ
 สรรพการณ์กิจอันเนื่องด้วยการนั้นไปให้ท่านทราบ คือท่านบาด-
 หลวง เขษุวิตสององค์ คุณพ่อเดอฟงต์แน และคุณพ่อตาชาร์ต
 ในปี ๑๖๘๕ ซึ่งเป็นปีที่ ได้ มีจันทร์ปรากฏ ปรากฏใน เมืองไทยนั้น
 ขณะ นั้นท่านบาดหลวงทั้งสองนี้ อยู่ สอนวิทยาศาสตร์ และ ศาสน-
 ศาสตร์ในเมืองไทยเป็นหลายปีมาแล้ว ท่านบาดหลวงสององค์
 นี้สมเด็จพระนารายณ์พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงโปรดมาก เพราะ
 ท่านเป็นปราชญ์และพระองค์ทรงโปรดปราชญ์เป็นอันมาก และ
 ในวันที่ได้เกิดจันทร์ปรากฏนั้น ทั้งสมเด็จพระนารายณ์ทั้งบาด
 หลวงสองท่านนี้ก็เฝ้าอยู่หน้าพระที่นั่ง-ในกรุงละโว้ (ลพบุรี)
 ยิ่งกว่านั้น ทราบว่า สมเด็จพระนารายณ์ ทรงชอบพระทัย บาดหลวง

สององค์นี้มากถึงกับทรงอาราธนาขอขาดหลวงชะนีนี้นี้จากเมืองฝรั่งเศสอีก ๑๒ รูป ก็เป็นโชคลาภอันดีแก่ศาสนาเป็นอันมาก และเป็นพระเกียรติยศ ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ ๑๔ ด้วยเป็นอันมาก เพราะเป็นโอกาสอันดีเมื่อกำลังสืบสวนสั่งสอนวิชาโหราศาสตร์ดังนี้ ก็จะได้เป็นช่องให้ชี้คุณค่าของศาสนา และของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย สมด้วยความปรารถนาอันร้อนรน ซึ่งเป็นธรรมดาต้องมีฝังอยู่ในหัวใจของผู้ที่มีความศรัทธาและจงรักภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้าและพระเจ้าอยู่หัว เช่นบาทหลวงนี้เป็นต้น นานไปข้างหน้าเมืองไทยอาจกลายเป็นประเทศคริสต์ในฝ่ายบูรพทิศอีกด้วยประเทศหนึ่งก็ได้.

ขอลับกล่าวถึงเจ้าคุณราชทูตไทยต่อไปอีกว่า เมื่อท่านได้แลดูแผนที่สถาตังที่กล่าวมานั้นแล้ว ก็ได้ออกไปดูกรุงปารีสที่นอกชาน เพราะที่นั้นเป็นที่สูงแลเห็นเมืองได้ถนัด ท่านราชทูตและขุนนางไทยที่ไปด้วย กับท่านได้ดูรอบเมือง ทั้งด้วยตาเปล่าและด้วยอักษะกล้องต่าง ๆ เป็นที่พอใจ เมื่อยืนดูครู่หนึ่ง เจ้าคุณราชทูตจึงถามท่านอาจารย์คาสซีนว่า:- “สำนักเดอแบร์นซึ่งเคยเป็นที่พักมาก่อนตั้งอยู่แถวทางไหน? ขอท่านโปรดชี้หน่อย” ท่านอาจารย์คาสซีนก็ชี้ให้ตามประสงค์ เมื่อเจ้าคุณทราบว่สำนักนั้นอยู่ตรงไหนแล้วท่านจึงได้ค้นจนเห็นสำนักอีกหลายตำบลโดยลำพังตนเอง เช่นได้พบเห็นสำนักเวงแซน วัดมิงมาร์ตร สำนักโซ และตำบลสำคัญ ๆ อีกหลายแห่งซึ่งได้เคยไปมาแล้ว ดูช่าง

จำแม่นย่ำทีเดียว.

พอคุณกรุงปารีสแล้ว ราชทูตได้เข้าไปดูห้องบอกเวลาเที่ยง
อธิบายคือว่าใน ห้องนั้น มีแผ่นทองเหลืองอยู่แผ่นหนึ่ง ที่เขาดึงไว้
ให้ถูกทิศเหนือทิศใต้ ตอนกลางวันเมื่อพระอาทิตย์ผ่านส่อง
จำเพาะตรงเหนือเส้นทองเหลืองนั้นจึงรู้ว่าเป็นเวลาเที่ยง ก็เลย
ตั้งนาฬิกาให้ถูกต้องกับพระอาทิตย์ ตลอดทั่วพระราชอาณาจักรฝรั่ง
เศส นอกจากเส้นทองเหลืองสำหรับบอกเที่ยงนี้ ยังมีเครื่อง
วัดแดด อีกหลายอย่าง ซึ่ง ท่าน ราชทูตได้ ดูด้วย แสดงความ พอใจ
และท่านได้บอกกับท่านอาจารย์คาสซันเป็นหลายหนว่า “เมือง
สยามน่าที่จะได้โหรสำคัญเช่นอย่างท่านนี้ไว้เป็นศรีพระนครบ้าง”

ครั้นแล้วก็ได้พากันไปดูเครื่องสำหรับค้นหาและพิสูจน์สุริยุ-
ปราคาและจันทรุปราคา อาศัยเครื่องนั้นจึงรู้ได้ว่าเมื่อไรจะมี
สุริยุคราสและเมื่อไรจะมีจันทรคราส จะเห็นได้ที่ประเทศไหน
เมืองไหนและช้านานเท่าใด สุริยุคราสและจันทรคราสนั้นจะ
เป็นสรรพคราส หรือเป็นแต่แห่วงไปบ้างก็รู้ได้หมด โดย
แต่เพียงหมุนเครื่องนั้นให้เดินเป็นวัน ๆ พอหมุนไปนั้นเดี๋ยวก็
เห็นดวงโลก, ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เกิดปัดบังกันข้างละหนสอง
หน เดี่ยวส่องสว่างเดี๋ยวก็มืดเป็นพัก ๆ เหมือนกับมีสุริยมัจฉา
ฉะนั้น ถ้าคนหมุนเครื่องอ่านหนังสือออกก็รู้ได้ว่าเมื่อไรถึงจะมี
สุริยุคราสมีจันทรคราสด้วย เพราะมีเขียนบอกในตัวเครื่องเสร็จ
ขั้นที่สุดแม้อ่านไม่ออก เพราะผิดภาษา ก็เพียงดูแผ่นที่ออก ก็เดา

ได้ว่าตรงไหนถึงจะเห็นสุริยคราส และตรงไหนจึงจะไม่เห็น.

นอกจากนี้ถ้าเราอยาก^{ู้}รู้ว่าเดือนนั้น ๆ พระอาทิตย์จะส่องแสงตรงหรือเอียงประการใด เราก็หมุนเครื่องให้ถูกกับเดือนนั้น ๆ ที่เราอยาก^{ู้} เครื่องก็บอกทันทีว่าจะส่องตรงเอียงประการใดหมด ท่านอาจารย์คุปเลตต์ ซึ่งเป็น เจ้าพนักงานกำกับ ดูแล เครื่องแผนกนี้ ยังได้เชิญท่านอัครราชทูตให้ลองหมุนเครื่องนั้นด้วยมือของตนเอง และในบัดนี้ นั้น ท่าน อัครราชทูตก็หมุนไป หมุน มาจนได้ จันทร-ปราคา ซึ่งได้ปรากฏขึ้นมาแล้วในปีนั้นตรงกับวันที่ ๒๑ พฤษภาคม และในขณะนั้นเจ้าคุณราชทูตซึ่งท^{ี่}จริงอ่านหนังสือฝรั่งไม่ออกก็ยังไม่รู้ได้ทันทีว่าเป็นจันทรคราสหาใช่สุริยคราสไม่ ทั้งนี้ก็ด้วยอำนาจแห่งความพิณิจพิเคราะห์อันเฉียบแหลมของท่านนั่นเอง.

เครื่องอย่าง^{ี้}ที่กล่าวมานี้ ใช้ได้แต่เพียงสำหรับสุริยคราส จันทรคราสเท่านั้น หรือเท่ากับว่าเป็นเครื่องเกี่ยวกับดวงอาทิตย์ จันทร และดวงมนุษย์โลก ๓ ดวงเท่านั้น แต่ถ้าสำหรับดวงดาวอื่น ๆ แล้วใช้ไม่ได้ เช่นอยากทราบว่ามันดาวดวงนั้น ๆ ตั้งอยู่ตรงไหน เป็นเหนือใต้ของโลกเราเท่าใด อยู่ใกล้ชิดหรือห่างไกลจากมนุษย์โลกเท่าใด เมื่อวานนี้และวันก่อน ๆ มันตั้งอยู่ตรงไหน เหล่าน^{ี้}เป็นต้น ก็รู้ไม่ได้ด้วยอาศัยเครื่องสุริยุปราคานั้นเลย ต้องอาศัยเครื่องอีกชนิดหนึ่งของท่านอาจารย์ปรัลลังต์.

เครื่องของท่านอาจารย์ปรัลลังต์^{ี่} ถ้าจะเทียบแล้ว ก็ คล้ายกับเครื่องเมื่อก^{ี้}เอง คือว่าถ้าหมุนให้มันเดินแล้วดวงดาวต่าง ๆ ทั้ง

ใหญ่เล็กก็เดินเวียนสลับกันไป เร็วบ้างช้าบ้างเทียบให้ได้ส่วน
เร็วช้ากัน เหมือนกับที่หมุนจริงในท้องฟ้าอากาศ บางดวง
ก็หมุนเป็นหนทางวงกลมทีเดียว บางดวงก็หมุนเป็นวงยาว
บ้างก็เป็นวงเล็ก บ้างก็เป็นวงใหญ่ บางดวงดูเหมือนอยู่กับที่นิ่งๆ
ไม่วิ่งไม่หมุนอะไร แต่ที่จริงก็หมุนไปมาเหมือนกัน แต่หาก
กำลังหมุนเข้ามาทางโลกเราบ้าง หนีห่างออกไปจากโลกบ้าง ด้วย
หนทางของดาวชนิดนั้น ตรงไปตรงมาเราจึงหลงเข้าใจว่านิ่งอยู่กับ
ที่ แต่ที่เข้าใจดังนี้เป็นเพราะเราดูตรงๆ นั้นเอง ถ้าเราเอียงไป
ข้างใดข้างหนึ่งก็จะเห็นว่าเดินเหินวนเวียนเหมือนกัน.

ดวงดาวที่เจ้าคุณราชทูตได้ดูนานกว่าดวงดาวอื่นๆ นั้นคือดาว
พระเสาร์และดาวพระพุธ ซึ่งเป็นดาวบริวารของพระอาทิตย์ เดิน
โคจรหมุนรอบดวงอาทิตย์เป็นนิตย์เสมอ แต่เดินเร็วช้าไม่
เหมือนกัน ดาวพระเสาร์นั้นต้องโคจรอยู่ตั้ง ๓๐ ปีกว่าจึงจะ
บรรจบรอบดวงอาทิตย์คราวหนึ่ง ส่วนดาวพระพุธนั้นโคจรเพียง
๘๐ วันเท่านั้นก็บรรจบรอบ ตกลงปีหนึ่งของดาวพระเสาร์นาน
เท่ากับ ๓๐ ปีของเรา และปีหนึ่งของดาวพระพุธเร็วเพียง ๒
เดือนเศษๆ ของเราเท่านั้น.

เครื่องดูสุริยคราสและเครื่องดูดาว ๒ เครื่องนี้เป็นฝีมือของ
นายช่างนาฬิกาหลวงชื่อ ทุเรต์ นับว่าสามารถพอใช้ เพราะการ
ที่จะคำนวณดูระยะทางและอาการหมุนของดวงดาวต่างๆ ทั้ง
การที่จะคิดประดิษฐ์เครื่องให้หมุนเร็วช้าได้ส่วนเท่ากัน สม่่าเสมอ

ไม่คลาดเคลื่อนนั้น เป็นการยากอยู่มิใช่เล่น.

นอกจากเครื่องเหล่านี้ ราชทูตไทยยังได้ดูเครื่องอื่นอีกซึ่งเกี่ยวกับดาวบัง ไม่สู้เกี่ยวกันบ้างหลายอย่าง เช่น ได้ดูเครื่องสำหรับสุบลมออกจากหลอดเพื่อทดลองแรงดันของอากาศ และได้ดูเครื่องทอหูกซึ่งปั่นด้ายไหมคราวละร้อยเส้น เหล่านี้เป็นต้น.

พอดูเสร็จสมประสงค์แล้ว ท่านราชทูต กำลังเดิรจะออกไปจากห้องนั้นก็พอดีท่านได้แลเห็นเครื่องชนิดหนึ่งรูปเหมือนเตา ยาว แต่ไม่ใช่เตา ก็ถามผู้ที่นำท่านไปนั้นว่า:- “เตานี้แปลก ไม่เหมือนเตาที่เคยเห็น, เขาใช้ไปทำอะไรกัน?” ผู้ที่นำท่านไปก็ตอบว่า “ที่เจ้าคุณดูเห็นเป็นเตานี้ที่จริงหาใช่เตาไม่ เป็นเครื่องสำหรับต่อเสียงพูดให้ได้ยินไกล เช่นตะโกนเรียก ใครไม่ได้ยินก็เอาเตานี้มาติดปากแล้วก็พูดไป คนที่เราต้องการเรียกนั้นถึงแม้เขาอยู่ไกลตั้งหลายเส้นก็ได้ยินชัด ราวกับอยู่ใกล้ๆ กัน” ขณะนั้นท่านราชทูตอยากจะทดลองเครื่องสำหรับส่งเสียงพูดนั้นดูว่าจะส่งเสียงไปได้ไกลจริงดังว่าหรือไม่ ก็ขอให้เอามาใช้พูดดูในทันใดนั้น ขณะนั้นมีคนกำลังเดิรอยู่บนถนนหน้า หอดูดาวคน ๑ ระยะทาง ๕๐๐ เมตร, เจ้าพนักงานจึงหยิบเอาเครื่องนี้มาใส่ปากแล้วหันหน้าออกไปทางที่ผู้นั้นกำลังเดิรอยู่แล้ว ร้องทักถามว่า “นี่จะจะไปไหนกัน? หยุดพักสักประเดี๋ยวเถอะ” พอขาดคำลงผู้นั้นก็หยุดแล้วเหลียวซ้ายแลขวาไปๆ มาๆ เพื่อให้รู้ว่าใครเรียกตัว ก็ไม่เห็นใครอยู่ในที่แถวนั้นเลยสักคน

เดี๋ยวแล้วเขาก็เดินเลยต่อไป.

เวลานี้ ท่านราชทูต เตรียมจะลาท่าน อาจารย์คำชื่น อยู่แล้ว ทั้งท่านก็กำลังเดินออกไป ถึงท่านเอกขาน อยู่แล้ว แต่มี เรื่องเบ็ด-
เตล็ดเกิดขึ้นเรื่องหนึ่งจึงยังไม่ได้ลาไป เรื่องนั้นฟังดูก็น่าขัน คือ
ท่านเอกขานนั้นยังมีกล้องอยู่อีกเครื่องหนึ่งยาวใหญ่ตั้ง ๕-๖ วาใช้สำหรับ
ดูดวงอาทิตย์เป็นต้น ท่านอาจารย์คำชื่นอยากจะชี้ให้เจ้า
คุณราชทูตเห็นจุดดำๆ หลายจุดที่ดวงอาทิตย์ ซึ่งฟังสังเกตเห็น
กันขึ้นใหม่ ๆ จึงเชิญให้เจ้าคุณราชทูตดูบ้าง เจ้าคุณดูอยู่สักครู่ก็
เห็นจุดเหล่านั้นได้ดีๆ แต่แทนที่ท่านจะกล่าวถึงจุดเหล่านั้น
ท่านไปชักคำเปรียบเทียบอะไรที่โหนไม่ทราบขบขันนำฟังว่า “อ้อ,
เราฟังรู้เดี๋ยวนี้เองว่า ทำไมผู้หญิงฝรั่งเศสเมื่อจะเดินไปไหนมา
ไหน มีเข้าประชุมสโมสรเป็นต้น ต่างคนจึงต้องพากันเอาผ้า
โปรงมีจุดสีดำๆ ปิดบังหน้าเสีย. ชะรอยจะเอาอย่างพระอาทิตย์
กระมัง เพราะเป็นความจริงวงหน้าของหล่อนก็กลมเกลี้ยงสด
ใส แม้นละม้ายคล้ายพระอาทิตย์อยู่แล้ว, ฉะนั้นเมื่อหล่อนเห็น
พระอาทิตย์ทรงเจิมพระพักตร์ด้วยจุดดำ, หล่อนก็ต้องเอาผ้าโปรง
มีจุดดำมาปิดบังหน้าเสียบ้าง หากไม่ก็จะเกิดตาฟางตาลายกันทั้ง
เมือง” ว่าเล่นๆ ล้อๆ ดังนี้แล้วเจ้าคุณราชทูตก็อำลาท่านอาจารย์
คำชื่นว่า “บัดนี้ถึงเวลาแล้วที่ได้กำหนดไว้ว่าจะไปดูพระอาราม
แดชรีเตรอว์จึงต้องขอลาท่านไปก่อน” ท่านอาจารย์คำชื่นทราบ
ดังนั้นก็ต้องจำเป็นยินยอมอนุญาตให้ลา เพราะเกรงว่าถ้าหน่วง

ไว้ท่านราชทูตจะผิดนัด หากไม่ท่านคงได้พาไปดูหอแผนกอื่นต่อไป มีแผนกท่านอาจารย์เดอลาอีร์เป็นต้น เพราะแผนกนั้นเป็นแผนกที่สำคัญเหมือนกัน และไม่ต้องสงสัยถ้าเจ้าคุณราชทูตได้ไปดูคงติดใจ อยากจะดูโดยละเอียดเหมือนแผนกอื่นเป็นแน่ ท่านอาจารย์คำซึนี่ จึงอำนวยการให้พร แก่ท่านราชทูตขอบใจท่านที่ได้อุตสาหะมาเยี่ยมชมนี้กันนับว่าเป็นเกียรติยศอันใหญ่ ส่วนท่านราชทูตก็ว่า “ถ้าว่างเมื่อใดและสพกับโอกาสอันเหมาะสม ข้าพเจ้ายินดีจะกลับมาสนทนาเรื่องดาวกับท่านต่อไปอีก เพราะเป็นวิชาที่เรารู้ค่น่าฟังอย่างยิ่ง อาจชวนให้จนถึงข้อคัมภีร์ภาพลักษณ์ แต่เวลานี้หมดโอกาสแล้ว ข้าพเจ้าขอลาท่านไปก่อน”

บทที่ ๓๓

ราชทูตไปดูพระอาราม.

ในเย็นวันนั้น ท่านราชทูตกับพรรคพวกของท่านได้ไปดูพระอาราม “แดชาร์เตอซ์” พอรถไปถึงลานที่หน้าโบสถ์แล้ว ท่านราชทูตกับขุนนางไทยและคนที่พาไปได้พากันเดินดูสถานที่ภายในบริเวณของวัดนั้นทั่วไปก่อน แต่ที่วัดนี้หาไม่มีผู้ใดออกมาต้อนรับ คำนับราชทูตแต่อย่างใดอย่างหนึ่งดูสถานที่อื่น ๆ ตามธรรมเนียมไม่ ท่านราชทูตนึกแปลกใจ. เจ้าพนักงานที่พาไปดูนั้นจึงอธิบายให้ท่านฟังว่า “เจ้าคุณอย่าแปลกใจเลย เพราะว่าแต่ท่านราชทูตเลย ถึงจะเป็นใคร ๆ หนึ่งหมดคนกับชาววัดนี้ไม่ออกมาต้อนรับเลย

เพราะวินัยห้ามไม่ให้ท่านมาเกี่ยวข้องกับอะไรกับใคร ใครจะไปจะ
มากี่ไปมาได้ตามลำพัง ท่านไม่รุ้ระปะบั้งอะไรหมด ท่านได้
แต่ถือศีลเจริญพรทอดทนภาวนาอย่างเดียว” เมื่อทราบเช่นนั้น
ท่านราชทูตจึงหายแปลกใจ.

ในชั้นแรก ท่านสตอร์ฟเจ้าพนักงานผู้นำราชทูต ก็ได้้นำไปดู
โบสถ์แต่เวลานั้นเกือบจะค่ำอยู่แล้ว ข้างในโบสถ์ยังมีพระสงฆ์
ซึ่งคอยประจำเปิดปิดประตูเหลื่ออยู่องค์หนึ่ง เมื่อเคาะเข้าไป
ข้างในแล้วท่านสตอร์ฟก็คุกเข่าลงไหว้สีลมหาสนิท ซึ่งตั้งอยู่เหนือ
พระแท่นใหญ่สักครู่หนึ่ง และขณะนั้นท่านอัครราชทูตและขุน
นางที่ตามไปก็ได้ย่อเข่าลงแสดงความเคารพบ้างเหมือนกัน และ
ต่อเมื่อเห็นท่านสตอร์ฟนั้นลุกขึ้นแล้วจึงได้ลุกขึ้นพร้อมกัน.

ที่นี้ต่างก็ได้พากันไปชมดูเข้าของต่าง ๆ ในโบสถ์นั้น เช่น
พระแท่น, ธรรมาสน์และอาสนะที่นั่งของพระสงฆ์ซึ่งเป็นวัตถุที่
ชื่อลือนามว่าประณีตบรรจง หากังดงามเสมอเหมือนในทั่วประ
เทศบ้านเมืองด้วยยาก แล้วก็ได้พากันไปดูพระรูปนักบุญเทพดา
อรหันต์ต่าง ๆ กับทั้งพระบาทซึ่งมีเขียนอยู่ตามฝาผนังโบสถ์ ซึ่ง
ล้วนแล้วด้วยฝีมือนายช่างเอกทั้งนั้น เช่นของอาจารย์เซแป็ค
เป็นต้น พอเคาะต่อ ๆ ไปก็ได้มาถึงรูปทองสัมฤทธิ์ซึ่งตั้งอยู่เหนือ
อนุสาวรีย์อันหนึ่ง ท่านราชทูตจึงถามว่า “นี่เป็นรูปใคร?”
ท่านสตอร์ฟตอบว่า “เป็นรูปของเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม
ซึ่ง เดิมที เป็น มรรคนเยก และ อุปถัมภก สำคัญ ของ พระอารามนี้

และเดียนศพน่านก็ยังฝังอยู่ในนี้ด้วย”

เมื่อคูโบสถ์เสร็จแล้วก็ได้เข้าไปในห้อง “ชาคริสเตีย” ซึ่งเป็นห้องสำหรับเก็บรักษาบรรดาเครื่องพิธีมีพระภูษาต่างๆ ซึ่งเป็นพระสงฆ์ใช้กระทำสังฆกิจกิจศักดิ์สิทธิ์ ถวายบูชามิชซา เป็นต้น และไปดูห้องไว้รูปภาพงามๆ ทั้งเก่าใหม่ด้วย ต่่อนี้ไปก็ได้ออกไปดูพระระเบียงข้างนอกรอบโบสถ์ ในระวางเสาพระระเบียงนั้น มีรูปภาพเขียนแสดงพระประวัติของนักบุญบรูโนซึ่งได้เป็นผู้เริ่มตั้งนิกายนักบวชขึ้น แต่ตามปกติคนเคิร์ไปมาไม่เคยเห็น เพราะมีบานประตูปิด แต่เพื่อจะให้ราชทูตเข้าใจในประวัติของท่านผู้ที่ได้เริ่มสร้างนิกายนี้ ก็ได้จัดให้เปิดหมด ท่านราชทูตเห็นแล้วรู้สึกกว้างงามดีมิใช่น้อย, เพราะรูปประวัตินั้นเป็นฝีมือท่านอาจารย์เลอซีเออร์ นับว่าเป็นชิ้นเอกที่มั่งคั่งอยู่ในกระบวนช่างเหมือนกัน.

เมื่อราชทูตดูเสร็จแล้วก็พอได้มาพบกับท่านอธิการรองและพระสงฆ์อื่นๆ ในอารามนั้นอีกบางองค์ ต่างจึงได้แสดงความเคารพต่อกันและกันตามธรรมเนียม ประหนึ่งว่าท่านมิได้เป็นนักบวชถือวินัยเคร่งครัด และโดยเห็นแก่ท่านราชทูตซึ่งเป็นผู้มาแต่ไกล ท่านอธิการรองจึงได้เป็นธุระนำท่านไปดูอะไรต่ออะไรที่เป็นของน่าดูอันมีอยู่ภายในพระอารามนั้นต่อไป มีที่ห้องกินเข้า เป็นต้น อันว่านักบวชชาวเตรอซ์นั้นถึงว่าอยู่ร่วมอาวาสกันตั้งหลายสิบบองค์ก็ดี, ก็มีได้ร่วมกันสำหรับกิจปฏิบัติต่างๆ เว้น

แต่เมื่อจะทำสังฆกิจก็ลงโบสถ์พร้อมกัน หรือกระทำภักตกิจก็ไป
ห้องกินข้าวด้วยกัน นอกนั้นต่างอยู่ตามกุฏิเล็กน้อยของตนๆ
ขณะที่ราชทูตไปถึงคราวนั้นพอเป็นเวลารับประทานอาหารของ
พวกนักบวชเหล่านั้น และสำหรับเขาก็กินอยู่บนโต๊ะเสร็จแล้ว
ก็เป็นโอกาสอันดีที่จะให้ราชทูตดูเห็นกับตาว่านักบวชฝ่ายตะวันตก
บริโภคอาหารกันอย่างไร.

ข้อต้นที่ท่านราชทูตได้สังเกตเห็น คือบนโต๊ะกินข้าวซึ่งมี
ภาชนะเครื่องใช้สอยต่างๆ ตามธรรมเนียมทุกห้องกินข้าว หาได้
มีถ้วยแก้วสำหรับกินน้ำไม่ กลับเป็นมีหม้อดินขอบหนาๆ แทน,
ท่านอัครราชทูตจึงถามว่า “ทำไมขาดหลวงเหล่านี้จึงใช้แต่หม้อ
ดินใส่น้ำอุ่น ไม่ใช้ถ้วยแก้วใส่น้ำเล่า?” ก็ได้เรียนตอบท่านว่า
“กินน้ำด้วยถ้วยแก้วไม่ได้, วินัยห้ามว่าเป็นของสวຍເກີນฐานะของ
นักธรรมๆ ควรต้องตัดกังวลในสิ่งของโลก ฉะนั้นท่านจึงใช้หม้อ
ดินต่างถ้วยแก้ว”

พอดูห้องกินข้าวเสร็จแล้วก็ได้ออกไปข้างนอก พบเครื่อง
สำหรับสูบน้ำราชทูตจึงถามว่า “เครื่องนี้ใช้ทำอะไรกัน?” ก็ได้
รับคำอธิบายว่า “เป็นเครื่องสำหรับสูบน้ำจากบ่อแล้วส่งขึ้นไป
แจกทั่วทุกกุฏิพระสงฆ์ในพระอารามนี้, ฉะนั้นพระสงฆ์ไม่ต้อง
เป็นกังวลเรื่องตักน้ำหาบน้ำมาแต่ไกล” เจ้าคุณราชทูตก็ชอบใจ
มาก เพราะสูบน้ำนั้นในสมัยนั้นก็นับว่าเป็นของแปลกอยู่ ท่าน
ราชทูตไม่เฉพาะแต่ชอบใจเท่านั้น ท่านยังอุตส่าห์ได้ตลอดไป

ดูทางช่องเล็กช่องน้อยต่าง ๆ เพื่อจะให้เห็นว่าวิธีที่อนันต์ติดต่อกันอย่างไร เป็นวิธีไหน.

เมื่อคุณเครื่องสูบน้ำหมดก็พอเป็นเวลาค่ำมืด จะเที่ยวดูอะไรต่อไปไม่ได้ ท่านจึงหันหน้าไปทางประตูจะกลับ พอเคียวออกพ้นระเบียงวัดท่านราชทูตเหลียวหลังมาจึงได้รู้ในเวลานั้นว่า ท่านอธิการรองกับพระสงฆ์อันดับที่ได้ชี้แจงอธิบายอะไรต่ออะไรในวัดนั้นหาได้ติดตามไปส่งถึงประตูวัดตามธรรมเนียมทุกบ้าน ที่เขาเคยส่งท่านแต่ก่อนไม่ เจ้าพนักงานเห็นท่านราชทูตลงใจจึงอธิบายว่า “ข้อที่คุณพ่อนิกายนี้ไม่ตามมาส่งเจ้าคุณขอเจ้าคุณจงอย่ารู้สึกแปลกใจเลย เพราะเป็นธรรมเนียมของนักบวชนิกายนี้ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับแขกเมืองใดซึ่งมาเยี่ยมวัดวาอารามของท่าน” เมื่อทราบความนี้แล้ว ท่านราชทูตก็ชอบใจมากว่า “วินัยนี้เคร่งครัดดี” แล้วท่านก็อดสำห้ใจกลับไปหาคุณพ่อเหล่านั้นถึงที่ที่ท่านยืนอยู่นั้น เพื่อจะแสดงความชอบใจและอโلاท่านด้วยคุณเป็นที่พอออกพอใจด้วยกันทั้งสองฝ่ายมิใช่น้อย ส่วนคนทั้งหลายเมื่อเห็นท่านราชทูตกลับไปลาท่านเจ้าอธิการนั้น เป็นที่แสดงความสัมาคารวะต่อท่านผู้มีสิด ก็สรรเสริญท่านเป็นอเนกประการ แท้จริงข้าพเจ้าได้สังเกตมาหลายหนแล้ว ถ้าท่านราชทูตเห็นพระสงฆ์ยังเคร่งแล้วท่านยิ่งเคารพมากขึ้น.

บทที่ ๓๔

ราชทูตไทยไปดูห้างขายเพชร.

รุ่งขึ้นจากวันที่ได้ไปดูพระอารามนั้นเจ้าคุณราชทูตกับพรรคพวกได้ไปดูห้างขายเพชรและเครื่องเงินทองของรูปพรรณของท่านอาจารย์ช่างทองเดอมงตารซ์ซี่ ซึ่งเป็นหัวหน้าช่างทองหลวงและทีมชื่อเสียงปรากฏว่าเป็นผู้ที่มีเพชรเม็ดใหญ่และแพงที่สุดในทวีปยุโรป เครื่องเพชรพลอยที่ประดับพระมาลามหามงกุฎพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับเครื่องทรงอื่นๆ ซึ่งทรงใช้ในงานใหญ่แล้วด้วยฝีมือของนายช่างคนนั้นทั้งนั้น.

ที่ห้างขายเพชรนี้ท่านราชทูตได้มีโอกาสชมรัตนเครื่องเพชรพลอยอันมีค่าดังหลายๆ ถิ่นบาท อย่างที่เรียกกันว่าอนันตมณี แก้วหาค่ามิได้หรือราคาค่าควรเมืองฉะนั้น การดูเพชรนี้ท่านราชทูตเพิ่งพิศดูไม่ผิดแบบกับที่ดูสิ่งอื่นคือดูๆ จังๆ ที่ห้างขายเพชรนี้มีรัตนะก้อย่างกะชนิด ท่านราชทูตดูจนทั่วและทุกๆ เม็ดที่สำคัญท่านจับตรวจดูน้ำ, ดูแวว. ดูฝีมือเจียรนัยถ่วงถักทุกอย่าง แล้วถามถึงวิธีใช้และราคาและค่านิยมของบุคคลพร้อมเสร็จ ที่จริงท่านนี่เป็นผู้ชำนาญในทางดูเพชรพลอยเก่งทีเดียว เพราะท่านพูดถูกต้องว่าน้ำชนิดนั้นชนิดนั้นเป็นราคาเท่านี้เท่านั้น และชนิดนั้นเขานิยมใช้ทำแหวน, ทำเครื่องประดับอื่นๆ เช่นสายสร้อย เป็นต้น ดูท่านพูดถูกต้องคล่องแคล่วราวกับพ่อค้าเพชรพลอยหรือช่างทองคนหนึ่งก็ว่าได้.

เมื่อได้ดูเครื่องเพชรพลอยเครื่องเงินทองของรูปพรรณเสร็จแล้ว, ท่านจอมมหาราชได้พาท่านราชทูตไปดูหอพิพิธภัณฑ์ของท่านซึ่งเต็มไปด้วยโบราณวัตถุชนิดเดียวคือแผ่นเสมาที่ระลักและเหรียญเงินตรา, เหรียญทองตราต่างๆ ซึ่งรัฐบาลทั้งหลายเคยทำไว้แลกเปลี่ยนซื้อสิ่งของแต่ครั้งโบราณกาล ลงมา จนถึงรัชสมัยปัจจุบันนั้น.

หอเก็บเสมามีตู้สำหรับเก็บรักษาตั้ง ๔๐ ตู้ด้วยกัน, มีแผ่นเงิน, แผ่นทอง, ทองแดง, ตะกั่วดีบุก แทบทุกรัชกาลและทุกประเทศที่มีชื่อเสียงในโลกในสมัยนี้ เช่นเมืองฝรั่งเศส, เมืองสเปน, เมืองเยอรมันนี, เมืองอิตาลี, เมืองอังกฤษ, เมืองปอลอญ, เมืองชวิต, เมืองฮอลันดาและอื่นๆ อีกเป็นอันมาก.

ท่านจอมมหาราชขึ้นเป็นคนนำชมจริง คือว่าท่านไม่ใช่คนมัวแต่เล่นเก็บอัฐิเก็บสตางค์ไว้เพื่ออวดเพื่อนฝูงว่ามีแปลกๆ หลายร้อยหลายพันชนิดเท่านั้น แผ่น, (อย่างพวกเล่นบอนและกล้วยไม้เป็นต้น) ท่านสะสมไว้เพื่อเป็นประโยชน์ในทางสอบสวนโบราณคดีมีตำนานพงสาวดารเป็นต้น เหตุให้รู้วาท่านจอมมหาราชเป็นนักโบราณคดีรู้พงสาวดารในสากลโลกละเอียดสุดซึ้งนั้น คือว่าเมื่อท่านราชทูตหยิบแผ่นเหรียญไหนถามว่า “นี่สร้างมาแต่ครั้งไร? เพื่ออะไร?” ท่านก็ตอบทันทีว่า “สร้างมาแต่ครั้งแผ่นดินพระราชองค์นั้นๆ เมืองนั้นๆ เนื่องด้วยมงคลและเหตุเศร้าโศกนั้นๆ” ดังนั้นทุกแผ่นไม่มีติดหรือฉกฉวย ดูราว

กับท่านอ่านในพงสาวดารก็ว่าได้, ^{ซึ่ง}จะนี่จึงได้รู้ว่าท่านเป็นนัก
โบราณคดีรู้ข้อความในพงสาวดารแห่งโลกความจริงผู้หนึ่งหาผู้เสมอ
ยาก.

ฝ่ายท่านราชทูตเล่า นอกจากพินิจดูด้วยตาและตั้งกระทู้ถาม
ท่านยังได้แสดงความจงรักภักดีซึ่งท่านมีไว้ต่อเจ้านายเหนือตนอย่าง
น่าชม และโดยไม่ต้องพูดสักคำเดียว เพราะเหตุนี้จึงเป็นการ
แปลก ถ้าเป็นแต่ยอสรรเสริญพระบารมีด้วยปากธรรมดาจะไม่
แปลกอะไร แต่นี่ท่านนิ่งไม่พูดไม่จาสักคำเดียวและถึงกระนั้น
การดูณภาพนั้นเป็นที่สรรเสริญบารมีของเจ้านายตนดีกว่าคำพูดตั้ง
หลายเท่า ^{ซึ่ง}เรื่องใดเกิดขึ้นดัง^{ซึ่ง}คือเมื่อท่านราชทูตกำลังดูแผ่น
เหรียญเหล่านั้น ^{ซึ่ง}เพื่อจะมีอยู่แผ่นหนึ่งซึ่งท่านหยิบขึ้นมาพิจารณา
ด้านหน้ามีรูปอะไรต่ออะไรไม่แปลกอะไรนัก แต่ด้านหลังมีคำ
จารึกมากมายและยืดยาวกว่าแผ่นเหรียญอื่นๆ เป็นอันมาก ท่าน
ราชทูตจึงถามว่า “คำจารึกเหล่านี้มีใจความอย่างไร ทำไมจึงยาว
ยืดยาวพิสดารดังนี้เล่า? ท่านเดอมงตาร^{ซึ่ง}สี่อธิบายว่า “เหรียญแผ่น
นี้เป็นเหรียญที่พวกขบถได้หล่อขึ้นเมื่อศก ๑๖๗๒ เมื่อสงครามได้
เกิดขึ้นในระวางประเทศยุโรป รูปข้างหน้าเป็นรูปเปรียบเสียดๆ
หายๆ ต่อพระมหากษัตริย์ต่างๆ และคำจารึกที่ด้านหลังก็ล้วน
คำตีเตียนว่ารัฐบาลของพระมหากษัตริย์เหล่านั้นทั้งสิ้น.”

เมื่อท่านราชทูตได้ฟังคำอธิบายนั้นท่านก็โยนทิ้งเหรียญแผ่น
นั้นลงทันทีโดยอาการแค้นใจและเกลียดชังอย่างที่สุด และอาการ

อันนี้ ของ ราชทูต ก็เป็นการแสดง ความ จงรักภักดี ต่อเจ้านาย และ ความเกลียดชังต่อคนพาล ที่ได้ปรากฏขึ้นในท่ามกลางที่ประชุม อย่างเปิดเผยดีกว่าใช้วาจาสามิภักดิ์และติเตียนเป็นอันมาก.

ในบรรดาเหรียญและเสมาที่ระลึก ซึ่งให้ท่านราชทูตดูนั้นมี อยู่หลายแผ่นซึ่งเป็นเหรียญฟั่งได้สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระบาท สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และมีหลายแผ่นที่มีพระบรมฉายา ลักษณ์ปรากฏอยู่ในนั้นด้วย แผ่นที่มีพระบรมรูปนั้นสังเกตเห็น ท่านราชทูตพิเคราะห์แล้วพิเคราะห์เล่าเป็นกาลนาน ไม่ค่อยจะวาง ลงได้ ดูเหมือนมีเสน่ห์อะไรอันหนึ่งคลึงใจท่านราชทูตให้ชอบดู ยิ่งกว่าแผ่นอื่นๆ.

ต่อเมื่อท่านราชทูตได้ตรวจดูแผ่นเหรียญเหล่านั้นเสร็จหมด แล้ว ท่านก็ได้กล่าวชมเชยความคิดและธรรมเนียมของผู้ที่สร้าง เหรียญชนิดนั้นว่า “เป็นธรรมเนียมอันดีอย่างยิ่ง เพราะเป็น เหมือนหนึ่งประกาศคุณความดีของคนในสมัยหนึ่ง ให้คนใน สมัยหลังได้รู้ถึงด้วย หากไม่เมื่อคนสมัยปัจจุบันล่วงลับไปแล้ว ชื่อเสียงและเกียรติคุณความดีมักหายสูญไปเร็ว หากมีพระยาน ปรากฏให้คนชนหลังทราบทั่วถึงกันไม่ เพราะความทรงจำของ มนุษย์ย่อมไม่ยืดยาวเป็นธรรมดา ถึงกระนั้นก็ดีส่วนพระบาท สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กษัตริย์นักปราชญ์และพระมหากษัตริย์คุณ ของพระองค์มากเหลือล้น ถึงแม้จะไม่สร้างเหรียญที่ระลึกขึ้นไว้ เกียรติศักดิ์เกียรติคุณของพระองค์ก็คงแผ่เผยฟุ้งชาน ไปเองจน

ชั่วกาลปาวสาน เพราะพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์ย่อมทรง
ฝังในจิตใจของพลเมืองฝรั่งเศสทั่วทุกคนในพระราชอาณาจักรของ
พระองค์ ฉะนั้นจึงเข้าใจว่าแม้ไม่มีเสมาที่ระลึกก็คงไม่มีวันสูญ
เป็นแน่ แต่เมื่อยังมีเสมาเตือนให้ระลึกถึงด้วยก็ยังดี เพราะ
เป็นเหมือนหนึ่งส่งเสริมคุณค่าความดีของพระองค์ให้ยังแผ่ชานออก
ไกลสืบกาลนาน ซึ่งไม่เป็นการเกินสมควรหาได้ เพราะพระ
บารมีของพระองค์นำสรรเสริญหาที่สุดมิได้”

เมื่อคุณแผ่นดินเหรียญเสร็จแล้ว ท่านราชทูตได้แสดงความ
ขอบใจต่อท่านเดอมงตาร์ซีส์ในการที่ท่านได้โปรดอธิบายฐานที่เกิด
และพงสาวดาร ของเหรียญเหล่านี้โดยละเอียดละออจนเข้าใจดี
แล้วต่างก็ได้พากันไปดูรูปต่าง ๆ ซึ่งแขวนอยู่ในบ้านของท่านเดอ-
มงตาร์ซีส์พร้อมทั้งคำอธิบายถึงรูปภาพที่แขวนไว้รอบห้องนั้นด้วย
เมื่อท่านราชทูตได้เห็นรูปพร้อมทั้งคำอธิบายฉะนี้แล้วจึงได้รู้เข้าใจ
ถึงการที่ไปพบประเทศอเมริกา เพราะในจำนวนรูปเหล่านั้นมีรูป
ท่านคริสโตบาลโกล่าโบนายเรอเอกสเปญอยู่รูปหนึ่ง ซึ่งได้ไป
พบปะเมืองอเมริกาเป็นคราวแรกเมื่อคริสตศก ๑๔๙๒.

นอกจากรูปเหล่านี้ซึ่งท่านราชทูตชมแล้วชมเล่าถึงกับซัก
ถามชื่อของนายช่างผู้ที่เขียนหมดทุกรูป ท่านยังได้ดูอีกสิ่งหนึ่ง
ในห้องของท่านเดอมงตาร์ซีส์ซึ่งควรจะต้องกล่าวถึงบ้าง คือนาฬิกา
เรือนหนึ่งซึ่งไขคราวเดียวแล้วก็เดินไปได้ตลอดถึง ๓ เดือนไม่หยุด
พอดูนาฬิกานี้แล้วก็นับว่าราชทูตได้ดูหมดในของนำดูซึ่งมีอยู่ที่ห้อง

ขายเพชรนั้น ท่านราชทูตจึงได้ชอบใจและอำลาท่านเดอมงตาร์-
ชส์ กับภรรยาอีกคำรบหนึ่ง แล้วก็ได้ออกไปขึ้นรถซึ่ง รอ คอยอยู่
หน้าห้อง.

บทที่ ๓๕

ราชทูตไปพักอาศัยที่พระตำหนักเดอคลาญี.

วันที่ท่านราชทูตได้เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่วังแวร์-
ซายส์นั้น ท่านยังหาได้ทันไปเที่ยวชมดูพระราชมังคลา殿ไม่. พระ-
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีรับสั่งให้เจ้าพนักงาน กระทรวงวังจัด
การให้ราชทูตไปพักที่พระตำหนักเดอคลาญี ซึ่งอยู่ไม่สู้ ห่างจากวัง
แวร์ซายส์เท่าไร เพื่อจะเปิดโอกาสให้ท่านราชทูตได้ไปเที่ยวชม
ดูตามชอบใจ.

ฉะนี้เมื่อรุ่งขึ้นจากวันที่ท่านได้ไปดูห้องขายเพชรนั้น คณะ
ราชทูตไทยก็ได้ย้ายไปพักอาศัยอยู่ที่ตำหนักเดอคลาญีตามกระแส
พระบรมราชโองการ พระตำหนักเดอคลาญีนั้นจำลองแบบวัง
โบราณที่เมืองกรีก (Grèce) มาสร้างไม่มีแบบอื่นมาเจอปนเลย
และจะเรียกว่าวังกรีกก็ไม่ผิด แต่อาศัยเหตุที่วังนี้ตั้งอยู่ริมบ้าน
ขุนนางโบราณชื่อ “มารงเดอคลาญี” (หรือหลวงเดอคลาญี ถ้าจะ
เทียบกับตำแหน่งขุนนางเมืองไทย) จึงได้ตั้งชื่อเรียกว่า “พระ
ตำหนักเดอคลาญี.”

พระตำหนักนี้หันหน้าไปทางทิศเดียวกันกับพระที่นั่งวังเดอ

แคว้นชายส์ ทางด้านหน้าของพระตำหนักนั้นมีมุขยื่นออกมาในที่สุดทั้งสองข้าง และมุขนั้นทำหักเข้ามาทางหน้าตำหนักอีกหน่อย ท้องสนามหน้าลานพระตำหนักวัดตามยาวได้ ๖๐ เมตร, วัดตามกว้างตั้งแต่หน้ามุขไปถึงรั้วนอกหน้าประตูใหญ่ได้ ๖๔ เมตร หน้ามุขกลางนั้นทรวดทรงกลมเป็นวงพระจันทร์ครึ่งซีก ยื่นออกมาข้างหน้าดูเหมาะเจาะเข้าที่มาก คำที่ทำให้ดูเห็นพระตำหนักซึ่งเข้าไปที่ด้านหน้านั้นมีบันไดขึ้นลงปูด้วยศิลาอ่อน ๕ บันได ทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมเตี้ยๆ ประมาณ ๕ ฟุตเท่านั้น.

ชั้นล่างของพระตำหนักนั้นงามกว่าชั้นอื่นหมด มีที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินอยู่เหนือมุขหน้าที่ยื่นออกไปหน้าลาน และเหนือมุขหลังซึ่งยื่นออกไปในสวนกับทั้งสองข้างแห่งมุขนั้น และมีท้องพระโรงใหญ่อยู่ตรงกลาง ในท้องพระโรงใหญ่นั้นมีเสาศิลาสำหรับพันเพดานโดยรอบ และเพดานนั้นพอฟั่นเสาออกมาทางกลางห้องก็ต่ำลงมากกว่ารอบๆ หน่อย ลวดลายเครื่องประดับทำล้วนแต่ทรวดทรงตรงๆ. ไม่มีวงไปมาอย่างลวดลายธรรมดา เป็นวิธีประดับอย่างพื้นๆ อย่างที่เรียกว่าแบบ “อັตติก” ของชาวเมืองกรีกโบราณ.

ห้องอื่นๆ ซึ่งตั้งอยู่ข้างซ้ายมือเมื่อขึ้นมาจากบันไดใหญ่หน้าพระลานก็แต่งตามแบบ “อັตติก” นี้ทั้งหมด, แต่ห้องด้านขวามือนั้น ก็แต่งเป็นแบบกรีกโบราณ เหมือนกัน แต่เรียกชื่อว่าแบบ “คอรินเทียน” คือผิดกันกับแบบ “อັตติก” ที่เพิ่มลวดลายกนก

วนเวียนเข้าข้าง เพิ่มภาพต่าง ๆ เช่นสัตว์และใบไม้และรูปเปรียบเทียบเข้าข้าง ส่วนแบบ “อติตัก” นั้นเป็นแค่เส้นตรงๆ เท่านั้น เครื่องประดับอื่นไม่มีเลย ห้องที่สร้างตามแบบคอรินเทียนนั้นเป็นห้องเล็กห้องน้อยหลายห้อง เป็นห้องสรงและห้องเชนิคคาเลอรี แต่ไม่มีฝาผนัง พื้นเพดานของห้องคาเลอรินยังไม่แล้วเสร็จจัดถ้าแล้วเมื่อใดคงงามเป็นที่จับตาจับใจมาก เพราะที่บนเพดานนั้นรับสั่งให้เขียนเป็นราชประวัติของพระเจ้าเอเนซซึ่งเป็นเรื่องที่น่าจับใจมาก (พระราชประวัติของพระเจ้าเอเนซนั้นปรากฏดังนี้คือ เมื่อพระเจ้าเอเนได้ทรงครอบครองพระนครตรัว แทนพระราชบิดา ซึ่งทรงพระชราชิตแล้ว พระเจ้าอูลิสก็กรีธาทัพมาตีเมืองตรัว พระเจ้าเอเนเห็นเหลือกำลังที่จะต้านทานก็ต้องทิ้งบ้านทิ้งเมืองเสด็จหนีไปและทรงแบกพระราชบิดา ซึ่งทรงพระชราภาพ ขนหนือพระปฤษฎางค์พาหนีไปด้วย เป็นการแสดงความกตัญญูตาคู่ต่อพระราชบิดาอย่างสิ้นสุดกำลังซึ่งพระองค์สามารถจะทำได้ ฉะนั้นถ้าเขียนเรื่องภาพนี้สำเร็จลงเมื่อไรจึงเข้าใจว่าคงงามเป็นแน่.)

ที่มุมเพดานข้างล่างนั้น บนเป็นรูปหมู่กำลังก้มหน้าลง ทำท่าแบกเพดานไว้มิให้ตกลงข้างล่าง และได้ลงมาอีกหน่อยบนเป็นรูปเทพธิดาบ้าง ยักษ์บ้าง ถือกะเช้าดอกไม้และพวงมาลัย ทั้งช่วยกันยกโค้งสี่ลาทั้ง ๔ โค้งซึ่งไปบรรจบกัน ตรงกลางพื้นเพดาน.

ที่เหนือบัวเสาซึ่งเป็นที่เกิดแห่งโค้งทั้ง ๔ โค้งที่เป็นเหมือนซี่โครงของเพดานนั้น ก็มีเป็นรูปเทพบุตรเทพธิดาและพระๆ

เจ้าๆ ตามลัทธิพวกครีกโบราณกำลังแสดงฤทธิ์เดชกันทั้งนั้น เช่นมีรูปพระนางธรณีผู้บำรุงโลกให้ชุ่มชื้น รูปเทพบุตรผู้ประจำธาตุไฟ ธาตุลม ดินและน้ำเป็นต้น รูปเทพดาผู้ประจำจักรราศี และดาวนพเคราะห์ซึ่งถือกันว่าล้วนแต่อาจยังฤดูให้ผลัดเปลี่ยนกันได้ ให้ฝนฟ้าอากาศดีร้ายตามพระทัย กับมีรูปพระภูมิเจ้าที่และเทพยดาประจำทิศ สำหรับกันผีร้าย บังคับบ้านเมือง มิให้เป็นอันตราย เหล่านี้เป็นต้น.

ถ้าจะออกจากพระตำหนักโดยทางประตูห้องคาเลอรืที่ว่ามานี้ ก็ถึงสวนอุทยาน “โอริงเซอร์” คือสวนส้มซึ่งทำเป็นโรงใหญ่ปลูกต้นไม้ไว้ข้างใน คำที่ต้นส้มในเมืองฝรั่งเศสไม่อาจขึ้นกลางแจ้งได้เหมือนในเมืองไทย ต้องปลูกไว้ในโรงและปฏิบัติอย่างดีบดียิ่งจะเผ็ดตอกออกผลได้บ้าง หรือถึงโบสถ์หรือโรงสวด ขอกล่าวถึงสวนส้มและโรงสวดนี้อีกหน่อย เพราะเห็นเป็นของแปลก คือตามธรรมดาโบสถ์ก็มีฐานยาวมากกว่ากว้างทั้งทรวดทรงมักเป็นดังรูปกางเขน แต่โบสถ์นี้ไม่เป็นเช่นนั้น ทรวดทรงกลมเหมือนจอมปลวก ที่เป็นอย่างนี้เพราะจะเลียนแบบครีกทั้งนั้น คือศาลเทพารักษ์ของครีกทรวดทรงกลม โบสถ์นี้จึงทำทรวดทรงกลมด้วยมิให้เสียแบบแผนความนิยมแห่งเจ้าของเดิม ลวดลายข้างในเป็นไปตามแบบคอรินเทียนทั้งนั้น ขนาดของโบสถ์นี้วัดตามศูนย์กลางจากข้างหนึ่งไปหาข้างหนึ่งได้ ๑๐ เมตรพอดี เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงประทับอยู่ในพระตำหนักนี้ ถ้าทรงหมาย

พระทัยจะไปฟังมิชชาไม่ต้องเสด็จออกจากพระตำหนักก็เข้าโบสถ์
ได้ เพียงเสด็จตามระเบียบพระตำหนักก็ถึงโบสถ์ สะดวกดี
ส่วนสวนส้มนั้น มีแปลกดังที่ได้กล่าวแล้วคือเป็นสวนสร้างไว้ใน
โรง หาใช้สร้างโรงไว้ในสวนเหมือนเมืองไทยไม่ ที่จัดทำเช่น
นี้ก็เพราะเมืองฝรั่งเศสเป็นเมืองที่มีอากาศค่อนข้างหนาว ต้นไม้
ผักหญ้าบางอย่างซึ่งขึ้นดีในเมืองร้อน ถ้าจะปลูกตามสวนในเมือง
ฝรั่งเศสคงไม่งอกงาม (อย่างเดียวกับต้นไม้ที่ชอบขึ้นงามในเมือง
หนาวมาปลูกในเมืองไทยก็ไม่งอกงามเหมือนกัน) ก็ในจำพวก
ต้นไม้ในเมืองร้อน ซึ่ง ปลูกไม่ขึ้น ที่กลางแจ้งในประเทศฝรั่งเศส
ตอนเหนือ เช่นที่แถวพระนครปารีสนั้น ต้นส้มก็เป็นต้นไม้
ชนิดหนึ่งซึ่งไม่ชอบหนาวปลูกไม่ขึ้น ฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวที่ ๑๔ จึงได้ทรงดำริ ปลูกสวนอุทยานไว้ใน ที่กัมบังดังนี้
เพื่อจะบำรุงอากาศใน นั้นให้ ร้อนหนาวจำเพาะ พอเหมาะ แก่ความ
ต้องการของต้นส้มนั่นเอง เพื่อให้งอกงามผลิดอกออกผลได้

สวนส้มหลังคาและฝาผนังด้วยแผ่นกระจกทั้งนั้น แต่
ถึงเวลาระบายลมเข้าออกแผ่นกระจกเหล่านั้น ปิดเปิดได้ ตามชอบ
ใจ ถ้าอากาศหนาวก็ปิดเสีย ถ้าอากาศร้อนอับเกินไปก็เปิดออก
ดังนี้ อากาศภายในจึงเป็นปกติอยู่เสมอ ถ้าฤดูหนาวที่เดียวเพียง
ปิดแผ่นกระจกเท่านั้นก็ยังอุ่นไม่พอ จึงต้องคิดทำให้อบอุ่นไป
ด้วยวิธีสูบลมไฟข้างใน ดังนี้ ต้นไม้จึงไม่ตาย.

สวนส้มที่ตำหนักเดอคલાญนี้จัดอย่างประณีต ถนนร่น

แคมสำหรับเคาะเห็นไปมาภายในโรงสวนนี้ ล้วนแต่ปลูกด้วยศิลา
อ่อนขาวบริสุทธิ์ทั้งนั้น และถ้าจะวัดตามยาวก็ได้ ๔๔ เมตร วัด
ตามกว้างได้ ๘ เมตรเศษ ท่านราชทูตเที่ยวดูจนทั่วเป็นที่พอใจ
อย่างยิ่ง.

บทที่ ๓๒

ราชทูตไปดูลำคลองที่แวร์ซายส์.

เย็นวันต้นที่ราชทูตไปพักที่ตำหนักเดอคลาญนั้น ท่าน
สตอร์ฟซึ่งเป็นเจ้าพนักงานประจำอยู่กับราชทูตเสมอ ได้เข้าไป
หาท่านราชทูตแล้วพูดว่า “ขอเรียนเจ้าคุณได้ทราบด้วยว่า พรุ่งนี้
ข้าพเจ้าจะเข้าไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถ้าเจ้าคุณมี
ความประสงค์อยากให้ข้าพเจ้าหูลสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ทรงทราบบ้างแล้ว
ขอเชิญเจ้าคุณบอกแก่ข้าพเจ้าเถิด จะได้นำขึ้นกราบบังคมทูล
ให้ทรงทราบ” เจ้าคุณราชทูตตอบว่า “หาได้ เราจะมีบังอาจ
ถึงกับให้ท่านนำความอันใดขึ้นกราบบังคมทูลให้ลำบากพระทัยเลย
เราอยู่เป็นสุขในสำนักนี้ ก็เพราะพระองค์ได้ทรงจัดให้มาอยู่พระ
มหากุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าฯ อยู่แล้ว ถ้าเมื่อใดพระองค์มีพระราช
ประสงค์จะทรงทราบความเป็นไปของเรา พระองค์คงทรงได้ถามถึง
เราๆ จึงจะกราบทูลให้ทรงทราบเมื่อนั้น แต่ที่จะให้เรารบกวนพระ
องค์ก่อนดังนั้นหาเป็นที่ชอบไม่ แต่ขอที่ท่านให้โอกาสแก่เรา
เช่นนี้เราขอบใจท่านเป็นอันมาก.”

ตั้งแต่วันนั้นมาท่านสตอร์ฟ ก็มีได้ตาม ถึงความประสงค์กับ
 ราชทูตอีกต่อไป แต่ทุกวันนี้ต้องไปหารี้อกับท่านอัคมหาเสนาบดี
 เดอเซญูแล้ว “วันนี้ควรจะพาท่านราชทูตไทยไปดูอะไรบ้าง?”
 เพราะเกรงว่าแต่ลำพังท่านราชทูตจะไม่กล้าออกปาก ขอดูอะไรเลย
 และหากว่าจะเวียนเสียบ้างจะไม่พาไปดูทุกวันนี้ท่านราชทูตก็จะไม่ทัน
 ได้ดูได้ชมของที่นำดูน่าชมอีกหลายอย่าง จะต้องกลับไปเมือง
 ไทยเสียก่อน.

วันต้นนั้น ท่านเสนาบดีมีคำสั่งให้พาราชทูตไปดูเรือกัญญา
 และลำคลองต่างๆ ในบริเวณวังแวร์ซายส์ว่า “มงเซียร์สตอร์ฟ
 ท่านควรพาราชทูตไปคอยที่ท่าราชวรดิษฐ์ศิลาตายก่อนเถิด แล้ว
 ที่นั้นจะได้พบกับมงเซียร์เลอแฟฟร์ชาวพนักงานอุทยานหลวง มง-
 เซียร์เลอแฟฟร์ก็จะได้รับการแนะนำทางต่อไป เพราะมีรับสั่งว่ามง-
 เซียร์เลอแฟฟร์นี้เป็นคนชำนาญทางพระราชนิเวศน์วังแวร์ซายส์มาก
 กว่าใคร ๆ ควรมอบธุระให้อธิบายความเป็นไปในนั้นได้ดีกว่า
 ใคร ๆ หมด” เหตุที่พระองค์ทรงเพิ่มเจ้าพนักงานพิเศษขึ้นฉะนี้
 ก็โดยพระราชประสงค์ว่าเมื่อราชทูตท่านทูตกลับไปเมืองไทยแล้วจะ
 ได้ทำรายงานความเป็นไปของเมืองฝรั่งเศสขึ้นกราบบังคมทูลโดย
 ละเอียดยตามความเป็นจริง ดีกว่าทิ้งให้เลือกไปดูเอาเองตาม
 อำเภอใจโดยไม่มีผู้แนะนำ แล้วทำรายงานขึ้นกราบทูลสมเด็จพระ
 พระนารายณ์โดยคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงตามความเข้าใจของ
 ตนเอง.

วันนั้นก่อนหน้าที่จะลงเรือไปเที่ยวชมสวนและลำคลองท่าน
ราชทูตได้แวะเข้าไปดูสระ “อาปอลโล” ซึ่งอยู่ตามทางที่จะไป ชม
สระเสร็จแล้วก็ได้พากันไปดูพระตำหนักแก้ว ซึ่งเป็นท่าที่เรือมา
คอยรับ.

พอถึงขณะนั้นขบวนเรือ “คงคองลา” คือเรือกัญญาหลวงกำลัง
เทียบท่าพร้อมด้วยเจ้าพนักงานและพวกฝ่ายทนายเลือก ซึ่ง
ล้วนแต่งตัวเต็มยศเช่นในวันพระราชพิธีใหญ่ ๆ ฉะนั้น เรือทุก
ลำก็ล้วนชักธงทิวปลิวไสวสลับตามกระแสลมอยู่ไปมา พอราช-
ทูตมาถึงท่าบรรดาเครื่องมหรสพมโหรีและดนตรีต่างๆ
ซึ่งมีประจำอยู่ในลำเรืออย่างเดียวกับเรือพระที่นั่ง ก็บรรเลง
เพลงต้อนรับราชทูตสยาม พอได้เวลาราชทูตก็ลงเรือ พนักงาน
ดนตรีก็บรรเลงเพลงอย่างวิเวกเยือกเย็นแล้วก็เคลื่อนกระบวนไป.

เมื่อขบวนเรือ แล่นไปได้สักครู่ ก็มาเทียบ อยู่ตรงหน้าสวน
มิสกวันและสวนเลี้ยงสัตว์ป่าต่างๆ มีสัตว์ต่างประเทศเป็นต้น
ท่านราชทูตไทยก็พากันขึ้นบก เจริญไปตามถนนใหญ่ที่มีต้นไม้
ใหญ่ใบร่มชิดเรียงรายไปทั้งสองข้างถนน แล้วก็เข้าไปในสวน
เลี้ยงสัตว์ “เมนาญเอร์” สิ่งที่ทำให้ท่านราชทูตดูแปลกใจไม่น้อย
ในสวนนั้น คือสัตว์บางอย่างซึ่งท่านทราบว่าจำเพาะมีอยู่แต่ใน
ประเทศสยาม ก็ยังกลับมามีอยู่ในสวน “เมนาญเอร์” นั้นด้วย.

พอดูสัตว์ตามสมควรแก่กาลแล้ว ต่างก็ได้พากันไปดูพระ
ที่นั่งโรงนาซื้อตริยานง ซึ่งตั้งอยู่ตอนท้ายบริเวณวังแวร์ซายส์นั้น

พระที่นั่งโรงนาเ็นดู เป็นที่ ดัดอกจิตใจ ของกษะราชทูต เป็นอันมาก
ดูแล้วดูเล่าจนแทบประหนึ่งว่า จะไม่ยอมออกไป จากพระที่นั่งโรง
นาเ็น.

ครั้นราชทูตออกจากพระที่นั่งโรงนาเ็นนั้นถึงเวลากลับเสีย
แล้ว แต่จากกลับนี้หาได้กลับโดยกระบวนเรือเหมือนเมื่อขามา
ไม่ กลับโดยขบวนรถหลวงซึ่งเจ้าพนักงานได้จัดไว้คอยรับที่ปลาย
ทางสวนหลวงนั้น ในที่นี้หากว่าท่านผู้อ่านอยากจะใคร่ทราบว่
ราชทูตได้ไ้แลเห็นของมากน้อยสักเท่าไร ข้าพเจ้าจะกล่าวเพียง
แต่ว่า เมื่อท่านราชทูตกลับมายังที่พักแล้วท่านได้เขียนรายงาน
สิ่งที่ท่านได้เห็นสำหรับนำไป กราบทูล สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น
ท่านลงมือตั้งแต่หัวค่ำจนเกือบรุ่งจึงได้ลุกจากที่นั่งเขียนนั้น ว่า
เท่านี้แล้ว ท่านผู้อ่านคงอาจ เดา เอาเองได้ ว่าราชทูตได้ไป เห็นของ
แปลกตามาในวันนั้นมากน้อยสักเท่าไร จึงต้องนั่งเขียนรายงาน
อยู่ช้านานถึงเพียงนี้.

บทที่ ๓๗

ราชทูตไปเที่ยวดูสวน.

รุ่งขึ้นเวลาเช้าจากวันที่ได้ไปเที่ยวตามลำคลองนั้น มงเซียร์-
เลอแฟร์เจ้าพนักงานรักษาพระอุทยานก็ได้มารับราชทูต แล้วพา
ท่านไปดูสวนส้ม “โอริงเชอรี” ซึ่งเป็นสวนอยู่ในโรงกระจกคล้าย
สวนส้มที่พระตำหนักเดอกลาญนั้น โรงสวนส้มนี้นายช่างเอก

ซ่อมมังหารต์เป็นผู้สร้างฟังจะสำเร็จลงไม่สูญแน่นอนนัก แต่ก็มีชื่อเสียงปรากฏรู้กันทั่วทุกประเทศว่า เป็นสถานที่แปลกประหลาดใหญ่โตมโหฬารพิเศษกว่าโรงสวนชนิดเดียวกันมาก.

เมื่อราชทูตเที่ยวดูโรงสวนส้มโอรังเซอรินี้แล้ว เจ้าพนักงานได้พาไปดูสวนไม่มีผลชนิดอื่นและสวนผัก “เลอปอตาเยร์” ซึ่งอยู่ติดกันกับโรงสวนส้มแต่ต่างชนิดกัน สิ่งที่ท่านราชทูตได้สังเกตด้วยความแปลกใจในสวนนี้ ก็การจัดบรรดาไม้ไม่ผลและต้นผักไว้เป็นชนิด ๆ เป็นพวก ๆ ไม่ปะปนกันเลยล้วนเป็นหมวดหมู่ น่าดู ที่จริงนี้ไม่จำเป็นต้องกล่าวว่าท่านราชทูตได้พิเคราะห์ดูพืชพันธุ์ผลไม้ด้วยความเจาะจงอย่างไร จะขอบอกเพียงว่าสิ่งที่น่าดูอื่น ๆ ท่านเคยพิเคราะห์ด้วยความตั้งใจอย่างไร สิ่งในสวนที่ท่านักได้พิเคราะห์ด้วยความตั้งใจอย่างนั้น.

วันที่ท่านราชทูตไปเที่ยวชมสวนนี้ เผอิญท่านเดอลาเคง-กันซึ่งเป็นเจ้าหน้าทีเผ่าพิทักษ์รักษาสวนนั้น มาบ่วยลงออกมาต้อนรับราชทูตไม่ได้ บุตรชายของท่านจึงได้ออกมาทำปฏิสันถารต้อนรับแทนบิดา และได้เอาผลไม้ต่าง ๆ มีลูกองุ่น “มีสกาด์” เป็นต้นให้ท่านราชทูตและพวกขุนนางไทยลองชิมดู ท่านราชทูตและขุนนางไทยก็ได้ชวนกันชิมดูทุกคน แล้วต่างก็พากันออกปากชมผลองุ่นมีสกาด์ว่ามีโอหารสอร่อยและหอมปากินเป็นเสียงเดียวกันไปหมด.

ในวันนั้นนอกจากที่ได้ไปดูสวน คณะราชทูตก็ยังได้ไปดู

สถานที่สำหรับเล่นลูกบอลไม้ชนิดหนึ่ง ซึ่งทอยด้วยมือคล้าย
เด็กเล่นโมรานั้น สถานที่นี่มีต้นไม้ปลูกรายเป็นแถวไปสอง
ข้างคูรากับเป็นซุ้ม ภายใต้มันเงร่มสนิทเล่นได้สบายไม่ร้อน
ใกล้สถานที่เล่นลูกบอลไม้นั้นมีสระใหญ่อยู่สระหนึ่งยังไม่แล้ว จึง
ยังไม่มีชื่อตั้งว่าเป็นสระอะไร แต่ชาวสวนด้วยกันตั้งชื่อเรียกกัน
เองว่าสระสวิส เพราะใช้ปลูกอาสาวสวิสเป็นคนขุด.

พอคุณสระสวิสเสร็จแล้วก็ได้พากันขึ้นไปดูบนยอดภูเขาติน
ย่อมๆ และไม่สูงนัก ซึ่งตั้งอยู่ตรงกลางสวน ถึงแม้ว่าภูเขาติน
นั้นจะเตี้ยก็จริง แต่เมื่อได้พากันขึ้นไปถึงยอดเขาแล้วก็ได้เห็น
บริเวณพระราชวังแวร์ซายส์ได้ถนัด ท่านอัครราชทูตจึงเอ่ยขึ้นว่า
“แล้วกันซิเรา เดิมทีเข้าใจว่าได้เห็นพระที่นั่งวังแวร์ซายส์เกือบๆ
ทั่วแล้ว พังจะรู้สึกเดี๋ยวนี้เองว่าสถานที่ซึ่งเราเที่ยวชมมามากต่อ
มากแล้วนั้น ยังน้อยกว่าที่เรายังไม่ได้ไปเที่ยวชมอีกมากต่อมาก
ไม่รู้กี่เท่า ช่างใหญ่โตมะโหฬารจริง.”

ตำบลภูเขาตินนี้ มีนกไก่ฟ้าผสมมาก ถ้าวันใดไม่สำราญพระ
ทัย ก็เสด็จประพาสมาเที่ยวทรงยิง เล่นพอให้เป็น ที่สำราญพระทัย
เมื่อเล่าเหตุการณ์นี้ให้ท่านราชทูตฟัง ยังมีบุรุษผู้หนึ่งแสวงถาม
ขึ้นมา โดยหมายจะให้ราชทูตจนแต้มว่า “นี่แน่เจ้าคุณ ต่าง
ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานไก่ฟ้าตัว ๑ ที่พระ
องค์ทรงยิงด้วยพระหัตถ์ เจ้าคุณจะเอาไปทำอะไร? จะกินหรือ
ไม่กิน?” ที่แสวงถามดังนี้ก็เพราะธรรมดาไก่ฟ้าที่ตายไปแล้วถ้า

ไม่กินก็ต้องทิ้ง เพราะบัดเดียวเน่า แต่จะทิ้งอย่างไรได้ด้วยเป็น
 ของพระราชทาน จะเป็นทางหมิ่นประมาทพระบรมเดชานุภาพ
 ไป ถ้าจะไม่ทิ้งก็ต้องกิน แต่จะกินอย่างไรได้ด้วยเป็นของสำหรับ
 พระองค์ทรงเสวย จะเป็นการละโมภเก็นฐานะของตนผู้เป็นราช-
 ฎรไป รวมความก็ถามเพื่อจะให้ราชทูตจนแก้ปัญหา เพราะเห็น
 เป็นสองเงื่อนไขอยู่ แต่ที่ไหนได้เล่า พอถามจบประโยคลงท่าน
 ราชทูตก็ตอบทันทีว่า “อย่าว่าแต่จะกินเนื้อเลยท่าน ถึงกระตูก
 ก็จะไม่ทิ้ง เพราะฉันเชื่อว่าของพระราชทานแล้วไม่ยอมให้เสียเลย
 สักชิ้นเดียว” ที่ตรงนี้เล่นเอาคนถามเองจนแก้ย้อยคำไปเอง ไม่
 รู้จะต่อประโยคราชทูตได้อย่างไร ได้แต่ตอบสรรเสริญราชทูตว่า
 “เจ้าคุณช่างมีไหวพริบดีเฉลียวฉลาดและความจงรักภักดีสัมมาการะ
 ต่ออำนาจราชศักดิ์จริง ๆ”

บทที่ ๓๘

ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วัง
 แวร้ชายสี่ เป็นครั้งที่ ๓.

รุ่งขึ้นในวันคำรบ ๓ ราชทูตได้ไปชมสวนอุทยานวังแวร้-
 ชายสี่อีก ชั้นแรกท่านเข้าไปดูสวนเล็กก่อน สวนนี้ที่จริงก็ใหญ่
 โตระโหฐานมากทีเดียว ไม่น่าจะเรียกว่าสวนเล็กเลย แต่เพราะ
 มันไม่ใหญ่โตเท่ากับสวนใหญ่ในบริเวณวังแวร้ชายสี่นั้น จึงเรียก
 กันว่าสวนเล็ก.

ในส่วนเล็กนี้มีแปลกเป็นพิเศษที่มีรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ตั้งอยู่ทุกมุมสวน รูปเหล่านี้จำลองตามแบบอิตาลีบ้าง ตามแบบ กรีกบ้าง สุดแต่ว่าท่านเสนาบดีเคอูลูวส์ได้ยินว่าที่ไหนมีรูปฝีมือ ดีของอาจารย์โบราณ ท่านก็สั่งให้ช่างไปจำลองแบบมาทำไว้ ประดับวังแวร์ซายส์ ตกว่าจะเพาะแต่ในวังแวร์ซายส์แห่งเดียว เท่านั้นที่มีรูปโบราณและสมัยปัจจุบันทั่วไปในโลกพิภพ ประดับทุก ชนิด อนึ่งนอกจากรูปหล่อซึ่งมีมากมายดั้นก็ยังมีรูปปั้นซึ่ง ทำด้วยศิลาอ่อนสลักกันไปกับรูปหล่อเหล่านั้นอีกอเนกอนันต์.

นอกจากรูปเหล่านั้นซึ่งเป็นของเก่าหมดแล้ว ราชทูตยังได้ แปลกใจในเรื่องน้ำอีกไม่น้อย คือสวนแวร์ซายส์ตั้งอยู่ที่ดิน ซึ่งน้ำจะหาน้ำยากตามธรรมดา แต่อาศัยพระบารมีกลับเป็นตรง กันข้ามที่ดินใดกลายเป็นที่บริบูรณ์ไปด้วยน้ำ อย่างเดียวกับที่ลุ่ม เหมือนกัน ธรรมดาที่ลุ่มนั้นย่อมมีน้ำพุขึ้นมาจากที่ดินอย่างไร ที่สวนแวร์ซายส์นั้นก็มีน้ำพุออกจากที่ดินอย่างนั้น บัดเดี๋ยวนี้ น้ำไหลออกจากแง่ศิลา บัดเดี๋ยวนี้พุออกจากพุ่มไม้ จนน้ำไหลย้อย ไปตามกิ่งบ้าง ตามใบบ้าง บัดเดี๋ยวนี้ไหลออกมาจากปากของ รูปที่ตั้งไว้ในสวนนั้นก็ต่าง ๆ นาๆ ล้วนแต่ดูเหมือนกับเป็นมาเองตามธรรมดา ที่แท้ก็เป็นขึ้นมาโดยฝีมือนายช่างประดิษฐ์ขึ้น ทั้งนั้น คือเขาทำให้น้ำต่าง ๆ ล้วนแต่ให้เป็นรูปเหมือนต้นไม้ บ้าง ทั้งสี่สรวรรณก็ทำให้เหมือนกับเป็นของจริง เมื่อคนที่ ไม่เคยเห็นได้มาเห็นเข้าจึงไม่รู้ว่าเป็นของประกอบกัน เข้าใจไป

เสียว่าเป็นอยู่อย่างนั้นเองตามธรรมชาติของโลก.

ในบรรดาน้ำที่พุ่งออกมาจากที่ต่าง ๆ นี้ มีรูปอีกแผนกหนึ่งซึ่งน่าจะกล่าวถึงบ้างสักนิดหน่อย เพราะเป็นเรื่องที่ใคร ๆ ได้ยินได้ทราบอยู่ทั่วกัน ก็คือในระหว่างพุ่มไม้ต่าง ๆ ที่น้ำไหลนั้น มีรูปหมู่เป็นสัตว์บ้าง มนุษย์บ้าง นรสิงห์บ้าง เทพยดาบ้าง ตั้งอยู่เป็นหมวดหมู่กันตามเค้าניתานของท่านอาจารย์อิชป อันว่าบรรดาสัตว์ที่เปรียบกับความเป็นไปของมนุษย์ ซึ่งเป็นท้องนิทานของท่านอาจารย์อิชปนั้น ล้วนมีรูปปรากฏกำลังทำท่าสมกับท้องเรื่องในนิทานนั้น ๆ และตามฐานของรูปที่สำคัญในหมู่หนึ่ง ๆ ก็มีอักษรจารึกบอกกิริยาอาการและความเป็นไป ตามท้องนิทานไว้ อีกด้วย สำหรับผู้ที่ยังไม่ใส่ใจความอุปมาอุปมัยจะได้เข้าใจเนื้อความดี.

เมื่อท่านราชทูตได้เห็นของแปลกประหลาดเหล่านั้น โดยที่ท่านเกรงว่าจะลืม ท่านให้เสมียนซึ่งติดตามมาด้วยจดเรื่องราวที่ได้เห็นมาเป็นลำดับเสมอ.

เย็นวันนั้นตอนเมื่อกลับจากเที่ยวดูสวนเจ้าพนักงานถามราชทูตว่า "อย่างไรเจ้าคุณราชทูต? พระราชอุทยานกับของที่มีอยู่ในนั้นเป็นที่ถูกใจเจ้าคุณหรือไม่? มีอะไรบ้างที่เจ้าคุณเห็นเป็นของน่าดูยิ่งกว่าสิ่งอื่น ในสิ่งที่ดูมาแล้วในวันนี้?" ท่านราชทูตก็ไม่ตอบเป็นแต่ก้มลงกำทรายขึ้นมากำหนึ่ง แล้วชี้ให้เจ้าพนักงานผู้ถามนั้นดูว่า "นี่แหละท่าน สิ่งที่น่าดูน่าชมในพระราชอุทยาน

แวย์ชายส์นั้นอยู่มากรวกับเม็ดทรายที่เรากำลังกำอยู่ในมือ
 เดียวนี้ และการที่เราจะตอบท่านว่าอะไรเป็นสิ่งที่น่าค้นหาชมมาก
 กว่าสิ่งอื่นนั้น เป็นการยากที่จะบอกได้เพราะว่าแต่ละสิ่งจะอย่าง
 ก็รวกับเม็ดทรายเม็ดหนึ่ง ๆ เมื่อกำรวมกันไว้ให้แน่นมาก ๆ เข้า
 แต่พอคว่ำมือลงก็พอดีไหลร่วออกจากกระวั้นวั้นแทบหมดเกือบ
 ไม่เหลือนั่นใดก็ฉนั้น ฉะนั้น ฉะนั้นว่าเป็นการยากที่จะบอกได้ว่าสิ่ง
 หนึ่งมากกว่าสิ่งนั้น เพราะความจริงเราเห็นว่าประเสริฐสิ้นด้วยกัน
 ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งนั้น."

บทที่ ๓๘

ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วัง

แวย์ชายส์เป็นครั้งที่ ๔.

ในวันที่ ๔ ซึ่งเป็นวันสุดท้ายที่ราชทูตจะอยู่ดูวังแวย์ชายส์นั้น
 เจ้าพนักงานได้พาท่านไปดูสวนที่ประชุมมุขมนตรีสภาก่อน สวน
 มุขมนตรีสภาเป็นทั้งงดงามยิ่งนัก แต่ไม่อาจจะบรรยายให้ผู้อ่าน
 รู้ได้ง่าย นอกจากจะเอารูปภาพมาคลี่ให้ดูซึ่งเป็นการเหลือวิสัย
 ที่จะกระทำได้.

ครั้นชมสวนมุขมนตรีสภาแล้วก็ได้พาราชทูตไปดูสระที่เรียก
 ว่าสระอังชลัต ซึ่งล้อมไปด้วยเครือเขาแถววัลย์คูตระการตา แต่
 ก็ไม่แปลกเท่ากับสะพานสำหรับข้ามคลองซึ่งอยู่ในบริเวณสระนั้น
 เพราะสะพานเหล่านั้นล้วนทำเป็นสะพานหัน สะพานหกกันทั้งนั้น

แต่แทนที่จะหันไปซ้าย ข้าย มาขวา หรือหักขึ้นไป แหงนข้าง อยู่ข้างบน กลับหักหงายแล้วพับราบเสมอกับพื้นดินราวกับไม่มีสะพาน ดูน่าพิศวงจริงๆ.

อนึ่งหมูรูปที่ประดับสระนั้นล้วนทำเป็นรูปเด็ก ๆ ยืน ๆ นั่ง ๆ ทำท่าต่าง ๆ กัน และล้วนทำเป็นสีทองทั้งนั้น.

และที่กลางสระนั้น มีรูปอสุรยักษ์ตนหนึ่งเรียกว่ายักษ์อั้งซลัด ซึ่งเป็นยักษ์มีชื่อปรากฏมาแต่ครั้งโบราณ มีเรื่องราวกล่าวกันว่า วันหนึ่งมันพยายามจะขึ้นไปสวรรค์ให้จงได้ มันขนเอาศิลาก้อนใหญ่ ๆ ทับถมกันตั้งแต่โลกของมันจนถึงสวรรค์ แต่ลงปลายกลับได้ผลตรงกันข้าม คือเมื่อเกือบ ๆ จะแล้วเสร็จนั้น หมูก้อนศิลาเหล่านั้นได้พังทลายลงมา ทับยักษ์อั้งซลัดเองแทบปางตาย.

รูปยักษ์อั้งซลัดที่นายช่างได้ประดิษฐ์ขึ้นไว้มีอาการ กำลังนอนอ้าปากพ่นน้ำออกมาเป็นสายใหญ่ ๆ แลเห็นแต่ปลายแขน ปลายเท้าและศีรษะของมันเท่านั้น ส่วนร่างกายนั้นมีก้อนหินทับให้บี้แบนอยู่เกือบตาย ดูน่าเวทนาและแปลกพิลึก ขนาดหัวยักษ์นั้นใหญ่กว่าหัวคนธรรมดาตั้ง ๔-๕ เท่าจึงดูเหมือนสัตว์ที่เดียว

เมื่ออสุระยักษ์อั้งซลัดแล้วราชทูตได้ไปดูของแปลกอีกหลายอย่าง แต่จะขอเล่าแต่เรื่องละคอนน้ำพุ ที่เรียกว่าละคอนน้ำพุ นั้น เป็นเพราะว่ารูปต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในนั้นแลดูเหมือนเหมือนตัวละคอนกำลังรำทำท่าต่าง ๆ เหมือนพวกละคอน และรูปตัวละคอน

นั้นทุกๆ รูปล้วนแต่เล่นน้ำทั้งนั้น ตัวนี้พ่นมาทางปากบ้าง ตัวนั้นเทจากเครื่องใดเครื่องหนึ่งบ้างต่างๆ นาๆ ดูราวกับละคอนน้ำแท้ๆ.

ถัดจากละคอนน้ำราชทูตได้ไปคูหนองประดิษฐานซึ่งคูไม่ผิดกับหนองและบึงธรรมชาติเลย แต่ที่จริงหนองและบึงธรรมชาติจะมีอยู่ในที่ดอนเช่นนี้ไม่ได้ด้วยเอง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จากหนองนี้ก็ได้ไปคูสวนสามพุเพราะมีน้ำพุในที่นั้น ๓ แห่ง แล้วก็ได้ชมสระ ชมสวน ชมโคก และเดิรชมตำหนักอื่นๆ อะไรต่ออะไรอีกเหลือที่จะพรรณนาได้ ต้องได้แลเห็นด้วยตนเองจึงจะเข้าใจโดยถ้วนทีเดียว วังดงามใหญ่โตมะโหฬารและเป็นอนเณกอนันต์สักเท่าใด.

ตอนนั้นราชทูตได้แสดงความขอบใจ ต่อเจ้าพนักงานผู้นำทางไปและต่อเจ้าพนักงานผู้ดูแลสวนอุทยานนั้นว่า เป็นบุญแท้ๆ ที่ท่านได้พาเรามาดูสวนอุทยานนี้ เพราะนำดูจริง อนึ่งก็เป็นบุญอันใหญ่หลวงที่จะได้เป็น เจ้าพนักงานดูแลพิทักษ์รักษา สถานที่อันงดงามถึงเพียงนี้ แท้จริงนอกจากผู้ที่เป็นข้าราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้ว ไม่มีใคร ที่อื่นแล้ว ในโลก ซึ่งจะสามารถได้ดำรงตำแหน่งเป็นคนดูแลรักษาของ ประณีตงดงามเช่นวัดกุหลาบนี้ ขอขอบใจเป็นอันมากที่ท่านได้เอื้อเฟื้อพาเราไปและชี้แจงอธิบายทุกสิ่ง ซึ่งเกี่ยวกับวัดกุหลาบและสถานที่ที่เราได้ มาแลเห็นขอท่านจงเจริญๆ เทอญ.

บทที่ ๔๐

ราชทูตไปดูหอไ้ประปาที่มารีลี.

รุ่งขึ้นวันหน้า ราชทูตได้ไปดูหอน้ำประปาที่เมืองมารีลีซึ่งเป็นที่สำหรับทำการสูบน้ำจากแม่น้ำแซนส่งขึ้นไปตามท่อต่างๆ จนถึงพระที่นั่งวังแวร์ซายส์ หอน้ำประปาสำหรับสมัยนี้ก็นับว่าเป็นงานอัจฉริยย์ใหญ่ซึ่งหาผู้มิได้ในทั่วโลกพิภพ ทั้งเป็นของงามน่าดูเป็นสิ่งอันประเสริฐ ซึ่งได้เกิดจากสติปัญญาของมนุษย์ หอน้ำประปาชั้นข้อต้นแต่ใครไม่รู้แล้วก็ไม่กล้าเชื่อว่าเป็นหอน้ำประปาเลย น้ำที่จะเข้าใจไปว่าเป็นพระราชสถานคล้ายกันกับวังแวร์ซายส์อีกแห่งหนึ่งนั่นเอง มีพระตำหนัก มีพระที่นั่ง มีสวนเลียงสัตว์ มีสวนผัก สระน้ำเหมือนกับที่แวร์ซายส์เหมือนกัน แต่ละแห่ง ๆ มิใช่เกลี้ยงว่าดูพอสมกับที่จะใช้ต่างพระที่นั่งที่ประทับของพระมหากษัตริย์ก็ว่าได้ คงมีพระเจ้าแผ่นดินหลายประเทศ ซึ่งมีที่ประทับสู้อุหอน้ำประปาและบริเวณนี้ไม่ได้.

สิ่งประหลาดสำหรับราชทูตในห้องประปานี้ คือท่านได้แลเห็นสรรพเครื่องราชบรรณาการทั้งหลาย ซึ่งท่านได้นำมาถวายแต่เมืองไทย เจ้าพนักงานเก็บรักษาไว้ในที่นี้แทบทุกอย่าง.

สิ่งที่ราชทูตได้ชมด้วยความพอใจนั้น คือรูปภาพของอาจารย์เดอแวร์เมอแลงซึ่งมีอยู่ในนั้นเป็นอันมาก ท่านชอบจนถึงกับออกปากว่า ถ้าท่านได้รูปภาพชนิดดังนี้สำหรับนำไปอวดที่เมืองไทยท่านจะชอบมิใช่น้อย.

นอกนั้นท่านยังได้แสดงความแปลกใจอีกข้อหนึ่ง ที่ตรงว่าสำนักนี้แม้จะมีโชที่เสด็จมาทรงประทับเนื่องๆ ก็ดี ก็ยังประดับประดาให้วิจิตรงดงามและมีเครื่องราชูปโภค เครื่องใช้ไม้สอยเหมือนในพระราชสำนักพร้อมทุกอย่าง ถ้าแม้ว่าเมื่อใดพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จ มาประทับแรม พร้อมด้วยราชบริพารมากมาย สักเท่าใดๆ อย่างว่าแต่จะต้องรื้อนวยจ้ดหาที่ประทับและเครื่องเสวยสำหรับพระเจ้าแผ่นดินแต่พระองค์เดียวเลย ที่พักที่กินที่นอนสำหรับหมู่อำมาตย์ราชบริพารก็มีอยู่บริบูรณ์ เหมือนในพระราชสำนักที่ทรงประทับอยู่ทุกวัน.

เมื่อได้เวลาแล้วท่านราชทูตได้รับเชิญจากท่านมรัก็ส์เดอมง-เชอเวรย ผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณที่จังหวัดพระที่นั่งเซนต์แยร์แมงอ็องเลย์ พระที่นั่งเซนต์แยร์แมงนี้ เริ่มสร้างตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าฟรังซัวส์ที่ ๑ เป็นวังที่สวยงามกับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์สันทุกอย่างอยู่แล้ว แต่กระนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินรายพิเศษสำหรับจะสร้างเพิ่มเติมและแก้ไขให้สวยงามยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีก.

ข้อที่น่าสังเกตคือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นี้ มีจำเพาะแต่พอพระทัยสร้างวัง และอะไรต่ออะไร ซึ่งนับว่าเป็นของคู่แผ่นดินและบุญบารมีของพระองค์เท่านั้น พระองค์ยังทรงสถาปนาปฎิสถาบันสถานที่โบราณต่าง ๆ ให้ถาวรมั่นคงและงดงามยิ่งกว่าเดิมอยู่

ทุกสถาน มิได้ทิ้งปล่อยปละละเลยไว้ให้ชำรุดทรุดโทรม โดย
ทรงถือปฏิญญิมานะว่ามิใช่ของพระองค์ทรงสร้างเองหามิได้ พระ
องค์ทรงพระอุตสาหะบำรุงรักษาเหมือนกับว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าของ
ของสร้างมาเอง ของเดิมมีอยู่อย่างไรก็ให้คงอยู่ไม่รื้อไม่ถอน
ไม่ทอนไม่ตัด มีแต่จะทรงจัดเพิ่มเติมทวักคุณอย่างกับเจ้าของ
เดิมยังอยู่ ๆ เสมอ เช่นที่วังแซ่งต์แยร์แมงนั้นพระองค์ทรงดำรัส
ให้เพิ่มเติมมุขขึ้นอีก ๕ มุข ทำให้พระราชสถานนั้นดูงามสม
ทรวดทรงเข้าอีก ที่วังแซ่งต์แยร์แมงนั้นราชทูตได้ดูหลังคาพระ
ราชวังด้วยความแปลกใจ เพราะหลังคานั้นมุงด้วยแผ่นศิลาสี
ทั้งหลัง ราชทูตยังไม่เคยเห็นที่ไหนจึงเห็นเป็นของแปลก.

เมื่อคูวังเสร็จแล้ว ก็ได้กลับไปดูเครื่องสูบน้ำเดอมาร์ลิ่ง
สูบน้ำเข้าหอประปาสำหรับจำหน่ายไป ยังสวนอุทยาน วังแวร์ซายส์
เครื่องนี้ก็เป็นเครื่องแปลกกว่าจักรรย์ดังที่ได้ไว้แล้ว แต่สำหรับ
การก่อกำหนดกันน้ำจากแม่น้ำที่นั่นได้ยืนยันว่าต้องตัดต้นไม้สีนทั้งป่า
จึงได้ขุดเสาเพียงพอแก่ความต้องการ.

วิธีสูบน้ำเป็นดังนี้ คืออาศัยเหตุที่หาเครื่องแรงให้พอสำหรับ
สูบน้ำจากแม่น้ำส่งขึ้นไปถึง เมืองแวร์ซายส์ไม่ได้ โดยเป็น หนทาง
สูงไกลจากแม่น้ำมาก ก็ใช้วิธีสูบน้ำเป็นระยะ ๆ กันไป ชั้นแรก
ก็สูบน้ำจากแม่น้ำขึ้นไปตามไหล่เนินพอดมแรงสูบลงที่ไหน ก็มี
สระรับน้ำที่นั่นระยะหนึ่ง แล้วก็มีสูบใหม่ที่ตรงนั้นรับช่วงสูบ
น้ำจากสระนี้ส่งขึ้นไปอีกทอดหนึ่ง ก็มีสระอีกแห่งหนึ่งซึ่งอยู่สูง

กว่าต่อไป และได้รับช่วงสืบทอด ๆ กันไปอีกเป็นทอด ๆ ดังนั้นจนกว่าจะถึงถึงใหญ่ซึ่งตั้งอยู่บนหน้าประปา แล้วจากนั้นต่อไปก็มีที่อน้ำสำหรับจำหน่ายน้ำไปตามต้องการ ในทั่วพระราชสถานวังแวร์ซายส์ ๆ ซึ่งเป็นที่ตอนเลยกลายเป็นที่ ๆ บริบูรณ์ไปด้วยน้ำราวกับตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำกว่าได้ ทั้งนี้ก็เพราะบุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่ได้ทรงกระทำนี้ และได้ทรงอุปถัมภ์จนเป็นผลสำเร็จ.

แท้จริงเท่าที่ได้ทรงจัดการในเรื่องน้ำประปาสำหรับเมืองแวร์ซายส์เท่านั้น ก็เป็นกรณีกิจอันปรีชาสามารถใหญ่หลวงในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อยู่แล้ว ถึงแม้ว่าพระองค์จะได้กระทำเพียงกิจนี้ประการเดียวก็ยังพอนับได้ว่า ในรัชกาลของพระองค์มิได้เป็นไปโดย ปราศจากประโยชน์ต่อแผ่นดิน เพราะหอประปานั้นย่อมเป็นไปเพื่อสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคลแก่ชาติเป็นมหัศจรรย์อยู่แล้ว แต่อาศัยเหตุที่พระองค์ได้ทรงกระทำพระราชกิจงานุกิจน้อยใหญ่เป็นอนेกประการ กิจแห่งหอน้ำประปานั้นจึงเลยไม่สู้ มีใครเชิดชูและเชยชม เท่ากับ ที่ควรชมเท่าไรนัก แต่แท้จริงก็เป็นของน่าชมอย่างอัศจรรย์ใจจริงมีน้อยเลย.

ส่วนท่านอัครราชทูต ซึ่งข้าพเจ้าเคยได้กล่าวมาแล้ว แต่กาลก่อนว่าท่านประกอบด้วยความเฉลียวฉลาด และวิจารณ์อย่างหาผู้เสมอเทียม ก็ได้พิจารณาเห็นเครื่องสูบน้ำประปาเดอมาร์ลีน

ด้วยความกำหนดจดจำอย่างละเอียดสุขุมยิ่ง ที่จริงการดูเครื่อง
ใหญ่โตดังนี้โดยละเอียดก็มีประโยชน์ของง่ายเลย เพราะเครื่องที่โยง
ถึงกันและกันตั้งอยู่เป็นแผนกๆ ห่างกันตั้งหลายสิบเส้น จะเที่ยว
เดินตรวจดูก็ต้องกินเวลาตั้งหลายๆ วันจึงจะเห็นทั่วถึงตลอดได้
เพราะเหตุฉะนั้นเจ้าพนักงานจึงได้จัดมาไว้คอยทำ และได้พากันเข้ามา
เที่ยวดูเครื่องสูบน้ำนั้นตลอดตามเนินที่อยู่ในระวางแม่น้ำแซนและ
หอน้ำประปานั้น,

เมื่อท่านราชทูตไทยได้ตรวจดูเครื่องสูบน้ำเสร็จแล้วท่านได้
พูดสรรเสริญขึ้นว่า “เครื่องอย่างนี้ดูเป็นของเทวดาทำมากกว่า
ของคนทำ ช่างน่าชมสติปัญญาความสามารถของผู้คิดขึ้นมาจริง
แต่ถึงนายช่างผู้ต้นคิดนี้จะมีปัญญาความสามารถสักเท่าใดก็ดี ก็
ต้อง อาศัย พระบรมราชูปถัมภ์ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
หาไม่เครื่องวิเศษนั้นคงไม่มีวันสำเร็จลงได้เป็นแน่ เครื่องนี้เรา
เข้าใจว่าสำเร็จได้เพราะกิตติศัพท์ สรรเสริญบารมี ของพระเจ้าแผ่นดิน
ซึ่งขจรไปในนานาประเทศ จนเป็นเหตุชักนำให้นายช่างผู้
วิเศษต่างเขตต์ต่างที่เข้ามาพากันมีความจงรักภักดีมาสวมักัดถวายฝึ
มือให้พระองค์ทรงใช้สอย และพระองค์ผู้ทรงญาณอันมหาประ-
เสริฐก็ทรงปูนบำเหน็จรางวัลแก่ผู้มีความชอบตามควรแก่คุณานุรูป
และความจงรักภักดีทั่วกันหมด พระเกียรติยศเกียรติคุณยิ่งแผ่
ไพศาลไปทั่วทิศานุทิศ ทราบไปถึงไหนต่างก็มีจิตตั้งขึ้นชมยินดี
พากันมาช่วยหนุนบำรุง แผ่นดิน ของ พระองค์ให้บริบูรณ์ ด้วยศิลป-

ศาสตร์ต่างๆ ฉะนั้น เราจึงได้กล่าวว่า เครื่องอสังกรรณ์สำเร็จลงได้เป็นต้นก็เพราะอาศัยพระบารมีของพระองค์เป็นต้นเดิม หาใช่เพราะฝีมือและความสามารถของ นายช่าง ผู้ต้นคิด อย่างเดียวไม่ได้ว่าถ้ามีแต่คนคิดไม่มีผู้ทรงไว้ซึ่งกำลังช่วยอุปการะ ก็คงจะคิดเสียเปล่านั่นเอง”

ในวันเดียวกันนั้น ท่านราชทูตยังได้ไปดูสวนเพาะปลูกซึ่งอยู่ในที่บริเวณที่เหล่านั้น ในสวนนั้นมีถึงสำหรับปลูกต้นไม้ถึงสองแสนแปดหมื่นถึง ล้านแต่เป็นต้นไม้ดอกทั้งสิ้น.

บทที่ ๔๑

ราชทูตไปเฝ้าในห้องเสวย.

รุ่งขึ้นวันหลัง เจ้าพนักงานได้พาราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในเวลาที่พระองค์กำลังเสวยพระกระยาหาร เมื่อคณะราชทูตเข้าไปถึงหน้าพระที่นั่ง ถวายบังคมตามธรรมเนียมเมืองไทยเสร็จแล้ว ต่างก็หมอบนิงพนมมือเหนือหน้าผากเฝ้าเฉยอยู่ในที่นั้น พระองค์จึงทรงรับสั่งให้ราชทูตเงยหน้าขึ้นชมพระองค์ ราชทูตจึงได้เงยหน้าขึ้นชมพระบารมีตลอดเวลาที่ทรงเสวยนั้น แต่การชมนั้นท่านกระทำด้วยแสดงความเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่งตลอดเวลามีได้ขาด.

พระอากัปกิริยาของพระองค์เป็นที่ถูกใจของท่านราชทูตจนถึงกับนายระคนอันนับเข้าในคณะทูตซึ่งอยู่ในที่เฝ้าเวลานั้น ได้

ออกอุทานวาจา กล่าวกับท่านบาดหลวงเดอลีออน ซึ่งเป็นล่ามประจำอยู่นั้นว่า:- “คุณพ่อขอรับ นำเสียดายที่ผมพูดภาษาฝรั่งเศสไม่เป็น ถ้าหาไม่ผมรู้สึกกล้ำในใจขึ้นมาถึงกับอยากกราบบังคมทูลโดยฉะเพาะตัว ด้วยมั่นใจว่าพระองค์คงพระราชทานอภัยโทษมิได้ทรงถือพระองค์ เพราะผมเชื่อมั่นว่าถึงว่าผมจะมีความทงในใจมากเท่าไร พระองค์ทรงไว้ซึ่งความเมตตากรุณาในพระทัยที่จะยกอภัยโทษนั้นมากกว่านั้นเสียหลายเท่าตัวเปรียบกับมหาสมุทรฉะนั้น.”

ขณะเมื่อกำลังเสวยพระกระยาหารนั้น พนักงานชาวประโคนก็บรรเลงเพลงดนตรี ออกเซงแซ่ จนพูดไม่ค่อยจะได้ยินเสียง กันจึงมีรับสั่งให้เจ้าพนักงานอธิบายให้ คณะทูตไทย ทราบว่าในเวลากำลังเสวยนี้ ไซ้โอกาสที่จะพูดกับราชทูต ขอให้ราชทูตรอคอยจนกว่าจะเสร็จการเสวย แล้วจึงจะทรงยินดีเชิญราชทูตให้ไปนั่งเฝ้าด้วยกัน.

ครั้นเสร็จการเสด็จจากโต๊ะเสวยแล้วก็ทรงรับสั่งเชิญราชทูตให้เข้ามาเฝ้าฉะเพาะพระพักตร์ทีเดียว ท่านอัครราชทูตจึงนำเอาอักษรสาส์นของเจ้าพระยาวิเศษนทรชนทูลเกล้า ฯ ถวายพลางทูลว่า:-

“พระราชาอาณานิพินเกล้า ฯ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระมหากรุณาโปรด อักษรสาส์นกับทั้งเครื่องบรรณาการอันเล็กน้อยนี้ เป็นของท่านเสนาบดีกรุงสยามซึ่งมีความจงรักภักดี มีบัญชา

ฝากมาให้ข้าพระพุทธเจ้านำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ข้าพระพุทธเจ้ามีความหวังใจว่าพระองค์คงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับอักษรสาส์นกับบุคคลบรรณาการของท่านเสนาบดีกรุงสยาม เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ท่านเสนาบดีและคณะราชทูตกรุงสยามสืบกาลนาน ขอเดชะ”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงฟังคำกราบบังคมทูลของราชทูตจบลงแล้ว ก็ทรงพอพระทัยทั้งในเชิงโวหารทั้งในกิริยาท่าทางของราชทูตเป็นอันมาก รับสั่งตอบกับราชทูตว่า มีความยินดีเป็นอันมากทั้งในสิ่งที่เสนาบดีกรุงสยามส่งมาถวาย ทั้งในวิธีถวายของราชทูตสยามด้วย รับสั่งเท่านั้นแล้วก็เสด็จขึ้น.

ครั้นออกจากที่เฝ้าแล้วราชทูตต่างก็พากันพิศวงในพระมหากรุณาของพระองค์ สรรเสริญพระบารมีกับผู้ที่ไปด้วยกันว่า:- “พวกเราเห็นว่ามิบุญมากอยู่จึงเข้าไปเฝ้าจะพោះพระพักตร์โดยใกล้ชิดพระองค์ได้” หาไม่พระบรมเดชานุภาพของพระองค์ซึ่งเปรียบประหนึ่งว่ารัศมีพระอาทิตย์ก็จะแผ่ผลาญพวกเราให้เป็นภัสสมรุธในขณะนั้นเอง” แล้วเจ้าพนักงานพร้อมกันกับท่านอาจารย์เลอแบรงก็ได้พาราชทูตไปชมรูปภาพต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในห้องอันคั่นนั้น

แม้ว่าอัครราชทูตจะเห็นรูปในที่นั้นมียู่มากมายก็จริง ท่านก็ไม่ค่อยจะพอใจดูเท่าไร ท่านมัวไปชมแต่พระบรมรูปของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งมีอยู่ในนั้นหลายรูป พอเดิรมาสักหน่อยก็ถึงรูปภาพรูปหนึ่ง ซึ่งแสดงความกล้าหาญของสมเด็จพระเจ้า

หลุยส์ที่ ๑๔ ในเวลาเมื่อพระองค์เสด็จไปตีเมืองคังต์ ในประเทศเบลเยียม ท่านอาจารย์เลอแบรงได้อธิบายว่าการที่พระองค์ทรงตีเมืองคังต์อันเป็นเมืองมั่นคงแข็งแรง มีทั้งป้อมคูประตูหอรบพร้อมเสร็จได้นี้ ก็เพราะพระราชาบายอันสุขุมของพระองค์คือพระองค์ทรงจัดให้กองทหารทั้งหลายซึ่งจะยกไปตีเมืองคังต์นี้ ยกไปมิให้ข้าศึกศรัทธูว่าตนมีความประสงค์ที่จะมาตีจำเพาะเมืองนั้น และทรงจัดให้ต่างกองต่างไปตั้งแอบแฝงคอยทำอยู่ในที่ต่าง ๆ ทุกทิศทุกด้านของเมืองนั้น และทรงห้ามมิให้ใครเข้าใกล้หรือทำทางรบกวนที่จะตีเมืองคังต์นั้นด้วยเป็นอันขาด.

ส่วนพระองค์ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นจอมพลแล้ว ก็หาได้เสด็จประทับใน ทามกลาง ทหารกองใด กองหนึ่ง ซึ่ง จะรุก เข้าไปตีเมืองคังต์นั้นไม่ ตรงกันข้าม พระองค์ทรงเสด็จเที่ยวประพาสไปในหนทางอันริมเขตต์แดนเมืองเยอรมนี กระทำดั่งว่าทรงเที่ยวสำราญพระหฤทัย ทั้งนี้เพื่อมิให้ข้าศึกศรัทธูทันทูตัวคิดตระเตรียมป้องกันบ้านเมืองไว้ และข้าพระองค์แสวงให้ประกาศข่าวเลื่องลือทั่วไป ว่าบัดนี้พระองค์ทรงเที่ยวประพาสไปเพื่อยิงเนื้อตามริมเขตต์แดนเมืองเยอรมนี.

ครั้นทรงเห็นว่าได้โอกาสแล้ว พระองค์ก็รับสั่งให้กองทหารทั้งหลายซึ่งจัดให้ซุ่มรอคอยอยู่ในที่ต่าง ๆ นั้นรีบรุกกันบุกรุกเข้าไปในเมืองคังต์นั้นให้พร้อมกันทุก ๆ กอง ส่วนพระองค์ก็เสด็จทรงรถรับมาทั้งกลางคืน และกลางวัน พอมาถึงกองทัพ ก็เลย

เข้าเมือง เพราะฝ่ายข้างชาวเมืองคงจะไม่ทันรู้ตัวจึงมิได้จัดแจง
ป้องกันบ้านเมืองไว้ พระองค์จึงได้บ้านเมืองตามพระราชประสงค์

เมื่อทราบดังนั้น ราชทูตจึงเฝ้ามาขอขึ้นไปทรงพระบรมรูปแล้ว
พูดขึ้นว่า “รูปพระองค์นี้ดูงามสง่าราวกับรูปเทวดาพระองค์ ๑ ก็
ว่าได้” แต่ก็ควรอยู่แล้ว เพราะว่าพระองค์ทรงดำเนินกรลศึกในการ
ตีเมืองคงดีน อย่างลึกซึ้งมีอาการ ประดุจ หนึ่ง เทวดา เสด็จ ลงมาตี
เมืองเองทีเดียว” แล้วก็หันมาพูดกับท่านอาจารย์เลอแบรงซึ่ง
เป็นผู้ที่ได้เขียนรูปนั้นว่า:- “เจ้านายของท่านสมควรเป็นบรมมหา
ราชาธิราชเจ้าแห่งบรรดากษัตริย์ทั้งหลายในสมัยนี้นั้นใด ส่วน
ท่านก็สมควรได้รับเกียรติยศเป็นมหาเชษฐกาจารย์ ของพวกนายช่าง
ที่ฝีมืออย่างเอกอุทั้งหลายในสมัยนี้นั้นนั้น.”

พอดูรูปภาพในห้องนี้เสร็จแล้วราชทูตได้ไปชมตามท้องพระ
โรงและห้องอื่นๆ อีกต่อไปเป็นลำดับ แต่ละห้องๆ นั้นล้วนมี
ข้อพิเศษเรียกตามรูปที่มีอยู่ในห้องนั้นๆ ทั้งสิ้น และโดยมาก
รูปเหล่านั้นเป็นรูปแสดงโบราณคดีเป็นปางๆ เป็นตอนๆ และ
ตอนไหนปางไหนอยู่ในห้องไหน ก็เรียกชื่อห้องนั้นตามรูปในปาง
นั้น เช่นมีห้องปางพระอาทิตย์ ห้องพระจันทร์ ห้องพระอังคาร
ห้องพระพุธ เป็นต้น.

แต่ละห้องๆ นั้น ถ้าจะนับว่ามีรูปที่หน้าดูเท่าใด ราคาเท่าใด
ก็ต้องประมาณว่าแห่งละตั้งล้านๆ ฟรังก์ขึ้นไปทั้งนั้น หรือแห่ง
ละค่าควรเมืองก็ว่าได้ เพราะบางรูปหาไม่ได้ในโลกนอกจากที่

ห้องนั้น จะอธิบายโดยละเอียดจำเพาะสิ่งจำเพาะห้องเป็นการ
เหลือกำลัง ขอสรุปเพียงว่า ราชทูตเที่ยวดูตลอดทุกห้องที่เจ้า
พนักงานเห็นควรจะพาไป และในที่ต่างๆ เหล่านั้นท่านราชทูต
ซึกใช้ไต่ถาม จนรู้พงสาวดารการ เป็นมาแห่งรูปเหล่านั้นว่า เปรียบ
ด้วยสิ่งใดบ้าง เป็นฝีมือใครทำบ้าง เป็นคนชาติอะไรบ้าง ฯลฯ

เครื่องประดับพระบัญชาฯประดับเตาไฟประดับโต๊ะตู้และ
อะไรต่ออะไรท่านดู, ท่านจับ, ท่านยกดูน้ำหนักทุกสิ่ง พระที่นั่ง
องค์นี้ พระที่นั่งองค์นั้น ทรวดทรงสัดส่วนเป็นอย่างไร มีรูป
ราชสีห์ นรสิงห์ เทพยดาหรือหมู่เด็กๆ ตั้งที่ตรงไหนโดยอาการ
อย่างใด ท่านราชทูตถามจนรู้สิ้นทุกเรื่อง.

มาคราวหนึ่ง ราชทูตไปแลเห็นรูปภาพฝีมือนายช่างเอกชาว
อิตาเลียนชื่อราฟาแอลรูป ๑ เป็นรูปเทวดามิก้าแอลชะนะมาร และ
อีกรูป ๑ เป็นรูปพระเยซูกับแม่พระและนักบุญโยแซฟรวมอยู่เป็น
หมู่ก็พอใจในสองรูปนั้นเป็นอันมาก เจ้าพนักงานเห็นท่านติด
ใจสองรูปนั้นมากฉะนั้นถามท่านว่า:- เจ้าคุณชอบอันไหนในสอง
รูปนี้? รูปแม่พระหรือรูปเทวดา? ราชทูตตอบว่า:- “เราชอบ
ด้วยกันทั้งสอง และเป็นการยากที่จะบอกได้ว่าอันไหนเป็นที่
ชอบใจกว่ากัน เพราะว่ารูปทั้งสองนี้เป็นฝีมือนายช่างเดียวกัน
ทั้งคู่ ก็ต้องงามวิเศษด้วยกันทั้งคู่เหมือนกัน แต่เอาเถอะเมื่อท่าน
อยากทราบความเห็นของเราในเรื่องนี้เราจะต้องตอบว่า รูปหมู่งาม
กว่ารูปเดี่ยว เพราะแผ่นที่มามีรูปเดียวกันจำเป็นต้องงามครั้งเดียว

แต่รูปหมูนั่นยังมีรูปมากอยู่ในหมูนั่นก็ต้องยิ่งงาม เพราะแต่ละรูปๆ นั้นก็ต้องงามรูปละคร้งๆ ทุกๆ รูป ฉะนั้นเราจึงว่ารูปแม่พระมีภาษีกว่ารูปเทวดา”

ดูไปดูมาดังนั้นเป็นนาน จนราชทูตต้องบอกกับ คนนำไปว่า “พอแล้วๆ ถึงแม่จะดูต่อไปตั้งปีคงไม่แล้ว” แล้วก็พากันไปหมบนไคใหญ่ซึ่งใครๆ ได้แลเห็นแล้วเป็นต้องชมว่าไม่มีบันไดแก้ว บันไดทองที่ไหนจะงามสู้บันไดนี้ได้.

บทที่ ๔๒

ราชทูตไปเฝ้าพระชายาแห่ง

สมเด็จพระยุพราชเจ้า

วันก่อนที่จะไปเฝ้าพระชายาของสมเด็จพระยุพราชเจ้าได้ไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวก่อน แต่การไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวคราวนี้ข้าพเจ้าไม่ตั้งใจจะกล่าวอะไรนอกจากที่จะว่าเฝ้าอยู่นานกว่าคราวก่อน และทงฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินก็ดี ทงฝ่ายราชทูตไทยก็ดี ดูต่างพอพระทัยและพอใจซึ่งกันและกันยิ่งกว่าคราวเดิมอีก.

วันนี้ข้าพเจ้าตั้งใจจะเล่าสู่กันฟังถึงการที่ราชทูตไทยได้ไปเฝ้าพระชายาแห่งสมเด็จพระยุพราชเจ้าซึ่งลงมาแต่คราวก่อน เพราะในเวลานั้นพระนางพึงประสูติพระโอรสใหม่ ๆ จึงไม่เป็นโอกาส

การเฝ้าพระยุวราชินีหรือพระชายาของพระยุพราชนี้ได้ดำเนินเป็นแบบเดียวกันกับคราวที่เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ว่า

ราชทูตได้กระทำเกียรติยศแก่พระนางยวราชินี อย่างเดียวกับที่เคย
กระทำสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทุกประการไม่มีผิด และแสดง
ความเคารพเท่า ๆ กัน.

ถึงการสนทนาปราศรัยกัน ในระหว่างสมเด็จพระนางยวราชินี
และราชทูตไทยก็ได้ดำเนินไปในทางปรารถนาถึงพระราชธิดาของสม-
เด็จพระนารายณ์แห่งกรุงสยาม เป็นต้นว่าพระราชธิดานั้นได้ทรง
ทราบด้วยความโสมนัสยินดีอย่างยิ่งว่าพระนางเจ้ายวราชินีฝรั่งเศส
นี้มีพระราชโอรสอยู่หลายพระองค์เป็นที่หวังต่อความสุขแห่งประ-
เทศฝรั่งเศสและประเทศสยามในอนาคตเป็นอันมาก ด้วยเหตุ
ว่าเมื่อบรรดาพระราชกุมารของพระนางเจ้านั้น ได้เจริญวัย และซึ่ม
ทราบจากพระชนนี ว่า การมิตรไมตรีในระหว่างชาติต่อชาติ เป็น ของ
ประเสริฐเลิศล้ำเท่าใด สำหรับอาณาประชาราษฎร์ทั่วไปไม่ต้องสง
สัยว่าพระราชกุมารเหล่านั้นจะไม่ทรงพระอุตสาหะในการที่จะทรง
ทะนุบำรุงมิตรภาพในระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศส ให้ยิ่งสนิท
สนมขึ้นทุกที เพราะเมื่อพระองค์ท่านได้ทรงเสาวนาการแต่พระ
โอรสพระแม่เจ้าอยู่หัว ว่าการเป็นมิตรไมตรีเป็นบุญตาอันมหา
ประเสริฐอยู่เนื่องๆ ดังนี้ พระองค์คงทรงเอาเยี่ยงอย่างคำสั่งสอน
แห่งพระมารดาเป็นแน่.

ว่าดังนี้แล้วท่านราชทูตก็ทูลถวายเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ
นาๆ ซึ่งพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระนารายณ์เจ้าได้ทรงจัดส่งมา
ถวายพลางทูลว่า:- “สิ่งเหล่านี้เป็นแต่เพียงตัวอย่างแห่งสิ่งของ

ที่มีอยู่ในเมืองไทยเท่านั้น ถ้าพระแม่เจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็น
พระราชโอรสองค์ใดทรงชอบพระทัยในสิ่งใด ขอได้ทรงพระ
กรุณาโปรดให้ทราบเกล้า ๆ จะได้จัดหาถวายใหม่ มากน้อย
ตามแต่จะทรงปรารถนา”

ส่วนพระนางเจ้ายุวราชินีได้ยินบรรดาทูตไทยทูลว่า ดังนั้นก็
ทรงรับสั่งขอบใจพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม และ
ว่าพระนางมีความยินดีเป็นอันมากที่จะอบรมนิสัยของพระโอรส
ทุกพระองค์ให้ต่างทรงนับถือ การ เป็นมิตรไมตรี กับ กรุงสยามตาม
พระราชประสงค์ของพระราชธิดาแห่งกรุงสยามนั้น แต่ในเวลา
นี้ยังทำไม่เต็มมือ เพราะว่าพระโอรสของพระองค์ยังเยาว์วัยมาก
มีอยู่แต่พระองค์เดียวเท่านั้นซึ่งพอรู้เพียงส่ำบ้าง ฉะนั้นจึงยังไม่
เป็นโอกาส แต่เมื่อทรงเจริญวัยพอสมควรแล้วพระองค์ยินดีที่
จะเพียรพยายามให้สำเร็จตามคำทูลของราชทูตทุกประการ” ว่า
เท่านั้นราชทูตก็กราบถวายบังคมลาออกจากที่เฝ้า.

บทที่ ๔๓

ว่าด้วยเพชรพลอยของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์

ที่ ๑๔.

เมื่อราชทูตสยามเข้ามาเมืองฝรั่งเศสในครั้งแรกทุกคนพากัน
เชื่อว่า อะไรร่ ทั้งดงามที่สุดเป็นต้องมียู่ที่กรุงปารีสทั้งนั้น
ฉะนี้ราชทูตได้มั่นใจเสียก่อนเข้ามาถึงว่า ถึงเมื่อนั้นจะพบเห็นอะไร

ทั้งามอัศจรรย์ก็จะถือว่าเป็นแต่ของงามธรรมดา ครั้นมาแลเห็นด้วยตาจริงๆ เข้าสี, ต่างพากันตาลายไปตามกัน, เห็นเป็นอัศจรรย์ยิ่งเสียกว่าที่ได้นึกได้ฝันอีก เช่นเมื่อท่านเสนาบดีเดอเซญูเอเลได้เอาเครื่องสูงของพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งลั่นแล้วไปด้วยแก้วเพชรพลอยอันหาค่ามิได้ออกมาให้ชมนั้น, ถึงได้เตรียมตามาแต่ก่อนที่จะได้ชมที่เมตใดๆ น้ำบริสุทธิ์ใสสะอาด, ครั้นมาแลเห็นเข้าก็ตกตลึงแปลกตายิ่งกว่าที่ได้นึกไปอีก.

ราชทูตที่ ๑ จึงกล่าวว่า:- “ในท้าวบุรพทิศที่ได้เที่ยวดูมาแล้ว เช่นที่เมืองจีน, เมืองอินเดียและญี่ปุ่นเป็นต้น, จะหาเพชรเม็ดใหญ่ๆ ที่มีแววงามเท่ากับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้นเป็นไม่มีแล้ว ทั้งมีก็ไม่มากมายเท่านี้ด้วย ได้ยินแต่เขาเล่าว่าพระเจ้ามิงโคลมีเม็ดที่โตและงามยิ่งแต่ก็ยังไม่ได้เห็น จึงจะมาเปรียบกับเพชรเหล่านี้ไม่ได้, แต่เข้าใจว่ามีแต่จะแพ้เปรียบเสียโดยมาก ส่วนไข่มุกดำนั้นในเมืองอินเดียเคยเห็นทั้งมากกว่านี้อีก แต่ส่วนเพชรพลอยรัตนต่างๆ ไม่มีที่ไหนจะสู้เหล่านี้เลย แต่ก็ไม่น่าจะอัศจรรย์ใจเลย ด้วยว่าเมื่อใดเทพดาเชิญพระมหाराชาซึ่งทรงพระอภินิหารเสมอเท่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นี้ให้เสด็จลงมาสมภพในโลกแล้ว, เครื่องแก้วทองนพรัตน์ ๗๖ ชาติทุกอย่างก็ย่อม ทรงบันดาลให้บังเกิดมา เป็นคู่พระบารมีของพระองค์ด้วย”

ฉลองพระองค์ที่พระองค์ทรงสวมเมื่อราชทูตไปเฝ้านั้น ราช

ทูตได้ชมดูในคราวนี้, ท่านจึงได้แลเห็นว่าฉลองพระองค์นี้หาค่า
มิได้, ด้วยว่านอกจากทองและเพชรนิลจินดาซึ่งมีโดยธรรมดา
ท่านได้นับ เพชรเม็ดใหญ่โต ซึ่ง ประดับฉลองพระองค์นั้นมียู้งถึง
๓๐ เม็ด ถึงจะตีราคาสงรองค์ ๆ นั้นสักกล้าน ๆ ก็ได้ เพราะ
เป็นสิ่งประมาณราคามิถูก.

นี้ว่าแต่เพชรพลอยจำเพาะของพระราชองค์เดียว, ถ้าท่าน
ราชทูตได้เห็นของบรรดาเจ้านายมีพระยุพราชนี้เป็นต้นจะพิศวงสัก
เท่าไร, ด้วยเขาลือกันว่าไม่มีผู้ใดในโลกที่จะร่ำรวยด้วยเครื่อง
เพชรพลอยเท่ากับสมเด็จพระยุพราช และซ้ำในเร็ว ๆ นี้พระองค์
ยังได้ทรงรับเพชรพลอยที่เป็นมรดกของพระมารดาซึ่งสิ้นพระชนม์
ลงไว้อีกเป็นอันมาก เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยก
พระราชทานให้สมเด็จพระยุพราชทั้งสิ้น เว้นไว้แต่เครื่องไข่มุกด์
พระองค์ทรงเก็บไว้เป็นส่วนพระองค์เอง แต่อย่างไรก็ดี เท่า
ที่ได้ได้นำออกมาให้ราชทูตชมคราวนี้ก็นับว่าพอที่จะทำให้ท่านราชทูต
ได้รู้สึกพิศวงมิใช่น้อยอยู่แล้ว.

บทที่ ๔๔

ราชทูตไปดูสถานที่เลี้ยงสุนัขของ
พระเจ้าแผ่นดิน.

ในเวลาที่ราชทูตยังอยู่ที่แวร์ซายส์นั้น วันหนึ่งเจ้าพนักงาน
ได้พาไปดูสถานที่เลี้ยงสุนัข ซึ่งใช้ในการไล่เนอ. เมื่อพระองค์

ทรงเสด็จไปเที่ยวประพาสป่า. ชั้นแรกที่ราชทูตเข้าไปถึงก็ไม่
เชื่อว่าเป็นที่สำหรับเลี้ยงสุนัขเลย, โพลไปเข้าใจว่าเป็นตำหนัก
อีกหลังหนึ่งต่างหาก เพราะสร้างอย่างประณีตบรรจงอย่างกับวัง
เจ้านายก็ว่าได้ เป็นตึกใหญ่หลายชั้นหลายหลังและมีสวนและ
สนามเช่นสวนและสนามหลวงล้อมอยู่โดยรอบ, ตกว่าเมื่อดูภายนอก
ก็ไม่มีใครอาจบอกได้ว่าเป็นพระราชวังหรือเป็นอะไร แต่เข้าใจ
ว่าเป็นวังเสียมาก.

ในวันที่ราชทูตไปดูสุนัขหลวงนั้น เจ้าพนักงานแผนกนั้นก็ได้
พาท่านไปดูจนทั่ว แต่น่าเสียดายท่านมิได้มีโอกาสได้เห็นจำนวน
สุนัขนั้นเต็มบริบูรณ์ตามที่มืออยู่จริงโดยปกติธรรมดา เพราะเจ้า
พนักงานได้พาตามเสด็จเจ้านายบางพระองค์เข้าไปเที่ยวป่าเสียเป็น
อันมาก, แต่กระนั้นเพียงที่เหลืออยู่ก็ยังพอที่จะให้ราชทูตเข้าใจ
ได้ดี ๆ ว่าการเป็นไปอย่างไร. ครั้นเที่ยวดูจนรอบแล้วเจ้าพนักงาน
ได้เชิญท่านราชทูตนั่งเก้าอี้ที่สนามในที่ควรแห่งหนึ่ง แล้วท่าน
จึงได้ปล่อยสุนัขตั้งสองหรือสามร้อยที่ยังเหลืออยู่นั้นออกจากห้อง
ที่ขัง แล้วเอาเนื้อสัตว์สด ๆ มาเลี้ยงสุนัขเหล่านั้นต่อหน้าราชทูต.

เมื่อดูเสร็จแล้วท่านราชทูตกล่าวว่า:—“แท้จริง แต่ลำพัง
ความคิดของคน ๆ เดียวก็เหลือกำลังที่จะนึกฝันว่าภายใน บริเวณ
แวร์ซายส์มีเข้าของแปลกประหลาดสักก็อย่าง”

พอดูศาลาเลี้ยงสุนัขแล้ว ก็ได้พาไปดูศาลาเลี้ยงม้าหลวงต่อ
ไป เพราะเป็นที่ ๆ น่าดูเหมือนกัน. แต่ที่ตรงนั้นราชทูตก็เสียโอ

กาสอีกเหมือนกัน คือราชทูตไม่ได้ดูพันธุ์ม้าทุกม้าทุกชนิดที่เลี้ยงอยู่ในนั้น เพราะในเวลานั้นมีเจ้านายหลายพระองค์ได้เอาไปใช้ไล่เนื้อเสีย, แต่ที่เหลือก็ยังพอที่จะให้ท่านราชทูตเข้าใจคิดในการเลี้ยงม้าผสมม้าว่าดำเนินการเป็นอย่างไร.

ชนิดม้าที่ท่านราชทูตพอใจมากเป็นต้นคือม้าดำเชือกสะเปญ, กับม้าเชือกบร้งเดอบูร์ค ซึ่งเจ้าประเทศบร้งเดอบูร์คถวายลั่นเป็นม้าสี่เท้าๆ เหมือนกันหมดทุกตัว. นอกนั้นราชทูตยังได้ชมอีกหลายชนิด เป็นพันธุ์ม้าฝรั่งเสสบ้าง, พันธุ์ม้าอังกฤษบ้าง.

ในโอกาสที่ราชทูตไทยได้ไปดูกรมอัสวราชัน เจ้าพนักงานได้แต่งม้าเหล่านั้นเหมือนกับที่เคยแต่งในเวลาที่มีงานหลวง คือม้าข้างเครื่องขาวเครื่องแดงเฉพาะที่หัวเท่านั้น, ส่วนม้าเทียมแต่งเครื่องขาวเครื่องแดงทั้งหัวทั้งหางด้วย. พอคุมม้าเสร็จแล้วก็ได้ไปดูเครื่องอานม้าเบาะเมาะและเครื่องเคราม้าต่างๆ พร้อมทั้งอาวุธซึ่งเป็นเครื่องมือของคนขี่ม้า อันล้วนแล้วไปด้วยเงินด้วยทองทั้งนั้น.

ในกรมอัสวราชัน ราชทูตได้แสดงความพอใจใน ๓ สิ่งซึ่งเป็นข้อใหญ่ คือ ๑ ท่านได้ชมระเบียบว่าสะอาดสะอ้านเรียบร้อยดีเป็นอย่างยิ่ง, ๒. ได้ชมว่าเป็นที่สง่าผ่าเผยและใหญ่โตมะโฬารยิ่ง, ๓. ได้ชมว่าพระองค์มีรทมีม้ามามากมายเหลือที่จะพรรณนาได้.

ครั้นแล้วเจ้าพนักงานได้พาไปดูม้าพระที่นั่งต้น ซึ่งเป็นราชพาหนะจำเพาะพระองค์. ในโรงม้านั้นมีตู้เก็บเครื่องทรงลั่นทำด้วยไม้งาฝีมืออย่างเอก มีเงินมีทอง, มีผ้ากำมะหยี่และอะไรๆ

ประดับอย่างงดงามยิ่ง. ในตู้เหล่านี้นั้นมีสรรพเครื่องอลงกตทั้งหลายซึ่งพระองค์ทรงประดับในเวลาทรงม้าต้น, เช่นฉลองพระบาท, พระแสงปืนโก้, พระแสงขรรค์ ฯลฯ ทั้งเครื่องทรงของเจ้านายฝ่ายในเมื่อจะเสด็จประพาสป่าในการไล่เนื้อด้วยเป็นต้น.

คุกรมอัครราชเสวีแล้ว ราชทูตก็กลับเข้ากรุงปารีสมาหาครแต่ในระหว่างทางเมื่อได้ผ่านหน้าวังในกรมดึกเดอซาร์ต, ท่านราชทูตได้แสดงความประสงค์ที่จะเข้าไปดูอีกวาระหนึ่ง, แต่ในเวลานั้นเสด็จในกรมไม่อยู่ มีแต่คนเฝ้า ๆ จึงได้ต้อนรับราชทูตเป็นอย่างดี, ได้เปิดน้ำประปาซึ่งมีอยู่ในวันนั้นเหมือนกับในวันมีงาน, และราชทูตก็ได้ดูด้วยความพอใจเป็นอันมาก. ถึงได้เคยเห็นมาแล้วคราวหนึ่งเมื่อคราวไปเฝ้านี้ท่านก็ยังได้แสดงว่าคราวนี้ท่านพอใจยิ่งกว่าคราวแรกอีก และหากว่าวันยังมิได้คำนึงว่าที่ราชทูตจะอยู่ดูอีกเป็นนาน, แต่อาศัยเหตุที่คำนึงแล้วดูได้หน่อยเดียวก็พากันกลับเข้ากรุงปารีส.

บทที่ ๔๕

ราชทูตไปรับประทานอาหารที่
พระอารามมงต์หลุยส์.

รุ่งขึ้นวันหลังพวกราชทูตได้ไปที่พระอารามของคณะนักบวชเยซุอิตที่มงต์หลุยส์ คือที่ภูเขาสองของพระเจ้าหลุยส์. พอเดิรเที่ยวดูอะไรต่ออะไรในบริเวณของพระอารามนั้นแล้ว, ท่านบาดหลวง

เดอลาแซซึ่งเป็นหัวหน้าของคณะและเป็นพระอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ด้วย ก็ได้เชื่อเชิญท่านราชทูตให้รับประทานอาหารที่วัดนั้น, ราชทูตก็อนุโลมตาม.

การเลี้ยงที่พระอารามของคุณพ่อเยซุต์นี้ จัดอย่างประณีต สมด้วยเกียรติยศแห่งราชทูตของพระมหाराชาแท้ ๆ ตลอดเวลาที่นั่งรับประทานอาหารนั้น ได้มีนักเรียนนักบวชและนักร้องนักดนตรีอื่น ๆ ทำเพลงร้องและเพลงแดร, เพลงขอลงตลอดเวลา, นับว่าเป็นการรื่นเริงช้งนาน ๆ จะมีในวัดสักครั้ง.

ในบรรดาพระสงฆ์สามเณรซึ่งมีสมณศักดิ์ในประชุมการเลี้ยงวันนั้น ท่านบาทหลวงเดอลาแซพระอาจารย์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับท่าน สังฆราช เมืองโบแวร์ ก็นั่งเป็นประธาน อยู่ในที่นั่งด้วย. ราชทูตได้แสดงความพอใจในพวกบาทหลวงเยซุต์เหล่านั้นว่าชำนาญในการปฏิสนธการต้อนรับแขกผู้ไปมาหาสู่ให้อยู่สบายใจดีเป็นอย่างยิ่ง. นอกนั้นราชทูตยังได้แสดงว่าคำบสถักตั้งแห่งพระอารามนั้นเป็นทำเลเหมาะสมดี, โดยที่สูงกว่าพื้นที่รอบนอกทุก ๆ ด้าน, ไม่ว่าข้างทิศใดก็แลเห็นบริเวณพระอารามได้ไกล ๆ โดยสะดวก. แท้จริงนอกจากเวลาที่นั่งรับประทานอาหารนั้น ราชทูตได้แต่เดินดูรอบ ๆ อยู่เสมอ และข้อน่าชมคือไม่ว่าที่ไหนซึ่งท่านเคยได้ไปมาแต่ก่อนนั้น ท่านเห็นเข้าที่ไรมาจากทิศใด, ท่านก็จำได้โดยแม่นยำไม่มีผิดเลย ซึ่งเป็นพยานให้เห็นว่าราชทูต ช่างจำแม่นจริงมิใช่เล่น เพราะที่ ๆ ท่านได้ไปเที่ยวมาก่อนแล้วมิใช่น้อยแห่ง

เมื่อไร, มีหลายสิบแห่งทีเดียว, แต่กระนั้นท่านยังทรงจำดีจน
อาจเล่าให้ฟังได้ว่า มีสิ่งนั้นสิ่งนั้น เป็นดังนี้ดังนี้.

ครั้นลุยกุยกัฏมาและเที่ยวดูเข้าของอันมีอยู่ในวิหารนั้นแล้ว
ก็เป็นเวลาบ่าย ๕ นาฬิกาแล้ว ราชทูตจึงได้อำลาพวกคุณเพื่อมา
หลวงเหล่านั้ว่า:— “ที่คุนพ่อดัรบัรองคราวนี้ทำใหญ์โตเหลื่อ
ขนาดนั้” แต่คุนพ่อดะลาแซสตอบทั้นที่ว่า:— “เท่าที่ทำสำหรั
ราชทูตจรวนั้ถึงแม้จะมากมายสั้พันสั้แสนก็ยังไม่เทียมถึงซึ่งพระ
เจ้ากรุงสยาม กระทำสำหรับรรดาคุนพ่อดะลาหลวงทั้นหลายซึ่งอยู่
ประจำในเมือไทย ฉะนี้ เจ้าคุนเอย่ว่าเราทำการใหญ์โตเกินขนาด
อะไรเลย ว่าตามจริงก็มิเพียงพอเสียอีกซั้” พุดไปพุดมาทั้นสอง
ฝ่ายก็เกิดความรักไคร่นั้บถื่อซึ่งกันและกันอย่างสนิทสนมทีเดียว.

บทที่ ๔๖

ราชทูตไปวัดแข่งเต้เมเดอริก.

ตอน เมื่อกลับจาก สำนัก เขชวิท นั้น ราชทูตได้ แวะ เข้าไปที่
โบสถ์แข่งเต้เมเดอริก ซึ่งเป็นวัดมีชื่อว่า มีหีบเพลงอยู่ในนั้นทั้น
ใหญ่ทั้นแสนะอย่างทั้นหายากในทั้นว่ประเทศ ทั้นประจวบกับคราวที่
ผู้เป็นครูเอกในทางดนตรีกำลังบรรเลงอยู่ทั้นนั้นด้วย.

เมืออย่างเข้าไปในโบสถ์ พอได้ยินเสียงหีบเพลงนั้นไม่ต้อง
บอก ไคร ๆ ได้เลเห็นทั้นราชทูตก็รู้สั้กอยู่ว่าถูกใจของทั้นเป็น
แน่ อยากจะไคร่อยู่ฟังอีกนาน แต่เกิดรำคาญเรื่องราษฎรมีมาก

มายกำลังประชุมทำกิจวัตรอยู่ในเวลานั้นด้วย แต่เมื่อรู้ว่าราชทูตสยามมาถึงต่างก็กรูเกรียวกันมามองจนอย่างเหลือทน ราชทูตก็จำเป็นต้องถอยออกมานอกวัด เพราะเสียงเกรียวกราวโกลาหลนั้นเป็นอุปสรรคห้ามมิให้ฟังเพลงอีกต่อไป. เพราะการฟังเพลงย่อมต้องการความวิเวกเงียบสงัดเป็นธรรมดา จึงจะเกิดความศรัทธาหรือเพลินใจ.

ครั้นกลับเข้าบ้านแล้ววันนั้น เจ้าพนักงานได้เตรียมอาหารเย็นสำหรับเลี้ยงราชทูตตามธรรมเนียม, แต่อาศัยที่ราชทูตได้รับประทานอาหารกลางวันฟังเด็กมาไม่นาน ต่างก็ยังอึดหน้อยอยู่ด้วยกันทั้งนั้น, ต่างท่านจึงได้แสดงความประสงค์ที่จะไม่รับประทานอาหารในเย็นวันนี้อีก. แต่ต่อมาราชทูตได้ทราบว่าได้มีผู้ใหญ่หลายท่านได้ขออนุญาตจากเจ้าพนักงาน เพื่อมาดูราชทูตในเวลารับประทานอาหาร อย่างที่เคยเป็นธรรมเนียมมา สำหรับผู้ใหญ่ชั้นสูงและทั้งเจ้าพนักงานได้เชื่อเชิญให้ท่านผู้ใหญ่เหล่านั้นรอรับประทานอาหารกับท่านราชทูต เพื่อเป็นเกียรติยศด้วยกันทั้งสองฝ่าย, ท่านอัครราชทูตจึงว่า:— “ถึงแม้เรายังอึดอยู่ก็จริง เราก็น่าจะนั่งรับประทานอาหารด้วยกันกับแขกผู้ใหญ่ ซึ่งมาหามิให้ท่านเหล่านั้นมาเก้อเสียใจเพราะเราฝ่ายเดียว” ว่าแล้วท่านราชทูตและขุนนางไทยทั้งปวงก็เข้ามานั่งโต๊ะตามธรรมเนียม เลยเป็นโอกาสให้ท่านผู้ใหญ่เป็นอันมากที่มาในงานเย็นวันนั้นไม่ต้องเก้อกลับไป แต่ที่ท่านราชทูตทำดังนี้ ก็เพราะท่านเป็นผู้เอื้อเฟื้อต่อชนบธรรมเนียม

ของแขกผู้มาหา ยิ่งกว่าธรรมเนียมหรือความ สะดวกสบายฝ่ายตน เพราะสังเกตดูตลอดเวลาที่ท่านอยู่ที่โต๊ะ ท่านเป็นแต่นั่งคุยพอ เป็นกิริยามิได้รับประทานอาหารอะไรเลย

บทที่ ๔๗

ราชทูตไปเยี่ยมขุนนางข้าราชการ.

เมื่อราชทูตได้ไปเฝ้าบรรดาเจ้านายชายหญิงเสร็จแล้ว ท่านก็ได้เริ่มไปเยี่ยมขุนนางข้าราชการผู้ใหญ่อีกหลายคน และส่วนขุนนาง ข้าราชการ เป็น อันมาก เหล่านั้น ต่างก็ได้ ผลิต เปลี่ยน เวียนมา เยี่ยมเยียนตอบตามธรรมเนียม.

ในบรรดาท่านที่ราชทูตได้ออกไปเยี่ยมเป็นทางราชการ ที่ควร จะระบุชื่อนั้น คือ มาตามลาแปรงแซซ์ เดอคารีญัง และมาตาม เดอชัลลี ซึ่งเป็นสตรีมีชื่อเสียงในเชิงจรรยาวิชาความรู้อันเป็น ลักษณะของนารีครบบริบูรณ์ หาสตรีอื่นเสมอได้ยากในสมัยนั้น.

ส่วนผู้ที่มาเยี่ยมเยียนตอบนั้นเล่า มีมากต่อมากจนนับไม่ ถ้วน จนภายหลังเจ้าพนักงานประจำอยู่กับราชทูตต้องกำชับสั่งคน เฝ้าประตูที่พักอาศัยอยู่นั้นว่า “อย่าให้ใครเข้ามาต่อไป. ถ้าจีนมี คนมามากต่อมากอย่างนี้ ท่านราชทูตไม่มีเวลาพักผ่อนเลย, ขึ้น ที่สุดจะกินเข้าแต่ลำพังก็ไม่ได้” ต้องมีผู้มารบกวนอยู่เสมอ ! อย่างเลย ! แต่จะไปห้ามอย่าให้ใครเข้ามา”

ครั้นออกคำสั่งดังนี้ไม่นาน ก็มีภรรยา ข้าราชการผู้ใหญ่หลาย

คนมาเยี่ยมราชทูตขณะเมื่อกำลังรับประทานอาหารเย็น. คนเฝ้า
 ประตูจะไม่ให้เข้า แต่เพื่อยุทธานอัครราชทูตทราบก็ถามว่า “ใคร
 มาหรือ?” ก็ได้รับคำตอบว่า “เป็นภรรยาข้าราชการ” ท่านอัคร
 ราชทูตจึงซักว่า:— “ก็ข้าราชการตำแหน่งไหนบ้างเล่า” ก็ได้รับคำ
 ตอบว่า:- “เป็นภรรยานายจอมพลคน ๑, ภรรยาขุนนางชื่อเลอ
 มาร์ก็ส์ เดอ เกรก็ คน ๑ และอีกคน ๑ เป็นภรรยาข้าราชการหัว
 เมืองชื่อ เดอ ลาวาร์แดง” แต่พอท่านราชทูตได้ยินชื่อ เดอ ลาวาร์
 แดง นี้จำได้ว่าเมื่อคราวท่านเดินทางผ่านมณฑลเบรอตตันจะเข้ามา
 กรุงปารีสนั้น ท่านและคณะทุกคนได้รับความเอื้อเฟื้อทุกอย่าง
 จากท่านเดอ ลาวาร์แดงข้าหลวงผู้สำเร็จราชการในมณฑลนั้น ท่าน
 เดอ ลาวาร์แดงจึงเป็นภรรยาข้าราชการผู้หนึ่งกะมัง ท่านจึงตอบว่า:- “ถ้าเป็น
 มาตาม เดอ ลาวาร์แดงแล้วเป็นไม่มีห้าม ไม่ว่าเวลาไหนเวลาใด
 หมด อยากเข้ามาหาเมื่อไรก็เชิญท่านมาเถิด เพราะว่าถึงเราจะ
 ประณินิบัติท่านดีสักเท่าไร คงไม่เท่ากับที่สามี ของนางได้ต้อนรับเรา
 เมื่อได้ผ่านมณฑลเบรอตตันนั้นมา ส่วนท่านที่เป็นภรรยาของ
 ท่านจอมพลนั้นเล่าสามีของนางอยากจะเข้าบ้อมค่ายของศัตรูเมื่อ
 ไรก็เข้าได้เมื่อนั้น ไม่มีใครจะต้านทานได้สักคน ก็เมื่อเป็นดังนี้
 แล้ว ควรภรรยาจะเข้าไหนเข้าได้ตามชอบใจเหมือนกัน จึงจะคู่
 วาสนากัน” พอว่าเท่านั้นแล้วสตรีเหล่านั้นก็ได้รับอนุญาตเข้ามา
 สนทนาปราศรัยชมเชยราชทูตได้ตามความปรารถนา . คืนวันนั้น
 ราชทูตรับประทานอาหารค้อยสบายหน่อย เพราะนอกจากไม่

มีผู้คนมามองดูมากจนเกินไป ยังมีภรรยาข้าราชการหลายคนนั่ง
วิสาสะอยู่ด้วย ล้วนแต่เป็นขวัญตาเครื่องบำรุงใจชวนกินเพล็ด
เพล็นจนตลอดเวลา หาเป็นเครื่องรำคาญไม่.

ในบรรดาผู้ที่ออกมาเยี่ยมเยียนนั้นยังมีอีกสองท่านซึ่งควรจะ
ระบุชื่อไว้ในที่นี้ คือ เลอติกเดอลาเฟอียาตุนนางผู้ใหญ่ในราช
สำนัก และมงเซียร์โอแบร์ตตุนนางผู้เบิกทูตในวันที่ได้ไปเฝ้า
สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระนามย่อว่า “มงเซียร์” ส่วน
ท่านเลอติกเดอลาเฟอียาตุนั้น ท่านมาแสดงความพอใจต่อราชทูต
ในการที่ท่านราชทูตได้ต้อนรับ บุตรชาย และภรรยา ของท่าน เป็น
อย่างดี เมื่อเขามาเยี่ยมราชทูตแต่ลำพังสองคนเมื่อก่อน และ
ท่านว่าที่ท่านเองมิได้มาพร้อมกันในวันนั้น เป็นเพราะมีหน้าที่
ราชการต้องตามเสด็จอยู่เสมอ จึงมาไม่ได้ เช่นคราวนี้ท่าน รีบมาหา
โดยเร็วด่วนไม่มีเวลาอยู่ได้นาน เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้า
หลุยส์ที่ ๑๔ กับพระบรมวงศานุวงศ์จะแปรสถานออกจากกรุงปารีส
ไปประทับแรมที่พระราชสำนักฟงแตนโบล และท่านก็ต้องติดตาม
ไปด้วย ท่านจึงมาขอบใจและลาท่านราชทูตก่อนหน้าที่จะไป
ฟงแตนโบลนั้น.

ฝ่ายมงเซียร์โอแบร์ตนั้นเล่า ท่านมาก็โดยที่ท่านได้รับเชิญ
ให้มาหาแต่ครั้งราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช และตลอด
เวลาที่ได้อสนทนากับท่านราชทูตก็ล้วนแต่ปรารภถึงองค์สมเด็จพระ
อนุชาซึ่งในเวลานั้นกำลังทรงพระประชวรอยู่ ท่านราชทูต

จึงเรียนนางเชียร์โอแบร์ตว่า “เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งซึ่งเจ้านายชั้นสูงสุด เช่นพระอนุชาธิราชนี้ มาทรง พระประจักษ์ไม่ ทรงสำราญพระสรีรกาย ทำไฉนจึงจะให้พระโรคหายเด็ดขาดเสียได้โดยเร็ว” แล้วท่านก็พูดต่อไปว่า “เมื่อเราจะมาจากเมืองไทยนั้น เราได้เลือกสรรเอาดยุคยาของเมืองเรามาบ้างเล็กน้อย ถ้าพระองค์ จะทรงพอพระทัยปรารถนาจะทดลอง เสวยคุบบ้างบางที จะเป็นผลดี หากพระองค์ทรงรับเราจะถือเป็นบุญของเราแท้ ๆ คือเราได้ไอรังนกนางแอ่นซึ่งเป็นของชุกกำลังอย่างวิเศษ และซึ่งเข้าใจว่าเป็นของหายากในเมืองฝรั่งเศสนี้ ถ้าแม้พระองค์จะใคร่ทดลองเราก็นิดเดียวทุกเมื่อ และที่เราบังอาจถึงกับกล้าขอถวายไอศพลเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นนี้มีใจเล็งหลง ถือเสียว่าเป็นของอันมีค่าคู่ควรกับพระบารมีของพระองค์หามิได้ แท้จริงเรารู้สึกว่าเป็นของมีบั้ควรที่จะถวาย แต่อาศัยที่เรารู้สึกว่าความสำราญอันเป็นเหตุให้เจริญพระชนมายุ ของพระองค์เป็นสิ่ง อันประเสริฐยิ่ง ซึ่งควรเราทั้งหลายจะช่วยกันบำรุงให้ภักโยภาพยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่งใดทั้งหมด เราจึงกล้าขอทูลถวายพระไอศพลไทยนี้ให้พระองค์ทรงทดลองเสวย”

บทที่ ๔๘

ราชทูตดูการทดลองวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ.

ข้าพเจ้าเคยได้บอกหลายหนมาแล้วว่า ราชทูตเป็นคนมีนิสัยขี้สงสัย อยากเห็นของแปลก ทุกสิ่ง ซึ่งมีอยู่ใน เมืองฝรั่งเศส

ครั้นมาวันหนึ่งราชทูตได้ยืมว่า มงเซียร์ชูเบง ข่างถมของหลวงเป็น
คนมีชื่อเสียงในทางวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ ท่านจึงแสดงความประสงค์
อยากจะรู้จักกับท่านมงเซียร์ชูเบงบ้าง, มงเซียร์ชูเบงทราบความ
ประสงค์อันนี้ ก็ยินดีจะแสดงการทดลอง และชี้แจง อธิบายวิทยา-
ศาสตร์ต่าง ๆ ให้ราชทูตเข้าใจ.

ครั้นมาถึงวันกำหนดมงเซียร์ชูเบงให้นำเครื่องต่าง ๆ ที่จะ
ต้องใช้ในการอธิบายวิทยาความรู้ของท่านไปยังสถานที่อยู่ของราช-
ทูตที่เดียว เพื่อมิให้ท่านราชทูตลำบากในการไปหาเลย วิชา
ความรู้เบื้องต้นที่ท่านอธิบายให้ราชทูตดูนั้น คือแสดงให้เห็น
น้ำหนักของอากาศ ท่านได้เอาปลายหลอดงอ ๆ ที่เขาเรียก “ซีฟง”
จุ่มลงไปในน้ำ เมื่อจุ่มปลายข้างหนึ่งลงไปในน้ำและสูบลมออก
จากหลอดแล้วน้ำหนักของอากาศภายนอกหลอดก็ดันน้ำให้เข้าไป
ในหลอดสูงกว่าระดับน้ำที่จุ่มลงข้างล่างหลายฟุต นี่เป็นข้อพิสูจน์
ให้รู้เห็นง่ายว่าลมอากาศมีน้ำหนักจริง หาไม้ที่โหนน้ำจะขึ้นไป
สู่หลอดนั้นได้เล่า ?

ถัดจากการทดลองวิธีหลอด “ซีฟง” นี้แล้ว มงเซียร์ชูเบง
ได้เอาหลอดแก้วอีกสองหลอด, หลอดหนึ่งท่านสูบลมออกหมด
แต่อีกหลอดหนึ่งนั้นท่านไม่สูบออกเลย แล้วท่านเอาใบสำลี
สอดใส่เข้าไปในหลอดทั้งสองนั้น ณ ทันใดนั้นสำลีในหลอดที่
สูบลมออกแล้วก็ตกลงมายังก้นหลอดรวดเร็ว รวกับเป็น ก้อนหิน
หรือก้อนเหล็กที่หนัก ๆ แต่ส่วนใบสำลีในหลอดที่ยังมีลมอากาศ

ปกติอยู่ก็ค่อย ๆ ตกลงไปค่อย ๆ ลดลงไปอย่างช้า ๆ เพราะลมในหลอดนั้นเหนียวรั้งใยสำลีมิให้ตกลงมายังก้นได้โดยเร็ว.

ต่อมาท่านฮูเบงได้เอน้ำใส่ลงในหลอดแก้วปลายตันซึ่งสุบลมออกแล้ว พอท่านคว่ำหลอดนั้นลงน้ำที่อยู่ในหลอดก็ตกลงมากระทบปลายหลอดแตกกระจายไปหมดในที่ เพราะสู้น้ำหนักของน้ำที่ตกลงมาแรง ๆ ไม่ได้ ถ้าหากว่าได้มีลมเป็นปกติอยู่ในหลอดนั้น ลมนั้นคงเหนียวรั้งให้น้ำนั้นตกลงมาแต่ช้า ๆ ปลายหลอดคงไม่แตกกระจายเป็นแน่.

แต่นั้นไปท่านฮูเบงได้ทดลองฟองแก้วให้ราชทูตดู คือแสดงให้เห็นว่าฟองแก้วบาง ๆ นั้น ซึ่ง ตามธรรมดา แต่เพียงบดด้วยนิ้วก็ละเอียดเป็นผงทันทีไม่มีชิ้นเหลือเลย จะจับก็ได้ไม่ต้องกลัวจะบาดมือเพราะเป็นผงละเอียดเสียแล้ว แต่ถ้ามีน้ำอัดเต็มอยู่ในฟองแล้วก็กลับแข็งเท่ากับเหล็กก้อนหนึ่งถึงจะทุบด้วยมือแรง ๆ ก็ไม่แตก เพราะแรงน้ำข้างในฟองรั้งอยู่แน่น ท่านราชทูตได้แสดงความพอใจในวิธีทดลองนี้เป็นอย่างยิ่ง ถึงกับขอทุบเอง, บ้างก็แตกและไม่แตกดูเดียวกันกับเมื่อมองเชียร์ฮูเบงตัวเอง, บ้างเหมือนกัน.

ครั้นแล้วมองเชียร์ฮูเบงก็ทำการทดลองด้วยปรอทให้ท่านราชทูตดูต่อไป ก็ยังทำความเข้าใจของท่านราชทูตในเรื่องลมอากาศมีน้ำหนักและมีแรงดันนั้นให้ยิ่งกระจ่างชัดขึ้นเป็นอันมาก.

ในวันที่ มองเชียร์ฮูเบง มาทำการทดลองให้ท่านราชทูตดูนั้น

เฟอิชญา มาตามแปร์โรต์ ภรรยา ของ นายช่างหลอมแก้ว ที่โรง หลอม
แก้วและเครื่องลายครามต่างๆ ที่เมืองออร์เลอองส์ ได้มาพร้อมกัน
กับมงเซียร์ซูเบงที่สถานทูตนั้นด้วย และท่านอัครราชทูตเมื่อ
ได้แลเห็นนางคนนั้นท่านก็จำได้ทันที เพราะตอนเมื่อท่านได้
ผ่านเมืองออร์เลอองส์ก่อนและเจ้าเมืองออร์เลอองส์ได้พาท่านไปชม
โรงลายคราม และโรงหลอมเครื่องแก้วซึ่งสามี่ของนางแปร์โรต์
นั้นเป็นเจ้าของ ฉะนั้นโดนนั้นท่านอัครราชทูตจึงได้ทักทายนาง
แปร์โรต์ว่า “ออดีแล้ว ท่านพานางลายครามมาด้วย ดิจริง”
ขณะนั้นพวกในที่ประชุมต่างก็แปลกใจไม่น้อย ในคำทักทายของ
ท่านอัครราชทูต เพราะต่างคนต่างยังไม่รู้ว่าท่านราชทูตเคยไปดู
โรงลายครามออร์เลอองส์ของนางแปร์โรต์มาแล้ว ท่านอัครราชทูต
เห็นความดีอันอัศจรรย์ของท่านเหล่านั้นท่านจึงตัดสินใจว่า “ท่าน
อย่าฟังตกตลิ่งที่เราเรียกชื่อนางคนนั้นว่านางลายคราม แท้จริงเรา
เรียกท่าน ดังนี้ เพราะเรารู้ยุดิบดีว่า ท่าน มาแต่โรงลายคราม เมือง
ออร์เลอองส์ เรายังจำได้” เมื่อหายตลิ่งในการที่ราชทูตทักคน
แม่นดังนี้แล้ว ต่างก็ได้สนทนาปราศรัยถึงเรื่องเครื่องแก้วเครื่อง
ลายครามต่อไป.

ส่วนท่านอุปทูตซึ่งข้าพเจ้าเคยบอกแล้วว่าหลายหนเหมือนกัน
ว่าเป็นคนพูดตรงไปตรงมา ในระยะเวลาสนทนานั้นท่านก็เปรียบ
เทียบความเป็นไปในเมืองฝรั่งเศสกับเมืองจีนซึ่งท่านเคยไปมาแต่

ก่อนว่า “ฝ่ายข้างพวกจีนนั้นเมื่อรับรองทูตานุทูตแห่งต่างประเทศ
 ท่านก็รับรองเป็นอย่างดีสมเกียรติยศแห่งราชทูตของประเทศใหญ่
 ทุกประการ แต่ถึงกระนั้นเขายังเป็นรองพวกฝรั่งเศสมาก ส่วน
 วิธีเลี้ยงนั้นข้างฝ่ายจีนจัดอาหารมากอย่างกว่าพวกฝรั่งเศสจริง แต่
 การแต่งบ้านแต่งเรือนที่พัก ของราชทูตด้วย เครื่องแก้ว เครื่องลาย
 ครามและอื่น ๆ ซึ่งเขาเป็นผู้ซื้อในทางนั้นมาแต่ไหนแต่ไรก็ดี
 เขายังสู้ชาวฝรั่งเศสไม่ได้ เหตุที่เป็นดังนี้ ไม่มีปัญหาอะไรคงเป็น
 เพราะฝีมือช่างของชาวเมืองจีนสู้ฝีมือ ของชาวเมืองฝรั่งเศสไม่ได้
 นั้นเอง ด้วยว่าถ้าเขามีของดีมากมายเพียงไรเขาคงต้องการอวด
 ให้คนต่างประเทศดูเป็นแน่”

สำนักหอสมุด